

Андреа Граціозі

**ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ В ЄВРОПІ,
1905–1956 рр.**

Андреа Граціозі

**ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ
В ЄВРОПІ,
1905—1956 рр.**

Andrea Graziosi

**GUERRA E RIVOLUZIONE
IN EUROPA
1905—1956**

Андреа Граціозі

**ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ
В ЄВРОПІ,
1905—1956 рр.**

Переклала з італійської
Мар'яна Прокопович

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
“ОСНОВИ”
2005

ББК 63.3(О)
Г78

У своїй книжці професор сучасної історії Неаполітанського університету Андреа Граціозі пропонує цілісну інтерпретацію європейської історії ХХ століття, зосереджуючи свою увагу насамперед на теренах Центральної і Східної Європи. На тлі широкої панорами процесів державного та національного будівництва, починаючи з Французької революції аж до краху колоніалізму в середині ХХ століття, автор зосереджує свою увагу на періоді 1905—1956 років, драматичному періоді війн і революцій, який кардинально змінив обличчя Європи. Саме в цей період виникли і розвивалися тиранічні режими різних типів, котрі, попри спільність коренів та багатьох ознак, дуже відрізнялися між собою. Особливе місце автор відводить Україні, де ці проблеми проявилися з винятковою гостротою, адже її не оминув жоден з буревіїв, що пронеслися Європою у ХХ столітті.

© 2001 by Società editrice il Mulino, Bologna

**Це видання стало можливим
завдяки фінансовій підтримці
Українського дослідницького інституту
Гарвардського університету**

ISBN 966-500-144-2

© Мар'яна Прокопович.
Український переклад, 2005.
© Видавництво Соломії Павличко
“Основи”, 2005.

З М І С Т

Передмова до українського видання	7
Передмова	11
Вступ	13
Частина I. ЩО І ЯКИМ ЧИНОМ ПОЯСНЮВАТИ?	33
<i>Розділ 1. Перші інтерпретації . . .</i>	35
<i>Розділ 2. Поняття тоталітаризму і радянська історія</i>	71
Частина II. ПЕРЕДІСТОРІЯ, 1789—1905 рр.	99
<i>Розділ 3. Великі переміни</i>	101
<i>Розділ 4. Особливості Східної Європи.</i>	133
Частина III. ВІЙНА-РЕВОЛЮЦІЯ, 1905—1956 рр.	169
<i>Розділ 5. Дія перша. 1905—1923 рр.</i>	171
<i>Розділ 6. Дія друга. Війна у час миру 1923—1939 рр.</i>	241
<i>Розділ 7. Дія третя. 1939—1956 рр.</i>	277
Висновки	317
Алфавітний покажчик. .	337

1946—1947 роках новий голод спричинив сотні тисяч смертей, а тим часом жорстокий режим приймав закони проти крадіжок, зумовлених бажанням вижити, що теж занепастило сотні тисяч життів. Водночас новоприєднані терени на заході стали ареною придушення партизанського руху, що у пропорції до охоплених ним територій був, мабуть, найпотужнішим партизанським рухом у Європі ХХ сторіччя. Щоб приборкати його, Хрущов занурив руки по лікті у кров (за його власним висловлюванням), і з Польщі до України та навпаки, у тих регіонах, де, починаючи з 1943 року, нерегулярні сили обох національностей вели нещадну боротьбу, було переселено сотні тисяч осіб.

Лише у 1953 році настав мир. Однак демографічне, соціальне та економічне відродження, яке дійсно тоді відбувалося, не могло загладити наслідків сорока років суцільних жорстоких потрясінь. Звичайно, умови життя стали далеко кращими, ніж у минулому. Але це поліпшення відбулося під знаком радянського провінціалізму та деморалізації, які зумовили кризу, знову ж таки демографічну — про це нагадує нам трагічне зменшення очікуваної тривалості життя чоловіків, яке почалося в середині шістдесятих років, — але також і насамперед кризу моральну та культурну, про що свідчать такі її наслідки, як алкоголізм, злиденність життя в сільській місцевості, брак перспектив, що сильно позначився на житті великої кількості молоді, та низький культурний рівень, нав'язаний країні, яка могла дивитися на світ лише крізь шпарини, дозволені Москвою. Саме така спадщина дісталася сьгоднішнім українцям, і це пояснює чимало проблем, однак тепер Україна нарешті має змогу розв'язувати їх по-новому.

У цій книжці обговорюються події, якими характеризувався період, що передував поверненню миру, їхній взаємозв'язок та розвиток, причому основна увага зосереджена на взаємозв'язку між зусиллями державного будівництва та відбудови, з одного боку, і модернізацією, з другого; на властивостях, що їх набули ці зусилля в умовах війни, непевності та мінливості обставин; і на прискоренні та деформації цього процесу, зумовлених Першою світовою війною, яка

породила агресивні держави нового типу — символ і вираження спричиненого війною політичного, культурного, психологічного та економічного регресу, — об'єднані згодом у категорію “тоталітаризму”, але водночас глибоко відмінні між собою.

Зокрема, я намагався показати, що конфлікти, що супроводжували і зумовлювали реорганізацію Європи в держави різноманітного типу — від держав більш чи менш національних до держав, які офіційно керувалися новими наднаціональними або імперськими ідеологіями, а також держави, які видавали себе за національні, не будучи такими і за декларативними твердженнями приховуючи свою природу міні-імперій, — розрослися і стали ще жорстокішими в умовах багатомовності і багаторелігійності обширних теренів Центральної та Східної Європи, серцем яких була Україна. Тут біч-о-біч жили люди з різною мовою, культурою та релігією. Тут соціальна піраміда та конфлікти, котрі її роздирали, подвоювалися і потроювалися етнічно-національними та релігійними пірамідами, які подвоювали і потроювали жорстокість цих конфліктів. Давні і нові стосунки панування розподіляли людність відповідно до глибоко несправедливих ієрархій, помножуючи протиставлення між містом та селом і перетворюючи території та міста — котрі водночас були мішенню давніх і нових імперських амбіцій різного типу та інспірації — на арену сутичок між різними народами, котрі їх населяли.

Саме суміш усіх цих чинників надала такої драматичності українській історії. Її центральне місце в європейській історії, де таку велику роль відіграло державне будівництво, очевидне також з огляду на справді вражаючу кількість і різноманітність спроб державного будівництва та відбудови — національних, наднаціональних, імперських, які потрясли нею, а також на її участь у виникненні, існуванні, а відтак і розпаді радянської держави. Адже у кожному з великих поворотних пунктів у розвитку цієї держави, що займала велику частину континенту, — як у 1917 році, так і в 1919, як у 1922 році, так і в 1933, як у 1944 році, так і в 1968 чи 1991 році, — Україна відіграла справді ключову роль.

На жаль, західні європейці мало усвідомлюють, а то й зовсім не усвідомлюють цих трагедій, їх причин та їх тісного зв'язку з європейською історією в цілому. Натомість українці, що розмовляють різними мовами, сповідують різні релігії і дотримуються різних політичних та релігійних поглядів, усвідомлюють їх аж надто добре, але саме те, що вони перебували в гушці цих подій, іноді заважає їм бачити ці події у їх цілості та повноті взаємозв'язків і розуміти, якою великою мірою вони належать історії цілого континенту, тобто що історія їхньої країни становить надзвичайно вагомую частину європейської історії.

Публікуючи цю книжку в Італії, я сподівався зробити свій внесок в усвідомлення того, що неможливо вповні зрозуміти італійську — або німецьку чи французьку — історію, не кинувши погляду також на схід. Публікуючи її нині в Україні, я хотів би, аби вона допомогла українцям набути здатності бачити своє минуле у його цілості та у його взаємозв'язках з історією Європи. Було б чудово, якби вона також змогла хоч трохи допомогти зростанню національної свідомості, позбавленої будь-якої націоналістичної однобокості, адже постраждали всі громадяни України, зокрема українці та євреї, але також татари і греки, болгары і німці, поляки і росіяни, греко-католики і меноніти, православні і мусульмани.

Прохаючи пробачення у моїх читачів за трудність і неповноту цих сторінок, я бажаю їм та їхній країні якнайшвидше возз'єднатися повною мірою з тією частиною Європи, постава якої часто здавалася і справді була — а часто-густо і далі є — відчуженою, байдужою і зверхньою.

Насамкінець, мені приємно подякувати тим моїм друзям, колегам та інституціям, які причинилися до виходу українського видання цієї книжки: це Роман Шпорлюк, якому належить ідея української публікації книжки, Богдан Кравченко, Оксана Пахльовська та Мар'яна Прокопович, перекладач цієї книжки, а також Гарвардський інститут українських досліджень та видавництво "Основи"

ПЕРЕДМОВА

Я зовсім не збирався писати цю книжку. Вона виникла сама собою, як наслідок певного збігу обставин — я саме збирався написати коротке есе англійською мовою, аби підсумувати свої висновки щодо проблем, які перебувають у центрі моїх досліджень. Цьому есе я, почасти жартома, а почасти для стимулу, дав назву “Про те, що сталося в Європі” І саме тоді, очікуючи на зміну помешкання, мені довелося провести кілька місяців без своїх паперів, книжок і картотек.

Втім, на цих проблемах я зосереджувався вже роками, спонукуваний цікавістю та запитаннями політичного характеру, з бігом часу сформулювавши їх по-новому завдяки вивченню радянського досвіду, що дало мені фундамент, на якому можна будувати задовільні відповіді.

Перші кроки в напрямку, який мені здається вірним, я зробив в есе, написаному 1991 року: намагаючись окреслити основні проблеми, пов’язані з життям відомого більшовицького керівника Г. Л. П’ятакова¹, я усвідомив, що торкаюся окремих і — з огляду на їхній “екстремальний” характер — особливо значущих випадків, котрі стосуються деяких великих тем, що утворили канву недавньої історії нашого континенту. Невдовзі по тому, пишучи вступ до італійського видання чудової праці Людвіга фон Мізесаⁱⁱ “Держава, нація та економіка”, я спробував відшліфувати деякі з виведених мною категорій. Структура книжки Мізеса потрібна була мені тоді як точка опори, щоб окинути першим поглядом європейську історію — ту історію, в якій радянський досвід, хоч і фундаментальний, постає як частина більшої цілості, де на перший план виступають багатомовні терени Східної Європи. Відтак в одному з розділів підручника з сучасної історії я зробив спробу накреслити основні лінії інтерпретації історії Східної Європи¹

---

¹ A. Graziosi, G. L. Piatakov (1890 — 1937). *A Mirror of Soviet History*, in “Harvard Ukrainian Studies”, XVI, 1992, тепер у: *Stato e industria in Unione sovietica*, Napoli, Esi, 1993, pp. 73 — 142; *Alle radici del XX secolo europeo*,

Така довготривала праця над тими самими проблемами пояснює те, чому, особливо в другій частині, іноді з'являються уривки з написаного мною раніше — тут це використано як матеріал для нової побудови, більш розгорнутої і, сподіваюсь, переконливішої. Прошу за це пробачення, але було б недоречно міняти те, що я не вважаю помилковим, а тут мене цікавить насамперед нова конструкція, у межах якої цього разу я спробував використати окреслені та опрацьовані мною раніше проблеми і категорії для міркувань про історію східної частини континенту як *вихідну точку* для інтерпретації та цілісного погляду на європейську історію XIX та XX століть.

У 1997 — 1999 роках я мав щасливу нагоду обговорювати ці проблеми з докторантами Єйлського університету та Європейського університетського інституту, яким я щиро вдячний за численні палкі дискусії і тому радо визнаю себе їхнім боржником. Відтак я дискутував про ці проблеми з друзями та колегами з Центру російських студій Екольдез-От-Етюд та Гарвардського українського інституту і з учасниками проекту ІНТАС “Критичне видання джерел для дослідження радянської держави та суспільства”, чие захоплення підштовхнуло мене до опублікування цієї нетипової і, фактично, чи не підозрілої в очах фахівця-історика книжки.

Але найбільше я зобов'язаний людям, які читали, коментували і критикували різні версії цієї книжки: це Бруна Соравія, Марко Буттіно, Джованна Чильяно, Джованні Федерико, Вітторіо Фоа, Карло Фуміан, Сальваторе Лупо, Паоло Макрі, Антоніо Менніті, Раффаеле Романеллі, Теодоро Тальяферрі та Антонелло Вентурі. Звичайно, я несу повну відповідальність за всі помилки та гіпотези, що містяться в цій книжці, яку мені було так приємно писати.

Рим, вересень 2001 року

Андреа ГРАЦІОЗІ

вступ до італійського видання: L. von Mises, *Stato, nazione ed economia* (1919), Torino, Bollati-Boringhieri, 1994; *Dai Balcani agli Urali. L'Europa orientale nella storia contemporanea*, Roma, Donzelli, 1999.

ВСТУП

Ця книжка — не історична праця, такої мети я собі не ставив. Уже її первісна назва, “Про те, що сталося в Європі, 1905—1956 рр.”, свідчила, що вона задумана радше як роздуми над європейською історією ХХ століття. Ці роздуми, на мою думку, становлять сув’язну цілість, що ґрунтується на певному ході думок, який об’єднує різні її частини тісними зв’язками взаємозалежності. Як наслідок, постав текст, у якому розглядаються великі теми європейської історії ХХ століття,— текст місцями непростий, але, гадаю, спроможний дещо роз’яснити. Тому я сподіваюся, що інтерес спонукає моїх співрозмовників, що з ними я намагався вести діалог у цій книжці, — не лише моїх колег, але й усіх розумних людей, яких приваблює цей моторошний і грандіозний період людської історії, — пробачити мені важкість, із якою подекуди читаються ці сторінки.

Сув’язність міркувань не слід плутати з їхньою завершеністю. Ба більше, у моїх очах їхня переконливість залежить від їх відкритості, тобто від того, наскільки вони після внесення змін у початкову структуру здатні включити нові факти та проблеми, адже, як ми ще побачимо, перелік тих проблем, що їх я не зміг або не зумів висвітлити, немалий.

Я готовий навіть відкоригувати гіпотези, які становлять стрижень цих міркувань. Але сподіваюся, що запропонована інтерпретація, яка утворює їхній кістяк, навіть якщо вона потребує суттєвих змін, усе ж становить достатньо міцну цілість, котра допоможе нам змінити наш погляд на ці події, відкриваючи нові шляхи, піднімаючи нові питання, а може, навіть вирішуючи поставлені раніше.

Деякі фундаментальні блоки, з яких споруджені мої міркування, взяті у Якоба Буркгардта, Елі Галеві, Людвіга фон

Мізеса, Люїса Нам'єра та Герберта Спенсера¹; я черпав також із досліджень та категорій, опрацьованих іншими вченими, адже, лише видершись на їхні плечі, я мав змогу глянути далі². Я дозволив собі використовувати ідеї і перших, і других з великою свободою, проте, хоч я й не підходив до них з філологічною скрупульозністю, від цього моя пошана до них була не меншою. Використовуючи їх як вихідні точки, я намагався зрозуміти, нехай по-іншому, те ж саме, що хотіли зрозуміти люди, які ці ідеї породили.

В основі цих роздумів лежать дослідження і міркування над радянською історією. Однак, як чимало інших авторів переді мною, я теж був змушений рахуватися з тим незаперечним фактом, що радянський устрій виявляв очевидну спорідненість з іншими режимами, котрі з'явилися в Європі на початку ХХ століття. Характеризуючись у кожному окремому випадку іншими формами, способами існування

---

¹ На створення запропонованих тут інтерпретацій вплинули, хоч і меншою мірою, також Токвіль, Етьєн Балаж, Отто Гінце, Питирим Сорокін та Макс Вебер. Особливе місце належить Марксові, від якого я вже дуже далекий, але саме від нього я перейняв схильність замислюватися над великими темами людської історії.

² Великою мірою я посилався на: R. De Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, Bari, Laterza, 1971; A. Gleason, *Totalitarianism*, New York, Oxford University Press, 1995; I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London, Edward Arnold, 1989; H. C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815—1945*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1955; R. A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848—1918*, New York, Columbia University Press, 1950. На жаль, стосовно Радянського Союзу та Туреччини нема книжок, які можна було б порівняти з працями Де Феліче та Кершова. Щодо Радянського Союзу, я взяв за основу свої власні дослідження. Стосовно Туреччини, вельми цінними були для мене узагальнення, викладені у працях: P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, Seattle, University of Washington Press, 1993; E.-J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London, I. B. Tauris, 1998 та V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien. Conflits nationaux des Balkans au Caucase*, Paris, Stock, 1995. Дуже корисними виявилися дві спроби порівняння, на жаль, обмежені Німеччиною та Радянським Союзом: *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, і *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparée*, за ред. H. Rousso, Bruxelles, Complexe, 1999.

та інтенсивністю, ця спорідненість проявляється в дуже відмінних між собою сферах політичного та суспільного життя. Не раз укладався список, до якого входили такі ознаки, як наявність єдиної, тісно пов'язаної з державою партії та лідерів, які часто були предметом офіційного, а іноді, принаймні почасти, навіть стихійного культу; намагання здобути тотальний контроль над суспільством і заходи для його досягнення, що супроводжувалися систематичним застосуванням насильства та терору, який у крайніх випадках доходив аж до проведення великих операцій суспільної та етнічної хірургії; високий ступінь втручання держави в економіку, поєднаний з політикою автаркії на батьківщині та хижачькою політикою стосовно інших країн; символи і прийоми ведення пропаганди, архітектурні стилі тощо.

Такі вагомні подібності відразу спонукали деяких спостерігачів зіставити між собою ці нові явища, що відкрило шлях інтерпретаціям, для яких, як часто буває, це зіставлення було лише відправною точкою. Ці міркування спонукали й мене розширити сферу мого аналізу. Тим часом розвиток наших знань, а особливо той надзвичайно швидкий поступ, який відбувся в дослідженнях радянської дійсності внаслідок розпаду СРСР у 1991 році та часткового відкриття архівів¹, яке мало величезне значення, спонукає звернути увагу на подекуди фундаментальні відмінності між устроями, котрі й далі справляють враження приналежності до того самого типу.

Ще в 50-х роках деякі дослідники пропонували включити в цей тип не лише імпортовані моделі, що розвивалися після 1945 року в тій частині Європи, яка потрапила під радянське панування, але й такі ендегенні режими, як югославський чи китайський, а також режими, які поступово утверджувалися в численних нових державах, що постали внаслідок падіння колоніальних імперій.

Звісно, розширення меж цього типу, здійснене тоді на основі таких категорій, як категорія “модернізаційних дикта-

---

¹ Перший підсумок відкриття архівів дається у: *Assessing the New Soviet Archival Sources*, за ред. А. Graziosi і Р. Bushkovitch, спеціальне число *Cahiers du monde russe*, 1—2, 1999.

тур” або категорія “масових однопартійних авторитарних режимів”, ускладнює порівняння та інтерпретацію, зате робить їх ще цікавішими. Насамперед воно може допомогти нам правильно поставити, а отже, й вирішити питання, що стосується походження, природи і характерних ознак режимів, до сімейства яких належить також радянський устрій. Це пояснюється тим, що це друге розширення сфери аналізу відразу вказує нам на першочергову важливість проблеми державного будівництва в історії ХХ століття.

Однак визнання вирішальної природи цього явища спонукає до ще одного, третього розширення сфери аналізу, цього разу в часі, у глиб європейського минулого. Адже новочасний процес утворення, а відтак розбудови держав був започаткований саме на нашому континенті, де, як зауважив Норман Дейвіс, на 1993 рік з усіх суверенних держав “чотири виникли у XVI столітті, чотири — в XVII, дві — у XVIII, сім у XIX і принаймні тридцять шість — у ХХ столітті”, і піки цього процесу збігалися з різними фазами розпаду Османської імперії, виникненням королівства Італії та Німецької імперії, і насамкінець — з Першою, а відтак Другою світовими війнами та розпадом радянського блоку в 1989 — 1991 роках.

Однак невдовзі після подій на старому континенті почали відбуватися спроби подекуди радикального реформування давніх азійських і почасти африканських держав, і ці спроби часто були пов’язані із намаганням уникнути підкорення або панування з боку Європи. Як ми вже згадували, врешті-решт після Другої світової війни цей процес досяг кульмінації у ще потужнішій і розмаїтішій хвилі державного будівництва у “третьому світі”: лише в Африці тоді з’явилося близько 50 нових держав, чотирнадцять з яких народилося 1960 року з французьких колоній на південь від Сахари¹

---

¹ N. Davies, *Europe. A History*, New York, Harper, 1998 [Н. Дейвіс. *Європа. Історія*. — К.: Основи, 2000], р. 456; B. Davidson, *The Black Man's Burden. Africa and the Curse of the Nation-State*, New York, Times Books, 1992, pp. 14, 159, 267; R. Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London, Routledge, 1992.

Не можна виключити, що цей процес триватиме в майбутньому: Індійський субконтинент, переважна частина якого, попри свої відмінності, складає єдину державу, є, наприклад, потенційним резервуаром нових держав, та й у самій Африці процес державного будівництва далеко не завершений. Однак схоже, що його найвищу точку ми вже пройшли. Світ дуже швидко організувався в більш чи менш дійсно або формально національні держави, і цей феномен, разом з іншими великими явищами, як модернізація та її суперечності, демографічні зміни та зміни в структурі сім'ї і в стосунках між чоловіком та жінкою, становить істоту змін, свідками яких ми є вже близько двох століть.

Попри те, що більшість цих держав вважає себе “національними”, невідповідність істині цих претензій, безсумнівна в багатьох випадках, а тим більше наявність моделей державотворення — починаючи від спроб Радянського Союзу, індійського та югославського досвіду і закінчуючи процесом, який зараз відбувається в Європі (втім, у цю категорію можна було б включити також досвід Сполучених Штатів, принаймні в деяких аспектах), — які розгорталися за іншою моделлю, часто формально протилежною етнічно-національній, наводить на думку про те, що спільний елемент, спроможний об'єднати в єдину картину явища, які часто густо аналізуються окремо, варто шукати не в національному, а саме в державному будівництві (хоч державне будівництво, принаймні протягом останніх двох століть, найчастіше поставало саме в подібні будівництва національного). Я маю на думці, наприклад, розвиток і виродження таких ідеологій, як лібералізм, націоналізм та соціалізм; створення нових економічних просторів; дедалі більше залучення мас до участі в житті держави; великі хвилі добровільної та примусової міграції протягом останніх двох століть; трагічні процеси “етнічних чисток” тощо. Про старшинство і логічну вищість держави над нацією — як категорії ширшої, ніж категорія нації, — був, зрештою, переконаний також останній продовжувач справи засновників новочасного націоналізму генерал де Голь, який хоч і підкреслював, що

держава несе відповідальність за “Націю, захищаючи її свободу і честь” (і тому певним чином служачи їй), проте полюбляв додавати, що “з історичного погляду саме Держава поступово створила Націю”¹

Уже саме народження багатьох десятків нових держав, покликаних розв’язувати подібні проблеми в різних суспільних, етнічних та економічних умовах і контекстах, породило надзвичайно велику кількість типів, моделей та форм державності і суспільно-економічних устроїв, які часто-густо були гібридами, можливість виникнення яких перші дослідники еволюції людського суспільства навіть не брали до уваги.

Але не варто наголошувати на ненадійності спрощених еволюційних схем минулого (згадаймо Вебера в його самотній величі), і той факт, що вони розпалися, не означає, що після них залишився тільки незрозумілий хаос. Аналіз режимів, з якого розпочалися наші міркування, якщо його здійснювати на тільки-но накресленому тлі, дозволяє нам навіть внести певну впорядкованість і виділити деякі важливі об’єднавчі елементи цих — таких складних — процесів. У такій перспективі ці режими постають, зокрема, як наслідок пришвидшення та відхилення процесів державного будівництва і відбудови, спричиненого великою війною-революцією, яка позначилася на цілому ХХ столітті у Європі, а також, хоч іншим чином, поширенням цієї війни-революції на колишні колонії. Раніше я уявляв собі цю війну-революцію як своєрідну “сорокалітню війну”, що виходить за часові межі “другої європейської тридцятилітньої війни” — про останню ще 1946 року говорив Зигмунд Нойман, а на початку 1980-х Арно Маєр запропонував ужити це поняття як ключ до інтерпретації періоду 1914 — 1945 років² Однак з часом я переконався, що, аби збагнути її фундаментальні

---

¹ *Des collaborateurs du général témoignent. De Gaulle et le service de l'Etat*, Paris, Plon, 1977, p. 15. Італія в цій перспективі постає винятком, оскільки тут культурний елемент переважив над державним.

² A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS. Bolscevichi e contadini, 1918—1933*, Napoli, Esi, 1998; *Russia in the Age of Wars, 1914—1945*, за ред. S. Pons та A. Romano, Milano, Feltrinelli, 2000, p. xii.

моменти та простежити її розвиток, недостатньо включити в неї Балканські війни і події після Другої світової війни.

Як це передбачив Галеві і як ми побачимо в п'ятому розділі, для цього потрібно зазирнути назад, принаймні до російсько-японської війни та революції 1905 року, і наголосити на двоїстій природі започаткованого цими подіями періоду — періоду, який характеризується війною і революцією.

Крім того, якщо міркувати у всеєвропейському масштабі, існує чимало причин, аби завершення цього періоду війни-революції датувати серединою 50-х років, коли на обох частинах континенту почав набирати форми новий світ. Я вибрав 1956 рік з огляду на події, які відбулися в цей рік як на Сході, так і на Заході. Формальна ліквідація таких фундаментальних елементів минулого, як міф про Сталіна та існування Франції та Великої Британії як великих незалежних потуг, котре потонуло в Суеці, а також проголошення нових укладів, як той, що виник на Сході після доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС і після польських заворушень та будапештського повстання, і уклад, підготований на Заході дискусіями навколо Римського договору, видалися мені достатніми причинами, аби застосувати цей рік як символ кардинального перелому, який відбувся тоді в Європі. Але цей мій вибір має суто символічний характер: розуміння вагомості переміни, яка тоді відбувалася, набагато важливіше, ніж вибір того чи іншого року.

Звичайно, залишається проблема падіння режимів реального соціалізму та конфліктів, які супроводжували розпад СРСР, і особливо розпад Югославії. З причин, котрі, гадаю, стануть зрозумілими для читача цієї книжки, ці питання прямим і тісним чином пов'язані з проблемами, які характеризували війну-революцію першої половини століття, та з подіями, які в певному сенсі стали їхнім завершенням. Це можна пояснити хоча б тим фактом, що з породжених Першою світовою війною режимів останнім розпався найбільший з них — Радянський Союз. До цього ми ще повернемося у висновках, але я забіжу вперед і відразу зазначу, що вельми специфічні прикмети цього розпаду неможливо зрозуміти, не беручи до уваги довгого

періоду миру, який настав наприкінці війни-революції, про яку йтиметься в цій книжці. З цього погляду, хоч події 1989—1991 років і спонукають нас повернутися на кілька десятиліть назад, але це повернення — безперечно, корисне — може бути оманливим, тому ми не повинні забувати, що між 1956 роком та серпнем 1991 року історія продовжувала йти вперед.

Отож у цій книжці я спробую перевірити правильність гіпотези, яка пов'язує виникнення таких крайніх і на позір нетипових режимів, як сталінський, нацистський або — меншою мірою (за очевидним і дуже важливим винятком маоїстського Китаю) — численні націонал-соціалістські режими, що розвивалися в “третьому світі”, із загальнішим процесом державного будівництва та із впливом, який справила на нього європейська війна-революція, а відтак і тісно пов'язана з нею деколонізація. Для цього я спробую концептуально відтворити європейську історію, намагаючись знайти в народженні цих режимів та їхніх характерних ознаках ключ до розуміння загальніших, хоч і менш яскравих явищ.

Це також пояснює те, чому ця книжка, хоч у її основі лежить порівняння, матиме радше інтерпретативний, аніж порівняльний характер. Порівнянь у класичному значенні цього слова тут буде небагато, і не лише тому, що порівняння потребує простору, а тим більше в такому випадку, як наш, коли його можна продовжувати майже в безкінечність, поза сферу авторської обізнаності. Я просто переконаний, що порівняння як таке швидко ризикує перетворитися на безплідну вправу. Я не маю тут на увазі так званих *individualizing comparisons*¹, метою яких є вдосконалення розуміння предмета досліджень через порівняння його з іншими, подібними історичними явищами, щоб таким чином краще вловити його характерні риси, адже такі порівняння є дуже важливим складником щоденної особистої праці кож-

---

¹ C. Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York, Russell Sage Foundation, 1984; *La storia comparata. Approcci e prospettive*, за ред. P. Rossi, Milano, Il Saggiatore, 1990.

ного історика, що його Моше Левінⁱⁱⁱ полюбляє підсумовувати просто і безпосередньо: “Той, хто знає лише якусь одну річ (лише одну історію, лише одну країну, лише одну культуру), а отже, не може ні з чим її порівняти, насправді не знає навіть тієї єдиної речі” Я маю на думці радше систематичне порівняння, що здійснюється в широкому масштабі і саме по собі може бути цілком раціональним, однак воно може спонукати дослідника захопитися банальними вправами з історико-соціологічної таксономії, і врешті-решт історик починає займатися лише зовнішнім аспектом історичних явищ, котрі, попри всі подібності, залишаються унікальними.

Ця обмеженість порівняльного методу, котра, на мою думку, є однією з причин невеликого — попри численні дискусії — поступу, здійсненого порівняльною історією, і того, що “справжніх” порівняльних аналізів було здійснено дуже небагато, стає особливо очевидною при порівнянні між нацизмом та сталінізмом. Намагаючись подолати її, Ян Кершов^{iv} та Моше Левін висунули пропозицію замінити складання таблиць відмінностей та подібностей пошуком “спільного тла”¹. Це правильний напрямок, але варто піти далі, а насамперед необхідно визнати, що обов’язковою передумовою для будь-якого наступного кроку повинна бути констатація існування явищ, які можна порівняти між собою, — хоча завжди може згодом виявитися, що ця констатація спирається на помилкові засновки.

За мету слід узяти генетично-проблематичне порівняння, яке дасть змогу кинути цілісний погляд на певний історичний період, що характеризується певними унікальними явищами. Ці явища зближувалися між собою завдяки тому, що між ними виникали зв’язки, а також тому, що з ними були пов’язані пошуки відповідей на подібні запитання і в їхній основі лежали подібні фундаментальні події — у нашому випадку це, наприклад, демографічний бум, модернізація, державотворення в умовах економічної слабкості і гос-

---

¹ *Stalinism and Nazism*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, цит.

тра мовна та релігійна неоднорідність, а також Перша світова війна¹

Щоб наблизитися до цієї мети, я розділив цю книжку на три частини. Перша частина під назвою “Що і яким чином пояснювати?” відкривається оглядом інтерпретацій, висунутих досі для пояснення чудернацьких режимів, які з’явилися під час і відразу після першої фази великої європейської війни-революції. Після цього огляду — потрібного, між іншим, для того, аби ввести деякі категорії, до яких я потім звертатимусь, — іде розділ, у якому ставиться питання, наскільки корисним і теоретично продуктивним є поняття тоталітаризму для аналізу тієї картини радянської історії, яка вимальовується нині, зокрема у світлі нових архівних документів. Щодо цього я дійшов негативного висновку, що спонукає ще раз поставити питання про походження, розвиток і природу цих режимів, і саме на нього я намагатимусь дати відповідь у наступних частинах.

Друга частина присвячена історичному тлу цієї війни-революції. Саме в цих двох розділах я більше, ніж деінде, звертався до своїх попередніх праць. Тут розглядаються, відповідно, великі політичні, демографічні та соціально-економічні зміни ХІХ століття та їхній вплив на особливе становище Східної Європи, у розумінні сукупності багатомовних територій, але таке її розуміння розширене настільки, щоб включити у неї імперії та держави, які панували над нею або мали в ній якісь інтереси. Хоча я намагався уникнути будь-якої телеології, спрямованої на те, щоб вбачати у ХІХ столітті просто прелюдію до ХХ століття, сама роль, яку відіграє ця частина в структурі цілої книжки (відтворення “тла”), підкреслює її відхилення в телеологічному напрямку, підсилене, в свою чергу, моїм рішенням торкатися лише елементів, необхідних для побудови “машинерії”, на якій спочиває ціла моя інтерпретація. Отже, читач повинен при-

---

¹ Подібний тип порівняння Марк Блок називав *scientifiquement la plus riche* [з наукового погляду найпліднішим] у своїй чудовій праці *Pour une histoire comparée des sociétés européennes* (1928), тепер у вид. *Mélanges historiques*, vol. I, Paris, Editions de l'Ehess, 1963, pp. 16—40.

йняти ці розділи *cum grano salis*^v і як те, чим вони є,— схематичними начерками певних проблем, важливих для розуміння того, як розгорталася історія, котру ми досі називали сучасною, намалюваними з усвідомленням того, що це — реконструкція *a posteriori*, метою якої є розуміння наступних подій. Але я сподіваюся, що рівновагу в ній підтримує переконання, що людська історія — це історія відкрита і вільна, яка складається — хоч би що про це говорили — з самих “якщо” та “але” Отож я застосував — сподіваюся, не надуживаючи нею, — ту мудрість “заднім числом”, яка є однією з великих переваг мого фаху.

Нарешті, у третій частині я намагався цілісно підійти до питання великої війни-революції, початок якої, як я вже казав, плідніше відносити до 1905 року, а закінчення — до другої половини 50-х років. У п’ятому розділі досліджується походження, природа і вплив першого акту цієї війни-революції, дія якого відбувається навколо 1914 — 1918 років, але який починається і завершується двома блоками, які важливі самі по собі: 1905 рік, турецька революція та Балканські війни, з одного боку, і “російська громадянська війна”¹, заворушення в Центральній Європі, фашизм та грецько-турецький конфлікт — з іншого. Шостий розділ присвячений динаміці повоєнних років і ривка початку 30-х років, що характеризується початком “революції згори” в СРСР, кризою 1929 року та приходом у Німеччині до влади Гітлера. Натомість сьомий розділ присвячений Другій світовій війні, останньому актові того ж конфлікту, актові, який з багатьох поглядів суттєво відрізняється від попереднього, а та-

---

¹ Лапки тут необхідні, адже хоча, ймовірно, з міркувань зручності ми й далі вживатимемо його, термін “російська громадянська війна” з наукового погляду неточний. Звичайно, російська громадянська війна була. Проблема криється у використанні цього терміна для позначення сукупності війн, які вибухнули на території Російської імперії. Але й наслідки “справжньої” російської громадянської війни важко зрозуміти, якщо не брати до уваги її неросійські і негромадянські, тобто національні, етнічні та релігійні виміри, а також ті її аспекти, які пов’язані з проблемою збереження, нехай у нових і менш імперських формах, теренів колишньої царської імперії.

кож впливові війни на дві частини, на які тоді розділилася Європа.

У висновках міститься підсумок найістотніших моментів висунутої тут інтерпретації, який завершується деякими міркуваннями щодо розвитку в мирний час режимів, які ми поки що називаємо тоталітарними, і ще раз щодо їхньої природи.

Подібна книжка не може бути вільна від обмежень та різноманітних проблем. Принаймні деякі з них я усвідомив одразу. Серед них є вже згадані питання в третьому розділі, які пояснюються тим, що як науковець я спеціалізувався з історії XX століття і є фахівцем з історії Східної Європи, тому я наштотхнувся на певні труднощі, коли йшлося про історію XIX століття на теренах на захід від Райну.

Те, що я — насамперед і переважно дослідник радянської історії, спричинило, безперечно, й інші відхилення, адже спонукало мене надавати одним явищам більшої ваги, а іншим — меншої, бачити одні речі краще, а інші — гірше. Однак я сподіваюся, що вивчення радянської історії не зробило мене зовсім сліпим і що моя необізнаність не перешкодила мені зробити свій внесок у розуміння явищ, ширших від тих, з аналізу яких я починав.

Подібна проблема, але загальніша, яка не раз привертала до себе мою увагу, крилася в початковій назві цієї книжки. Ця назва містила обіцянку — розповісти про те, що сталося в Європі, — якої я не міг виконати, адже як Скандинавський, так і Піренейський півострови, попри їхню важливість для європейської історії, залишалися — і залишаються далі — поза засягом мого аналізу; та й, зрештою, я мало говорив навіть про Велику Британію.

Я, звичайно, не претендую на те, що зміна назви вирішила цю проблему, але думаю, що вона не просто сховала її від очей. Хоча вибір тем, яких я торкаюся, окреслювався моїми знаннями, чи, точніше, прогалинами в них, нова назва краще говорить про те, що книжка ця зосереджена на одній події — війні-революції 1905—1956 років, — яка визначила долю Європи, але яку різні частини цього континенту пере-

жили з різною інтенсивністю. Попри іспанську громадянську війну та сильну ідеологізацію, Піренейський півострів залишився на її маргінесі, і те саме можна сказати про Скандинавію, за винятком Фінляндії. Іншим є випадок Великої Британії, яка, будучи колискою модернізації та промислової революції, брала участь в обох світових війнах, а в Ірландії зіткнулася з національним питанням, дуже подібним до того, яке потрясло Східну Європу. Однак у Великій Британії війна, хоча теж спричинила або прискорила величезні зміни, не стала війною-революцією. Тому відносно невелика кількість посилянь на англійський досвід, — хоч, може, мені й хотілося приділити йому більше уваги, — які, часто непрямим чином, все-таки присутні, гадаю, не вадить ходові моїх міркувань.

Загалом кажучи, мені здається, що як залишені поза увагою Піренейський та Скандинавський півострови, так і відносна дистанція, з якої розглядається, попри його велику вагу, досвід Англії та Америки, певною мірою виправдані з огляду на відмінності процесів у цих регіонах порівняно з континентальним досвідом.

Крім того, варто повторити вже сказане на початку цього вступу: про вартість схеми, побудованої в цій праці, можна буде судити також із того, наскільки вона буде спроможна, не вносячи радикальних змін до своєї архітектури, вмістити в собі той досвід, події та ключові проблеми, яких вона тут торкається лише маргінально і які не стосуються визначених географічних теренів. Я маю на увазі, наприклад, роль та розвиток релігійності та церков або ж стосунки між чоловіками та жінками — важливість цього питання я не раз підкреслюю, але ніколи не торкаюся його прямо.

На інші обмеження і проблеми мені вказали мої читачі та учасники семінарів, де я представив частини цієї книжки. Звичайно, неможливо відповісти на всі їхні критичні зауваження, чимало з яких я прийняв, вносячи певні зміни у свій рукопис. Однак я хотів би зробити кілька застережень, які стосуються принаймні двох з них.

Відповісти на перше критичне зауваження водночас важко і легко. Належно оцінюючи мої спроби розглянути важливі і менш важливі інтерпретативні схеми, деякі мої друзі вважають, що в цій книжці я надто рідко звертаюся до реальних подій і нечасто наводжу приклади, тобто їй фактично чужі процедури емпіричного типу. Тому вони порадили мені відмовитися від форми монографії і стисло-го, логічного, іноді навіть безапеляційного стилю, писати вільніше, запропонувати їм і майбутнім читачам більше доведень та ілюстрацій, охочіше давати слово дійовим особам — тобто написати історичну працю. Це шляхетна мета, але не таку мету я собі ставив. Адже, як я вже казав, ця книжка зовсім не мала бути історичною працею. Однак через це критика не стає менш влучною. Тому я спробував, наскільки це можливо, позбутися безапеляційного тону і намагався у своїх міркуваннях завжди залишатися відкритим до численних власних сумнівів і таких же, мабуть, численних сумнівів моїх читачів. Насамперед я додав примітки, яких раніше було дуже мало. У цих примітках, котрі відрізняються від приміток у традиційній монографії, я намагався не лише вказувати авторів та праці, які найбільшою мірою вплинули на мене і з яких я особливо багато почерпнув для міркувань, викладених на цих сторінках, але й також деякі з кращих недавніх праць на теми, менше висвітлені в нашій італійській науці, аби зацікавлений читач легко зміг вийти на інші, часто вельми обширні бібліографії.

Друге критичне зауваження стосується питання, яке, хоч я й ходив навколо нього, мені не вдалося задовільно вирішити. Експансію держави за рахунок індивідів і на шкоду їм, спричинену Першою світовою війною, багато хто вважав однією з головних причин регресу, що його породила ця війна в європейському житті, і цей погляд я загалом поділяю. Але чи справді йшлося про експансію “держави” *tout court*^{vi}, чи радше про розростання певного *елементу* держави, який опинився поза всяким контролем? Звичайно, цей елемент держави — ядро будь-якого державного утворення, тобто сила (хо-

ча не варто забувати, що як нацизм, так і фашизм мали свою систему соціального забезпечення, яка теж була спрямована на захист і підкріплення могутності, те саме стосується Радянського Союзу, принаймні у 20-х роках, а потім знову після 1953 року¹). Але чи допустимо зводити державу до сили? Відповідь може бути лише негативною, про це свідчить вже згадане існування “тоталітарної” системи соціального забезпечення, а також міркування Буркгардта про те, що навіть найжорстокіша держава все ж таки “приречена” вийти поза межі чистої сили, і саме ці міркування я використав у висновках як вихідну точку для роздумів про джерела і способи розвитку, а відтак і краху Радянського Союзу.

Саме тому у вступі до книжки Мізеса я говорив про “адміністрований устрій”, вбачаючи в неприродному розширенні сфери цього адміністрування — яке завжди, принаймні неявно, було засноване на владі, а отже, на силі — найочевидніший наслідок Першої світової війни (нині я б додав, що це розширення, хоч в іншому масштабі та формах, мало подібну природу, як і спроби державного будівництва і відбудови, що розпочалися ще до 1914 року). Але, по суті, цей адміністрований устрій становила сама держава, головним способом функціонування якої є власне адміністрування (прототипом цього є військо). Тому я врешті-решт відмовився від цього розрізнення, не вирішивши, однак, проблеми, яка його породила, і до цієї проблеми я часто повертатимусь на цих сторінках, коли, наприклад, розглядатиму питання про взаємозв’язок явищ, які теж характеризуються експансією влади держави, як “новий курс”^{vii} чи інші, розвинутіші різновиди держави соціального добробуту, з низкою режимів, що з’явилися у Європі після Першої світової війни. Я пропоную деякі переконливі, на мою думку, гіпотези стосовно визнання часткової спільності коренів і ме-

---

¹ Справді, у роки зрілого сталінізму соціальне законодавство не лише зазнало глибоких змін, але й залишилося великою мірою не введеним у дію. Див. мою працю *L'evoluzione dei “diritti sociali” in URSS, 1917—1956*, доповідь на щорічному з’їзді Італійського товариства дослідження сучасної історії (Sissco), Падуя, 1999, яку буде опубліковано у матеріалі з з’їзду.

ханізмів економічного функціонування, а також стосовно відмінностей у механізмах експансії, у тому, які саме елементи гіпертрофуються, у їхній природі та динаміці розвитку. Однак до вирішення цієї проблеми ще далеко.

Я хотів би завершити цей вступ трьома зауваженнями, перше з яких стосується уявлення про історію та історичні дослідження, які лежать в основі цієї книжки. Хоча я вважаю, що з написаного мною можна легко висувати мої уподобання в цій царині, однак з огляду на поширеність радикального релятивізму, який нині, на щастя, вже відходить, але який заподіяв стільки шкоди в останні роки, мені хочеться засвідчити свою віру у розважно модернізовану (тобто розважно релятивізовану) версію ідеалу Ранке^{viii}, а отже, в необхідність для кожного історика, який вважає себе фахівцем, намагатися якомога вірніше відтворити минуле таким, яким воно було насправді. Прагнути такої недосяжної мети, з огляду на величезні труднощі, які це передбачає, — на мою думку, набагато цікавіша, повна інтелектуальних стимулів справа, ніж спокуситися легкістю абсолютного релятивізму, адже він схожий на ніч, коли всі корови, і всі історики, і всі історії здаються однаковими¹. Як показав Момільяно^{ix}, прямувати до цього можна двома способами: відкриваючи нові факти або ж укладаючи нові чи вже відомі факти у нові форми на основі нових ідей. Тому істориків та їхні твори можна оцінювати за двома різними критеріями². До цієї книжки слід застосовувати другий критерій, хоч та її частина, що присвячена радянській історії, ґрунтується також на внесках першого типу.

Два останні зауваження стосуються проблем, які виникли під час написання книжки. Їхню важливість я відчував і відчуваю далі, але не маю змоги братися за їхнє вирішення. Перше з них стосується наслідків війни-революції, якій

---

¹ A. Graziosi, *The new Soviet archival sources. Hypotheses for a critical assessment*, у кн.: *Assessing the New Soviet Archival Sources* за ред. Bushkovitch та Graziosi, цит., с. 19—21.

² Див., напр., його чудові есе у кн.: A. Momigliano, *Sui fondamenti della storia antica*, Torino, Einaudi, 1984, та *Tra storia e storicismo*, Pisa, Nistri-Lischi, 1985.

присвячена велика частина цієї книжки. Мені здається, що, подібно як Тридцятилітня війна та бурхливі конфлікти між державами і віровизнаннями у XVII столітті, які відсунули на маргінес папство і остаточно розбили ілюзію єдиної *respublica christiana*, вже підірвану релігійними війнами попереднього століття, уможливили виникнення культурної та інтелектуальної концепції Європи — хоч та Європа тоді належала лише “джентльменам”, — так і ця війна-революція, принаймні тимчасово дискредитуючи націоналізм та культ держави, розчистила дорогу спробам побудови політичної Європи, які здійснюються у нас на очах у західній частині нашого континенту¹ Тому пошук задовільного пояснення розглянутих тут явищ та накреслення на основі цього деяких головних ліній, вздовж яких розвивалася історія нашого континенту за останній час, імпліцитно означає роздуми над передісторією будівництва Європи, яке відбувається зараз і яке, в свою чергу, — як я вже нагадував — є котрою вже спробою державного будівництва, і вельми особливою.

Я вжив термін “передісторія” не випадково: пишучи ці сторінки, я переконався, що наступні після подій 1956 року десять-двадцять років, якими завершується ця праця, становлять, принаймні для нашого континенту, історичний вододіл. У певному сенсі можна сказати, що *саме тоді завершується той період, що ми його за інерцією продовжуємо називати “сучасною” історією*. Цей період визначили великі потрясіння і великі війни, які обговорюються у цій книжці і з якими пов’язаний ряд усе ще актуальних інтерпретаційних, історичних, культурологічних і політичних категорій (та й вони поступово і неминуче втрачають своє значення, від якого залишається хіба що моральний урок).

---

¹ Хоча й з різними нюансами, усі великі дослідники європейської історії, від Февра у: L. Febvre, *L'Europa. Storia di una civiltà*, Roma, Donzelli, 1999 [*L'Europe: genèse d'une civilisation*, Paris, Perrin, 1999] (перше видання: Париж, 1944—45) до Шабо у: F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Roma-Bari, Laterza, 1961 (перше видання: Мілан, 1944), та до згаданого вже Нормана Дейвіса, погоджуються на тому, що витoki нової ідеї Європи належить шукати у реакції на війни XVII століття.

Звичайно, не все віджило, адже людська історія — це не лише історія переломів, а й історія тягlosti і тривання; але ці категорії вичерпалися, і це пояснюється також тим, що частково були вирішені або відпали самі собою чимало великих проблем, які протягом двохсот років, між серединою XVII та серединою XX століття, приводили в рух історію Європи і надавали їй цілісності.

Повторюю, важливий виняток, безперечно, становлять великі інтелектуальні і насамперед моральні питання, поставлені європейським XX століттям, котрі, як це й буває з подібними питаннями, відірвалися від конкретних історичних умов, у яких зародилися, а тому все ще живуть і житимуть далі. Але варто просто звернути погляд на демографічний розвиток і на теперішній стан населення нашого континенту, щоб усвідомити виразну розбіжність і несхожість проблем сьогодення з проблемами, які існували лише кілька десятиліть тому¹

Межі дослідження можна було б легко поширити на питання способу життя та стосунків між статями, на еволюцію родинної структури, ментальності і почувань, на розвиток умов та різновидів праці тощо. Іншими словами, мені здається, що між кризою 1956 року і валютною, нафтовою та промисловою кризою початку 70-х років Європа, спершу майже не усвідомлюючи цього, а часто продовжуючи мислити поняттями, породженими її потужною попередньою історією, — типовими у цьому плані мені здаються події кінця 70-х років, — увійшла в епоху, що її характеризує цілий ряд нових питань. Так розпочалася зовсім інша, вже дослівно *сучасна* історія, котра відсунула назад ту історію, яку я намагаюсь осмислити у цій книжці, і ця нова історія закликає істориків зосередитися на її власних проблемах.

---

¹ Вельми корисною є: *Histoire des populations de l'Europe*, за ред. J.-P. Bardet та J. Dupâquier, vol. II, *La révolution démographique, 1750—1914* і vol. III, *Les temps incertains, 1914—1998*, Paris, Fayard, 1998 і 1999.

Примітки

ⁱ П'ятаков, Георгій Леонідович (1890—1937) — радянський політичний і державний діяч. У 1918 році — голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Був репресований.

ⁱⁱ Мізес, Людвіг фон (Mises, Ludwig von, 1881—1973) — видатний австро-американський економіст, який зробив великий внесок у лібералізм в економічній теорії. Народився у Львові.

Левін, Моше (Lewin, Moshe, н. 1921) — американський історик, професор Філадельфійського університету, дослідник радянської історії.

^{iv} Кершов, Ян (Kershaw, Jan) — британський історик, дослідник націонал-соціалізму, автор біографії Гітлера.

^v *Cum grano salis* (латин.) — критично, скептично.

^{vi} *Tout court* (фр.) — просто.

“Новий курс” (*New Deal*) — широка політика реформ, спрямована, зокрема, на розвиток системи соціального забезпечення, яку провадив Ф. Рузвелт у 1933—1935 рр. Хоч вона ліквідувала деякі наслідки великої кризи, її критикували за надто велике втручання держави в економічне життя країни.

^{viii} Ранке, Леопольд фон (Ranke, Leopold von, 1795—1886) — провідний німецький історик, дослідник історії XIX століття, чий доробок справив великий вплив на подальшу історію західно-європейської історіографії (зокрема в плані методології).

^{ix} Момільяно, Арнальдо (Momigliano, Arnaldo, 1908—1987) — видатний італійський історик, дослідник античності.

Частина I
ЩО І ЯКИМ ЧИНОМ
ПОЯСНЮВАТИ?

Розділ 1

ПЕРШІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Серед змін, спричинених війною 1914 — 1918 років, у всіх країнах, які брали в ній участь, першими відкрито проявилися зміни економічні. Тому саме від них відштовхувалися перші спроби пояснити нові явища, адже припускалося, що всі вони виростають зі спільного ґрунту. Наприклад, уже на другий день після вибуху війни Вальтер Ратенауⁱ, який брав участь в організації німецької воєнної машини, вказав на те, що завдяки війні виник зв'язок між державою і перетвореннями в економіці, який полягав у збільшенні контролю першої над другою, і прославляв результати цього таким чином: “Ми живемо нині... у період безпрецедентного зростання. Використання існуючої робочої сили, рівень виробництва та його оплата, спорудження нових промислових підприємств, обсяг капіталовкладень з низькою процентною ставкою та надлишок готівки ще ніколи не набирали такого масштабу... Це процвітання і ці прибутки походять з одного джерела: від тієї, яка все купує, за все платить, за все відшкодовує,— від Держави”¹

Це було усвідомлення величезної сили, яку дає мобілізація економіки з боку держави в *короткостроковому масштабі*,— адже в середній, а передусім у довготривалій перспективі усе має зовсім інший вигляд, і тоді ця сила перетворюється на свою протилежність² Невдовзі в Німеччині вона приведе до народження *Kriegsamt* генерала Гренераⁱⁱ, а відтак до програми Гінденбургаⁱⁱⁱ, “широкомасштабного... плану воєнного виробництва, який водночас зазіхав на права та привілеї працівників і підприємців”. В Австрії міністр

---

¹ W. Rathenau, *New Political Economy*, New Haven, 1919, p. 12.

² A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. lxxxii—lxxxix; пор. також нижче, розділ шостий.

торгівлі Ридль у своєму меморандумі від 1917 року стосовно перехідного періоду навіть вимагав “заміни конкуренції та коливання цін, типових для капіталістичного суспільства, плановою і контрольованою економікою”¹

Однак, мабуть, найрадикальнішу інтерпретацію перетворень, викликаних війною в економіці, та нової могутності, якої набула держава, висунув Отто Нойрат^{iv}, який на основі своїх досліджень античної економіки сформулював концепцію “воєнної економіки”, справедливу, на його думку, для всіх війн і для всіх країн. У центрі цієї концепції було *позитивно оцінюване* розширення адміністративно-командної системи на цілий соціально-економічний апарат, яке супроводжувалося поступовим скороченням ролі грошової одиниці, а це, по суті, означало повернення до натурального господарства, централізовано керованого державою. Ця модель у багатьох відношеннях збігалася з деякими поширеними тоді уявленнями про функціонування майбутнього соціалістичного суспільства, котре, власне, й було позбавлене ринку і грошей, але водночас ця модель була близька й до уявлень про ті різновиди господарств минулого, що їх Вебер відносив до категорії *ойкос*.

Такі пропозиції і така політика відразу наштовхнулися на радикальну критику: Людвіг фон Мізес, наприклад, критикував Нойратову концепцію воєнної економіки, підкреслюючи, що у світі, пов’язаному торговельними зв’язками, єдиною справжньою передумовою для воєнної економіки є автаркія. Він додав, що запропонований Нойратом шлях, який частково здійснився під час війни, був радше відступом назад до примітивніших, заснованих на силі форм організації суспільства і економіки, що, як він вважав, підтверджується переходом останньої до форм натурального господарства (натомість, на думку Нойрата, який вважав перехід до натурального господарства поступом, кожна цілковито керована економіка — це в кінцевому рахунку економіка натура-

¹ Н.С. Meyer, *Mitteleuropa*, цит., с. 213, 243; R. Riedl, *Denkschrift über die Aufgaben der Übergangswirtschaft*, Wien, 1917.

льна, а “метою усупільнення є не що інше, як перехід до натурального господарства”) ¹

Мізес посилався на Спенсерову концепцію, згідно з якою війна є причиною регресу, відступу назад у людській еволюції до “військових” форм організації держави і суспільства. Адже, на думку Спенсера, якому зовсім не було властиве примітивне чи банальне уявлення про прогрес, навіть якщо “загальна тенденція культурного розвитку веде до поступового заміщення і остаточної заміни військового типу типом індустріальним”, все ж може “мати місце відчутний і тривалий регрес у ході розвитку” “В кінцевому рахунку, — додавав він, — усе залежить від того, наскільки рідко відбуваються війни”

Самі вжиті тут слова показують, що Спенсер переймає, надаючи їм нового життя і розвитку, категорії та термінологію Сен-Симона і таких сенсимоністів, як Тьєрі^v

Останній, ототожнюючи ліберальний устрій з устроєм індустріальним, дійшов висновку, що в Європі відбувається конфлікт між військовим та феодалним класом, з одного боку, і класом “трудящим”, тобто *industriels*^{vi}, з другого, котрі представляють дві епохи в людській історії.

Проте саме період, який перебуває у центрі нашої уваги, невдовзі показав хибність цієї термінології, хоча це й не заперечує важливості Спенсерової концепції, котра від цього навіть набула нової сили. Оскільки розвиток індустрії породив потребу нарощувати свою могутність, а насамперед через те, що війна спричинила спенсерівський регрес, у ХХ столітті ми бачимо не один тип тієї “військово-промислової” держави, яку так виразно передбачив Буркгардт і різновиди якої перебувають у центрі цього дослідження²

¹ O. Neurath, *Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft*, München, G.D.W. Callwey, 1919, і *Antike Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig, Teubner, 1909. Про господарства типу *ойкос* (термін, взятий з Аристотеля, вперше був застосований до деяких давніх економік Родбертусом), див.: S. E. Finer, *The History of Government*, vol. I, *Ancient Monarchies and Empires*, Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 20, 120 і далі.

² E. Halévy, *La doctrine économique saint-simonienne*, у кн.: *L'ère des tyrannies*, Paris, Gallimard, 1938, pp. 30—94; J. Burckhardt, *Meditazioni sulla storia universale*, Firenze, Sansoni, 1959; A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. lxii—iii.

В унісон з деякими висновками Вебера, Мізес пізніше поширив свою критику також на нібито сприятливий вплив розширення засягу державного контролю в економіці у *будь-якому випадку*, тобто незалежно від зв'язку цього явища з війною. Інші спостерігачі натомість прагнули підкреслити “прогресистські” аспекти цього явища, які вже були представлені в працях Нойрата. Деякі соціалістичні мислителі вбачали в тому, що відбувалося, підтвердження теорій Рудольфа Гільфердинга^{vii}, найвпливовішого марксистського економіста початку століття, який на основі досвіду німецьких трестів та картелів інтерпретував появу форм організованого капіталізму як етап на шляху до соціалістичної економіки. На їхню думку, воєнна економіка і централізована мобілізація ресурсів, які завдяки прямому втручанням держави перевели на вищий рівень цю “організованість”, котра аж до того часу існувала лише в окремих галузях промисловості, були насправді ще одним, вирішальним кроком до встановлення соціалізму.

У Російській імперії такі думки вперше висловив Юрій Ларін^{viii}, меншовик, який потім навернувся до більшовизму і якому судилося відіграти важливу роль у першій фазі становлення радянської економіки. Ларін вважав, що державний капіталізм, тобто нова фаза, у яку ввійшов організований німецький капіталізм завдяки воєнній економіці, має здатність розвиватись у напрямку до форм соціалістичного планування. Виходячи з цього, ще в листопаді 1917 року до завдань нової влади він зарахував необхідність здійснити тотальну натуралізацію народного господарства¹

Про вплив його статей про німецьку воєнну економіку², яку вважали дуже близькою до соціалістичної економіки, свідчить, наприклад, знаменита заява Леніна, зроблена навесні 1918 року:

¹ A. Salomoni, *Ideologia e congiuntura. Modelli storiografici del “comunismo di guerra”*, “Società e storia”, 70, 1995, pp. 869—95.

² Статті, опубліковані під час війни, пізніше були зібрані у кн.: Ю. Ларин. *Государственный капитализм военного времени в Германии (1914—1918)*.— М., 1927.

“Історія пішла настільки оригінальним шляхом, що, одна поруч з другою, породила дві окремі половини соціалізму... Цілковито очевидно, що Німеччина і Росія втілюють нині матеріальну реалізацію економічних, виробничих і суспільних передумов соціалізму, з одного боку, і його політичних передумов — з другого”

Хоч як це парадоксально, але, з огляду на розвиток (чи радше інволюцію), спричинений війною у промисловій сфері, Ленін врешті став вважати “передовішим”, а отже, брати за взірць той “прусський шлях”, який він аж до 1914 року, виходячи з аналізу відносин у сільськогосподарському секторі, тобто на основі протиставлення між *юнкерами* і *фермерами*, вважав найгіршим розв’язанням для Росії, котра завдяки “демократичній революції” мала б радше обрати американський шлях¹

У той самий період подібні концепції вибудовували деякі німецькі функціонери, фактично визнаючи схожість між процесами, розв’язаними війною і революцією. Бродському, більшовицькому економістові, який приїхав до Німеччини після Брест-Литовської угоди, було сказано: “Те, що ви плануєте, в нас уже відбувається, і те, що ви називаєте комунізмом, ми називаємо державним контролем”²

Для визначення цієї нової фази розвитку економіки у напрямку організованості та соціалізму, Ларін, а пізніше Ленін застосували ще одне поняття з концепції Гільфердинга — поняття державного капіталізму, вжите ними для підкреслення нової ролі держави в управлінні економікою, котра, однак, далі залишалася “капіталістичною” Цікаво зауважити, що Ленін послуговувався цією категорією, щоб охарактеризувати економічний устрій радянської Росії у

¹ V.I. Lenin, *Sull'infantilismo di "sinistra" e sullo spirito piccolo-borghese* (1918), in: *Opere*, Roma, Editori Riuniti, 1967, vol. XXVII, p. 293; [В. І. Ленін. Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі.— К.: Політвидав України, 1980.] F. Benvenuti, *Le "due vie" di Lenin allo sviluppo della Russia tardo-imperiale*, у кн.: *Il pensiero sociale russo. Modelli stranieri e contesto nazionale*, за ред. А. Masoero та А. Venturi, Milano, F. Angeli, 2000, pp. 179—214.

² E. H. Carr, *La rivoluzione bolscevica*, Torino, Einaudi, 1964, p. 506.

два різні періоди, до і після повороту вліво навесні-влітку 1918 року, що спонукало його принаймні до 1919 — 1920 років розділяти ілюзії щодо можливості стрибка до комунізму, що її відстоювала більшовицька лівиця. У 1917 році Ленін вважав, що державний капіталізм є фактично єдиною можливою метою російської революції, адже вона не могла вважатися цілковито соціалістичною, аж поки на допомогу їй не прийде революція на Заході. До цієї думки він ще повернеться пізніше, подолавши сп'яніння 1918 — 1920 років. Іншими словами, той факт, що Ленін вживав формулу, котру в той час дуже критикували більшовицькі керівники, тісно пов'язаний з його власними сумнівами щодо характеру — чи справді ця революція була “соціалістичною”? — та результатів здійсненого ним “дива” (марксистська догма досі вважала, що взяти владу у відсталій країні неможливо, а тому послідовникам Леніна це здавалося дивом)¹

Можна додати, що застосування цієї категорії показало нерозуміння сутності капіталізму, притаманне марксистам, а також таким ученим, як Зомбарт^{ix}, а ще раніше — сенсимонівській традиції: замість ринку і ринкових відносин, сутності і рушія все нових і нових форм, що їх набирає цей устрій, вони зосереджували свою увагу на формальних відносинах власності, а насамперед на розвитку великої індустрії та оплачуваної робочої сили. Ці явища поширилися завдяки капіталізові-ринкові, але вони можуть співіснувати, часто вельми успішно, з цілком іншими економічними устроями, як це, зрештою, видно з часу самої їхньої появи, часто пов'язаної — як у випадку венеційського Арсеналу чи французьких мануфактур — з потребами держави.

Незважаючи на те, що він теж визнавав схожість подій у Росії з тим, що відбулося раніше в Центральних державах, а також, хоч і в менш розвинутих формах, у країнах Антанти, Мізес, пов'язуючи капіталізм із ринком, спростував Лені-

---

¹ Найцікавішим аналізом еволюції ідей Леніна та більшовицьких керівників після 1920 року залишається праця Н. Валентинова (Вольського) *Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина*, Stanford, Hoover Institution Press, 1971 (але спогади датуються 1956 роком).

нову концепцію і створив категорію воєнного соціалізму, тим самим вирішуючи його сумніви щодо природи революції. Те, що відбувалося, справді було, на його думку, загальним просуванням до соціалізму, сутність якого становила націоналізація, натуралізація економіки та розширення державного контролю над економікою (Мізес вважав, що єдино можливим усуспільненням є одержавлення).

Однак для Мізеса це був не прогрес, а один із головних проявів уже згаданого регресу до менш вільних, а отже, менш розвинених форм господарської і суспільної організації. Отже, тут знову відлунує спенсерівська інтерпретація, згідно з якою війни — це можливі причини інволюції.

Хоча категорія “воєнного соціалізму” дала, безперечно, змогу до певної міри зрозуміти події і поставити проблему про спільні риси в економічному функціонуванні одержавлених економік, однак ідеологічне забарвлення цього терміна робило його слабким. Надто довго і для надто багатьох людей соціалізм був і далі залишається носієм ідеальних прагнень, які мають дуже мало спільного з одержавленим бюрократичним устроєм, щоб Мізесова категорія мала успіх¹

Цікаво, однак, зауважити, що подібний термін, *воєнний комунізм*, почали вживати в Росії відразу після жовтня 1917 року для позначення нового устрою, який будували більшовики. Його вперше вжив колишній більшовицький діяч О. О. Богданов^х, який ще 1916 року, аналізуючи економіку країн—учасниць війни, заперечував, на відміну від Ларіна та Леніна, той факт, що державний капіталізм, який виник внаслідок війни і характеризувався такими явищами, як регулювання та централізація розподілу, насильне створення трестів для цілих промислових галузей, використання примусової праці тощо, був передвістям соціалістичного майбутнього. На його думку, то був радше ряд змін, спричинених війною, а тому вони були приречені зникнути з настанням миру, і, зрештою, у плані соціально-економічної еволюції вони теж були *регресом*, а не прогресом. Богданов, таким чином, ставав на бік Спенсерової концепції, а свої

¹ A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. lxiv.

цікаві міркування доповнив ґрунтовною критикою помилкових, на його думку, історичних оцінок німецької моделі розвитку, котру він вважав набагато відсталішою, ніж це здавалося її прихильникам, і дещо слабшим критичним аналізом російського воєнного комунізму. Він ґрунтовно довів, що останній є екстремальною версією воєнної економіки, але далі ця тема у нього губиться у малопереконливому протиставленні між спричиненим війною “поверненням” до примітивних форм “споживчого комунізму” (яке Богданов, наприклад, вбачав у розповсюдженні карткової системи) та “виробничим колективізмом”, який буцімто є справжньою метою соціалістичного руху¹

Навесні 1921 року Ленін перейняв термін *воєнний комунізм* і надав йому нового значення, використовуючи для означення політики більшовиків від часу повороту вліво у травні-червні 1918 року до мілітаризації 1920 року, поки вони не були змушені прийняти нову економічну політику (неп)² Ленінове визначення, яке швидко переважило інші (про фазу воєнного комунізму в офіційних радянських текстах потім говоритиметься так само, як у західних підручниках), мало сильну критичну і самокритичну конотацію.

Але якщо Ленін, а відтак Бухарін і деякі інші розуміли цю критику в радикальному сенсі, сумніваючись у доцільності, а то й засуджуючи саму сутність політики, яка проводилася у 1920 році (тотальний державний контроль за виробництвом та розподілом, цілковита натуралізація господарства, воєнізація праці, примусова експропріація тощо), і визнавали схожість цих заходів з практиками інших держав—учасниць війни, то більшість більшовицьких керівників вважала, що помилковими були способи і

¹ А. А. Богданов. *Военный коммунизм и государственный капитализм (1917)* // *Вопросы социализма*.— М., 1918.— С. 75—90. А. Salomoni, “*War Communism*”: *A Reassessment*, у кн.: *Russia in the Age of Wars*, за ред. S. Pons та A. Romano, цит., с. 53—68.

² V. I. Lenin, *Sull'imposta in natura*, in: *Opere scelte*.— М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1948, vol. II, pp. 678—707. В. І. Ленін. Про продовольчий податок.

терміни, але не засади цієї політики. Як писав Л. Крицман^{xi}, воєнний комунізм був “першим грандіозним експериментом пролетарського натурального господарства... У своїх основах він насправді зовсім не був помилкою окремих людей... Він був, хоч і не в цілком чистій, бо, як відомо, дещо спотвореній формі, *провіщенням майбутнього*” Іншими словами, воєнний комунізм був загалом героїчною пригодою, яка зазнала невдачі через брак підготовки, помилки та надзвичайні обставини, тому ним слід пишатися, а не засуджувати, і з нього можна черпати натхнення для майбутнього великого ривка уперед, котрий треба здійснити, як тільки це дозволять обставини¹

Прихильників непу і тих, хто відчував ностальгію за воєнним комунізмом, об’єднувало небажання рахуватися з виявленими серйозними обмеженнями, породженими самою структурою чисто державного господарського устрою. Ці обмеження підривали в основах довготривалі перспективи його розвитку, і з ними якийсь час відчували потребу боротися лише Троцький та його оточення. Ці знахідки були викладені ще у 1920 — 1921 роках у ряді лекцій, прочитаних у Петрограді Борисом Бруцкусом^{xii}, котрий дійшов таких висновків на основі дуже проникливого аналізу досвіду воєнного комунізму. У той самий період такі ж думки у загальнішій формі були незалежно висловлені Людвігом фон Мізесом, який, як ми побачимо, передбачив також чимало явищ у царині національного питання, а тому його дослідженням належить особливе місце в будь-якій інтерпретації історії ХХ століття. Однак на основі своїх висновків, котрі абстрактно були правильними, стосувалися довгострокового періоду і теоретично мали бути справедливими завжди, Мізес дав хибні передбачення щодо життєздатності

---

¹ Л. Крицман. *Героический период в великой русской революции.* — М., 1924. Див. мою працю: *At the Roots of Soviet Relations and Practices. Piatakov's Donbass in 1921* (1995), тепер у кн.: А. Graziosi, *A New, Peculiar State, Explorations in Soviet History, 1917—1937*, Westport, CT, Praeger, 2000, pp. 119—78, стосовно впливу, що його мали ці ідеї серед вишого більшовицького керівництва наприкінці 20-х років.

соціалістичних устроїв. Останні він вважав нездатними вижити навіть у середньо-короткостроковій перспективі, і хибність цієї гіпотези — яка у світлі кризи 1929 року та уявлень за кордоном про п'ятирічні плани, а згодом і перемоги 1945 року, здавалася кричущою, — дискредитувала врешті і здорове ядро його міркувань¹

Таким чином, дуже скоро інтерпретації нових фактів у соціально-економічній сфері, іноді цілковито протилежні, почали помітно зближатися між собою, створюючи важливі передумови для наступного ствердження того, що війна спричинила нові явища, які слід аналізувати, беручи до уваги їхнє почасти спільне тло, попри незаперечні особливості, властиві цим новим явищам у кожній країні з огляду на відмінний історичний досвід та цілий ряд чинників, що діяли в кожній із них. Велику роль, яку відіграла ідеологія (і, додам, вибух нової парарелігійної віри) у загостренні на території колишньої царської імперії деяких економічних явищ, які мали місце в усіх країнах—учасниках Першої світової війни, відразу зрозуміли також деякі марксистські історики та економісти, які зауважили, що нова політична влада форсувала спонтанно породжений війною рух до натуралізації, доводячи його до “крайніх логічних наслідків”²

Однак, як ми детальніше побачимо далі, підсилювальний вплив ідеології у Росії не просто призвів до загострення рис, що їх набула воєнна економіка в інших європейських країнах. Під впливом цих та інших чинників там народився устрій нового, відмінного типу — відмінного саме тому, що йому була властива екстремальність і чистота вираження

¹ Б. Д. Бруцкус, *Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта*, Berlin, Tritemis, 1923 (але: Петроград, 1920—21); Id., *Economic Planning in Soviet Russia*, за ред. F. von Hayek, London, Routledge, 1935; Н. Л. Роголина. *Борис Бруцкус*.— М., Московские учебники, 1998; L. von Mises, *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen* (1920), перевидано у кн.: *Pianificazione economica collettivistica. Studi critici sulla possibilità del socialismo*, за ред. A. F. von Hayek, Torino, Einaudi, 1946, pp. 85—124. Гаєк підкреслював внесок Вебера у вирішення проблем, піднятих Бруцкусом та Мізесом.

² Пор., наприклад, позиції Покровського та Кузовкова у кн.: A. Salomoni, *War Communism*, цит.

(згадаймо максимально можливу міру репресій, застосовану щодо ринку та приватної ініціативи), — який згодом з'явиться в новій подобі, коли після короткої перерви непу відбудеться сталінська революція згори.

Натомість у політичній сфері, де перетворення, порівняно зі сферою економічною, проявлялися із запізненням на декілька років і набирали форм, що принаймні виглядали дуже неподібними, потрібно було більше часу, аби виробити узагальнюючі категорії, які б пояснили те, що відбувалося в інших країнах¹

Оскільки повна необізнаність із тим, що відбувалося в Османській імперії, не дозволяла помітити ті великі новачії, які там визрівали, особливо після того, як поразка в Балканських війнах озлобила керівників революції липня 1908 року, інтерпретаційні зусилля європейських інтелектуалів зосередились спочатку на тих надзвичайних подіях, які відбувалися в колишній Російській імперії. Цілком природно, що перші гіпотези з цього приводу сформулювали самі головні учасники цих подій. Про сумніви Леніна щодо соціалістичного характеру жовтневої події і щодо можливих шляхів її розвитку ми вже згадували, і відомо, що перед смертю Ленін питав себе, куди прямує поїзд, який він з такими зусиллями запустив у рух і локомотив якого вже не слухається команд.

Завдяки, зокрема, своїм стосункам з Ізраїлем Гельфандом (Парвусом)^{xiii}, творцем багатьох понять, якими він потім послуговувався², Троцький, здавалося, був більш готовий

¹ З цього погляду праця Мізеса, котрий ще 1919 року у своєму творі *Держава, нація та економіка* намагався пов'язати — нехай у приблизній і гіпотетичній формі — державу та економіку, ідеологію та націоналізм, справді виняткова.

² Z. A. B. Zeman та W. B. Scharlau, *The Merchant of Revolution. The Life of A. I. Helphand (Parvus), 1867—1924*, London, Oxford University Press, 1965; P. Zveteremich, *Il grande Parvus*, Milano, Garzanti, 1988; P. Dumont, *1919—1924. Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Bruxelles, Editions Complexe, 1989, p. 5 і далі та Id., *Un économiste social-démocrate au service de la Jeune Turquie*, у кн.: *Mémorial Omer Lufti Barkan*, Paris, Maisonneuve, 1989, pp. 75—86.

відповісти на питання про характер і розвиток нового режиму. Теорія комбінованого розвитку, тобто переконання, що в одній і тій самій країні можуть співіснувати фрагменти політичних устроїв, суспільних прошарків та соціально-економічних форм, які належать до різних епох, означала можливість використовувати деякі з цих фрагментів, скажімо, острівці новочасності, та такі суперечності між ними, як суперечність між містом і селом, для того, щоб здійснити революцію й у тих країнах, які раніше вважалися занадто відсталими.

Водночас концепція перманентної революції, яка заперечувала унікальність революційного чину і бачила революцію як довгий і складний процес, здавалося, могла пояснити те, що відбулось у жовтні 1917 року, — то була не сама соціалістична революція, а один з етапів, нехай переломний, ширшого і тривалішого революційного процесу, — і закласти основи для того, щоб спрямовувати подальший розвиток цього процесу. (Зауважмо, що це давало змогу інтегрувати боротьбу пригнічених країн за національне визволення в революційний процес, перетворюючи її на ще один “етап” антикапіталістичної революції: якщо згадати важливість, якої набула ця боротьба і суспільні рухи, що її вели, для становища СРСР та престижу комуністичного руху після 1945 року, залишається визнати, що *весь* комуністичний рух ХХ століття був троцькістським, а точніше, багато чим завдячував Парвусові).

Як ми, однак, побачимо, переконані твердження Троцького з часом перетворилися на драматичні запитання, з формулюванням і вирішенням яких Троцький пов’язав своє життя спершу в опозиції, а відтак у вигнанні.

Якщо не брати до уваги тих, що вірили в нову комуністичну парарелігію, а тому, природно, прославляли всесвітнє значення Жовтня як події, що провістила неминучу перемогу соціалізму у світовому масштабі, і — як їхнє віддзеркалення — декого з найпалкіших антикомуністів, першим, хто заявив, що більшовизм не є ізольованим, специфічно російським явищем, “чужим історичним та суспільним

умовам Західної Європи”, як твердило багато людей¹, був Юлій Мартов^{xiv}, колишній друг Леніна, а згодом — визначний меншовицький лідер. Хоч він і не заперечував “національних рис російського більшовизму”, його праця “Світовий більшовизм” (1919), як видно із самої назви, була присвячена аналізу російської революції як локального прояву чинників, що діяли в ширшому масштабі, насамперед Першої світової війни. І оскільки наслідки війни були аналогічними в усіх країнах, які брали в ній участь, на думку Мартова, більшовизм, хоч і народився в Російській імперії, міг поширитись і поза її межі. До цих наслідків він зараховував “роль, яку почала відігравати армія в суспільному житті”, переважання “споживацького” бачення економіки, поширеного насамперед, але не лише серед солдатів, які воліють грабувати і ділити між собою здобуте, аніж виробляти нові багатства (під цим оглядом видно зв’язок з “воєнним комунізмом” у розумінні Богданова), і загальну, а зокрема психічну деградацію мас, насамперед солдатів, але й робітничих мас, котра певним чином зменшила прірву між відсталими і передовими країнами, переводячи всіх на примітивніший рівень²

У наступні роки, після того, як у бурхливій полеміці з побудованим більшовиками устроєм Карл Каутський 1919 ро-

---

¹ Переконавання, що більшовизм — це явище суто “російське”, було спільним для зорієнтованих на Європу соціал-демократів та лібералів, чимало з яких спочатку були переконані, що йдеться про минуше божевілля великих релігійних мислителів, як М. Бердяєв, якщо згадати його надзвичайно глибоку працю *The Origin of Russian Communism*, New York, C. Scribner’s Sons, 1937, і таких націоналістичних політиків, як Н. Устрялов, котрий ще 1921 року в одному есе, якому Троцький приписував велике значення як можливого показникові інволюції радянського режиму, навіть твердив, що його можна використати як знаряддя для множення національної та імперської величі (про Устрялова див.. Н. Hardeman, *Coming to Term with the Soviet Regime*, Dekalb, Il., Northern Illinois University Press, 1994).

² Ю. Мартов. *Мировой большевизм*.— Берлін, 1923. На думку Мартова, трьома головними характеристиками цього психічного регресу були максималізм, переважання інтересів споживача над інтересами виробника, як це притаманно солдатам, і схильність вирішувати проблеми шляхом негайного використання збройної сили.

ку охарактеризував його, вдаючись до категорії “державного капіталізму” (у праці “Тероризм і комунізм”), інші російські соціал-демократи застосували до нового режиму, хоча ще поверхово, поняття, яким судилася краща доля. Наприклад, ще 1921 року Аксельрод^{xv} навіть говорив про більшовицьке самодержавство, а відтак, повертаючи із забуття контроверсійну марксистську категорію,— про “азійський деспотизм”¹ Той самий Аксельрод прирівнював більшовицькі методи до методів найагресивніших зграй реакціонерів, випереджаючи у певному сенсі паралель, встановлену пізніше між більшовизмом та фашизмом Марселем Мосом^{xvi} та Елі Галеві, до якої ми повернемося пізніше. Крім того, 1927 року Потресов^{xvii} говоритиме про більшовицьку деспотію, додаючи, що йдеться про “стабільну і міцну державну форму, яка може функціонувати протягом невизначеного періоду... і яка характеризується насильством, спрямованим не лише на населення, але й на саму економіку країни”²

Однак глибшим аналізом політичних та економічних змін, що виникли на території колишньої Російської імперії під впливом війни-революції-ідеології та громадянської війни на особливому історичному ґрунті, приготованому царизмом, був, мабуть, аналіз, запропонований за два роки до того у Сполучених Штатах ще одним російським політичним емігрантом, великим соціологом Пітиримом Сорокіним, колишнім видатним представником революційного соціалізму і секретарем кабінету Керенського. На думку Сорокіна, який відкрито посилався на Спенсера і перейняв, як Мізес, категорію “воєнного соціалізму”, війна всюди спричинила загальну деформацію суспільства та людського життя. Отже, “воєнний соціалізм” не можна зводити до простого економічного факту. То було радше комплексне су-

---

¹ G. Sofri *Il modo di produzione asiatico. Storia di una controversia marxista*, Torino, Einaudi, 1969.

² А. Потресов. *В плену у иллюзии*.— Париж, 1927; прониклива передмова Вітторіо Страда до вже згаданої книжки Мартова; А. Liebich, *From the Other Shore. Russian Social Democracy after 1921*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1997.

спільне, а отже, й політичне явище, спричинене війною, голодом і зuboжінням, яке характеризувалося загальним посиленням тенденції до абсолютизму, деспотизму і збільшенням державного контролю, тобто до “свавілля інтервенціоністської держави”, відносно незалежної від ідеологій (тобто яка могла проявлятися, і фактично проявлялася, під егідою кількох ідеологій).

У Росії те, що багатьом здавалося оригінальним політичним та економічним “експериментом”, було не чим іншим, як екстремальним прикладом державної деспотії, яку доповнювала і підживлювала винятково масштабна *Zwangswirtschaft*^{xviii}, що забезпечувала її виживання. Як перша, так і друга вважалися наслідками ланцюга війна — революція — громадянська війна, який у Росії тривав довше і був інтенсивнішим, ніж аналогічні явища в Західній Європі, а тому спричинив там появу воєнізованого соціалістичного суспільства, яке характеризувалося необмеженим втручанням держави у кожен сферу людського життя. Це розширене втручання почалося з господарських відносин, поступово поширившись на релігійну, юридичну та естетичну сфери, брутально скорочуючи простір для незалежної індивідуальної та колективної поведінки¹

Російський “військовий комунізм”, за Сорокіним, врешті зумів досягти надзвичайного рівня розвитку не лише завдяки тривалості та інтенсивності війни, яка перейшла в громадянську, і особливостям більшовицької ідеології, але й завдяки особливостям російського “історичного досвіду” Він вважав, що “воєнний соціалізм” належить до традицій царського самодержавства. Йдучи, очевидно, і в цьому випадку за Спенсером, Сорокін посилався тут на аналогію між абсолютистськими режимами і культом держави *ancien*

¹ P. Sorokin, *Hunger as a Factor in Human Affairs*, Gainesville, The University Presses of Florida, 1975; Id., *The Sociology of Revolution*, Philadelphia, Lippincott, 1925; Id., *Leaves from a Russian Diary*, Boston, Beacon Press, 1950; Id., *A Long Journey. The Autobiography of P. A. Sorokin*, New Haven, College and University Press, 1963. Важливість праць Сорокіна, яка вже відзначалася раніше, але ніколи відкрито не була визнана, ще раз підкреслила Антонелла Саломоні у кн.: *War Communism*, цит.

régime^{xix} та етатистським соціалізмом, котрою послугувалися також такі історики й економісти, як Ренан^{xx} і фон Мізес, і котру так підсумував великий письменник-сатирик Салтиков-Шчедрін: у Російській імперії першої половини ХІХ століття “ще нічого певного не було відомо ні про комуністів, ні про соціалістів, ні про так званих нівеляторів загалом. І все ж нівеляторство існувало, і до того ж у значних розмірах. Були нівелятори “ходіння по струнці”, нівелятори “баранячого рогу”, нівелятори “тримання в кулаці” і так далі, і тому подібне. Але ніхто не вбачав у цьому нічого небезпечного для суспільства... Самі нівелятори навіть не підозрювали, що вони нівелятори, а називали себе добрими і старанними упорядниками, котрі на свій розсуд дбають про щастя підлеглих і підпорядкованих їм людей... То були часи, коли кожен ескадронний командир, не називаючи себе через це комуністом, мав за обов’язок і честь бути ним з голови до п’ят”¹

У ті самі роки прихід фашистів до влади в Італії, встановлення в Туреччині режиму Кемаля Ататюрка і виникнення цілого ряду устроїв з більш чи менш своєрідними рисами в нових і давніших державах Східної Європи примушували все нових і нових мислителів задумуватися над тим фактом, що, можливо, СРСР не був поодиноким випадком.

Криза 1929 року, утвердження сталінізму, а відтак і нацизму ще більше стимулювали зусилля інтелектуалів, спрямовані на пошук відповідей на нове питання про “повернення” адміністрованих устроїв в економіці у більш чи менш чистому вигляді і про “регрес” до моделей спенсерівської військової держави, спричинені Першою світовою війною, а

---

¹ М. Е. Saltykov-Ščedrin, *Storia di una città*, Roma, Editori Riuniti, 1961, p. 216 [М. Е. Салтыков-Шчедрин. *История одного города*. — М.: Азбука, 2000]. Про зв’язок між абсолютизмом і культом держави *ancien régime*, з одного боку, та етатистським соціалізмом — з другого, див.: А. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. хсvii-с. Висунута Сорокінім інтерпретація революції та її наслідків як чинників, що посилили характерну для російської історії тенденцію до державного абсолютизму, у багатьох моментах збігається з Токвілевою інтерпретацією Французької революції.

відтак — породженими нею кризами, пов'язаними з виникненням ряду нових більш або менш національних держав та з надзвичайно сильними кризами і процесами відродження у давніших державних утвореннях, включно з наднаціональними.

Події 20-х і 30-х років, з одного боку, стимулювали пошук відповіді, а з другого — утруднили її знаходження, з огляду на спричинені ними ускладнення та суперечності. Якщо, як писав Аксельрод ще 1921 року, “ілюзія про те, що більшовицька диктатура буцімто є пролетарським і комуністичним режимом”, була, “на жаль”, настільки поширена, що не було надії досягти “звільнення соціалістичних мас на Заході від цього небезпечного непорозуміння”, більшість західних інтелектуалів навряд чи могли брати до уваги гіпотезу, що Радянський Союз можна поставити поруч із такими явищами, як фашизм та кемалізм. Справу ускладнював і той факт, що навіть чимало інтелектуалів-некомуністів відразу сприйняли значну частку радянського міфу. Навіть Нітті^{xxi}, який у 1926—1927 роках ставив поруч більшовизм і фашизм як наслідки європейської кризи, спричиненої Першою світовою війною, потім аналізував перший великою мірою в міфологічному плані, описуючи його як грандіозний “комуністичний експеримент”¹

Одночасно з утвердженням кожного з цих режимів створювалися нові інтерпретаційні категорії, якими намагалися охопити різні явища, і ці категорії часто народжувалися прямо з політичної боротьби в окремих країнах, а відтак поширювалися на інші випадки або ряд випадків.

Тут ми зосередимося, зокрема, на деяких із них, висунутих для пояснення природи фашизму, першого прикладу режиму нового типу, що надихався націоналізмом, після короткого і відносно мало відомого досвіду молодотурків^{xxii} (який випередив свій час і якому були властиві варті уваги особливості, а також тому, що для Османської імперії війна почалася 1911 року), та досвіду сталінізму, на глибоку відмінність якого — попри безсумнівну пряму спорідне-

¹ R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, цит., с. 29.

ність — від режиму, заснованого Леніним 1917 року, звертали увагу, і не без підстав, чимало дослідників. Натомість я лише побіжно торкнувся міркувань, викликаних приходом до влади нацистів, і не лише з огляду на мою обмеженішу обізнаність у цьому плані. Адже нацизм часто розглядають крізь призму понять, які стосуються фашизму (так народилася категорія націфашизму, або просто фашизму, покликана охопити явища насправді дуже відмінні, яку прийняли не лише їхні критики, а й самі ці режими, і яка відтак була відроджена війною), або ж до нього застосовують категорії марксистського аналізу, з якими — з очевидних причин — критики сталінізму не могли так легко звикнутися. Адже якщо комуніст міг легко пояснити собі прихід до влади нацизму як наслідок капіталістичної стратегії, то супроти радянських реалій 30-х років тому ж таки комуністові було вже важко знайти у власному теоретичному арсеналі категорії, здатні їх витлумачити¹

Звичайно, поява нацизму теж стимулювала оригінальні роздуми, як-от міркування Раушнінга^{xxiii} щодо спричиненого війною розкладу старих еліт і утвердження нових, примітивних еліт, “висунутих масами”, або концепція двоїстої держави Френкеля^{xxiv}, до яких ми ще повернемося. Однак найбільш новаторські ідеї стимулювалися саме новизною фашизму та несподіваними рисами сталінізму, а також намаганнями пояснити ці явища як *одне ціле*.

Як відомо, навесні, а ще більше восени 1923 року, розмірковуючи над фашистськими святкуваннями річниці походу на Рим^{xxv} (при цьому фашисти намагалися стерти різницю між фашистською партією та державою), Джованні Амендола^{xxvi} звинувачував режим Муссоліні у “тоталітарних” претензіях. Це нове поняття настільки сподобалося Муссоліні та Джованні Джентиле^{xxvii}, головному ідеологові нового режиму, що вони присвоїли його собі: вже 1925 року

---

¹ Пор. з цього приводу: A. Gleason, *Totalitarianism*, New York, Oxford University Press, 1995, і вже згадуваний ретельний огляд: I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, цит., який, однак, частково розчаровує власне з причини відносної бідності дискусії, на якій він зосереджений.

Муссоліні гордовито прославляв “жорстоку тоталітарну волю” фашизму, а 1932 року “тоталітарна” природа режиму була освячена у написаній ними обома статті для “Італійської енциклопедії”¹

У наступні роки, поки Муссоліні поширював вжиток цього поняття на нацистську Німеччину, але не на Радянський Союз (тоді Італія та Німеччина іменувалися “тоталітарними державами” в офіційних документах режиму, тоді як у документах західних демократій вони часто фігурували, іноді разом з СРСР, як “авторитарні держави”), супротивники фашизму продовжували вживати це поняття у критичному розумінні. Наприклад, 1926 року, будучи на вигнанні, дон Стурцо^{xxviii} назвав тоталітарним “комбінований тиск централізації держави та монополії партії”, метою якого є підпорядкувати цілу країну фашистській меншості, додаючи, що “теорія полягає в тому, що Фашизм, а тепер Націонал-Фашизм — це все, а решта країни — ніщо”²

Невдовзі після цього в полеміці проти Ваймарської республіки, а отже, виходячи з ціннісних суджень, які були антитезою судженням Стурцо, Карл Шміт^{xxix}, розмірковуючи над німецьким минулим, виробив поняття якісної тотальної держави і кількісної тотальної держави³. У державі першого типу, яка, на його думку, проявилася частково в Німеччині у перші роки війни, а відтак у фашизмі та в Радянському Союзі, державна машина здатна поглинути суспільство і схилити його до своєї волі та цілей, які головним чином спрямовані на здобуття могутності (звідси першість, яку він віддавав закордонній політиці). Натомість держава другого типу, на думку Шміта, це zdeгенерарована версія держави

¹ Про походження цього терміна див.: J. Petersen, *La nascita del concetto di “Stato totalitario” in Italia*, в: “Annali dell’Istituto italo-germanico in Trento”, I, 1975, pp. 143—168. Натомість Гітлер відмовлявся називати свій режим “тоталітарним”, бо вважав, що його не можна уподібнювати до інших.

² L. Sturzo, *Italy and fascism*, London, Faber, 1926.

³ G. Schwab, *The Challenge of the Exception: An Introduction to the Political Ideas of Carl Schmitt between 1921 and 1936* (1970), Westport, Conn., Greenwood, 1989; A. Gleason, *Totalitarianism*, цит., с. 20—30.

першого типу: тут усе навпаки — саме суспільство певним чином стає державою, пристосовуючи останню до своїх вимог. Внаслідок згубного впливу соціал-демократії вся енергія держави тоді витрачається на систему соціального добробуту, що створює, таким чином, “тотальну слабкість”, позбавлену динамічного елементу, і саме це відбувалося, на його думку, у зневажаній ним Ваймарській республіці.

Те, що Шміт надавав перевагу першому типові — і це спонукало його з радістю привітати прихід нацизму, як гіпотетичного німецького втілення якісної тотальної держави, — не повинно перешкодити нам побачити, що його теорія вперше, мабуть, дала змогу окреслити розширення повноважень держави, протилежне породженій війною регресивній спенсерівській експансії, завдяки об’єднанню в тому самому концептуальному апараті, і одночасному їх розрізненню, двох *типів* розширення держави, які, хоч за певними ознаками і наближались один до одного, за іншими настільки ж, а то й ще більше відрізнялися між собою. Це відкрило шлях до вирішення нової істотної проблеми класифікації, що виникла з огляду на запровадження Рузвелтом, після і внаслідок кризи 1929 року, політики “нового курсу”, котра, принаймні на позір, мала безсумнівні елементи схожості з новими європейськими режимами, та все ж залишалася суттєво відмінною від них.

Хоч це розмежування мало що говорило про шляхи виникнення розширеного державного втручання другого типу, пов’язаного з демократизацією держави та розповсюдженням її завдань на соціальну сферу (ці процеси, як ми побачимо, у свою чергу тісно переплетені з явищем, яке можна назвати “націоналізацією” держави з боку “мас”), завдяки йому було подолано спрощений підхід, який у ті самі роки спонукав таких проникливих мислителів, як Мізес, і таких політиків, як Гувер^{xxx}, засудити “новий курс”, хибно вбачаючи в ньому зародок майбутнього “тоталітарного” режиму. Водночас те, що ці різновиди експансії ролі та функцій держави, такі відмінні між собою за своїми причинами і наслідками, розглядалися разом, дозволило не випустити з уваги деякі реальні схожості між ними і дало змогу цілісно роз-

глянути спільні проблеми, які могли виникнути в довгостроковій перспективі в економічних устроях з потужною присутністю держави¹

Шміт із захопленням цитував Юнгера^{xxxі}, який на основі досвіду великої війни виробив концепцію “Тотальної мобілізації” (1930), де описав модель військово-промислового суспільства, населеного робітниками-солдатами і заснованого на організованості, механізованій праці та волі, пов’язуючи те, що відбулося в Центральних державах під час Першої світової війни, з тим, що, на його думку, відбувалося в Радянському Союзі після прийняття п’ятирічного плану²

Хоч радянське керівництво й справді керувалося принципами і переконаннями, схожими на ті, яким надавали перевагу Шміт та Юнгер, все ж радянська дійсність початку 30-х років глибоко відрізнялася від того уявлення про неї, яке просочувалось у середовище західних інтелектуалів, часто-густо засліплених прагненням вірити у кращі світи і через те неспроможних “бачити”³ Тому саме серед людей, які

¹ Це стосується відомої проблеми взаємозв’язку між політичними курсами, які потім було загалом названо кейнсіанськими, та досвідом воєнної економіки, з одного боку, і економіками радянського типу — з другого. Попри безсумнівні фундаментальні відмінності у плані інтенсивності (хоча можна взяти до уваги крайні випадки кейнсіанської політики) та цілей, широкий засяг державного втручання навіть у таких різних випадках має частково подібні наслідки, також на короткий період. Я маю на увазі, наприклад, інфляцію, яка може проявлятися дуже різними способами залежно від наявності формального контролю за цінами, викликані нерівномірним розподілом виробничих чинників кризи, нижчу середню якість державного управління підприємствами та поступове зменшення ефективності, яке супроводжує використання маргінальних ресурсів. Див.: A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, pp. lxxix, lxxxiii—iv і нижче, розділ 6, де я веду мову про “новий курс”

² E. Jünger, *Die totale Mobilmachung* (1930), у кн.: *Sämtliche Werke*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1980, vol. VII, pp. 119–41.

³ Попри це, дуже скоро стала доступною велика кількість вірогідної інформації про розвиток ситуації в СРСР. Див., напр.: A. Graziosi, *La conoscenza della realtà sovietica in Occidente negli anni Trenta: uno sguardo panoramico*, у кн.: *Il mito dell'URSS. La cultura occidentale e l'Unione sovietica*, за ред. M. Flores та F. Gori, Milano, Feltrinelli, 1990, pp. 157–72.

краще знали радянську дійсність, тобто в середовищах опозиції новонародженому сталінізмові, насамперед у троцькістських колах, виникли нові поняття, якими намагалися пояснити “виродження” радянського устрою і особливості зумовленого цим виродженням нового режиму, пов’язуючи його з подіями, що відбулися і далі відбувалися в інших європейських країнах, а відтак у Сполучених Штатах доби Рузвелта.

Гіпотезу, що революція, здійснена в країні, яка до неї не дозріла, а потім громадянська війна породили щось дуже відмінне від вимріяного соціалістичного суспільства, вперше висунув В. М. Смирнов, відомий лідер лівих комуністів, який пізніше очолив групу, опозиційну Сталінові.

На початку двадцятих років Смирнов першим висловив спопуляризовану пізніше Преображенським^{xxxii} ідею про поширення Марксового поняття “первісного нагромадження” на СРСР, відсталість якого, в поєднанні з міжнародною ізоляцією, спричинила необхідність періоду виняткового тиску держави на суспільство. Це суспільство треба було поспіхом і будь-якою ціною модернізувати, брутально видобуваючи з нього ресурси, таким самим чином, як, за Марксом, робив капіталізм на своїй зорі (зауважмо, що Марксове поняття виразно означало, що винятку не становить навіть використання рабської праці).

Однак невдовзі після того, відштовхуючись, зокрема, від міркувань Енгельса про здатність держави в певних історичних обставинах набувати широкої автономії відносно суспільства та суспільних класів (хоч це поняття й опиралося на Марксів розгляд влади наполеонівської династії, все ж воно було проривом у традиційному для марксизму бракові аналітичній концепції держави¹), Смирнов почав питати себе — обертаючи хід думок, — чи в СРСР

---

¹ Див. лист Енгельса до К. Шмідта від 2 жовтня 1890 р., важливість якого для розуміння радянського контексту обговорюється у кн.: М. Lewin, *Storia sociale dello stalinismo*, Torino, Einaudi, 1985, p. 304. М. Zewin, *The Making of the Soviet System*, New York, Pantheon, 1985.

комбінація “війна—передчасна революція—громадянська війна” не спричинила виникнення екстремального різновиду цього явища? Іншими словами, більшовики, що залишилися вірними собі, постали віч-на-віч з надкласовою наддержавою, спроможною — в руках сталіністської групи, яка ототожнила себе з нею, — призвести до надзвичайно прикрих результатів, і таку наддержаву теорія ніяк не могла передбачити¹

Подібних висновків дійшов тоді також Артуро Лабріола^{xxxiii}, котрий ще 1931 року — випереджаючи результати, досягнуті згодом Каром^{xxxiv}, до яких ми ще повернемося, — назвав СРСР державою *plutôt mercantiliste que socialiste*^{xxxv}, хоча згодом, попри своє анархо-синдикалістське минуле, він теж став жертвою того міфу держави, який так бурхливо відродила Перша світова війна.

Подібне бачення, інспіроване радше зачаруванням ново-відкритою всемогутністю держави, ніж критичним чуттям стосовно тих жахів, до яких вона може призвести, поширювалося тоді серед західних соціалістів, відкритіших до новинок того періоду, чимало з яких врешті-решт почали співпрацювати з нацизмом. Наприклад, 1931 року Марсель Деа^{xxxvi} побудував свою теорію неосоціалізму на “новій соціалістичній концепції держави... як феноменального органу, який згори панує над класами, над усіма класами”, а для Де Мана^{xxxvii} держава була “соціологічним утворенням *sui generis*... зі своєю власною волею”²

Того самого 1931 року В. М. Смирнов уже перебував у сталінській політичній в’язниці. Можливо, це той самий Смирнов, який — у спогадах Цилігі^{xxxviii} — дещо пізніше намагався переконати інших ув’язнених, що “комунізм — це крайній фашизм, а фашизм — поміркований комунізм”, і що Радянський Союз, Італію, Туреччину доби Ататюрка,

¹ В. М. Смирнов, *К вопросу о наших хозяйственных затруднениях* (1926), у: Trockij Archives, Т 874, Houghton Library, Harvard University.

² A. Labriola, *Au delà du capitalisme et du socialisme*, Paris, Respublica, 1931, p. 228; E. Cassirer, *The Myth of the State*, Yale University Press, 1946. Z. Sternhell, *Ni droite, ni gauche*, Bruxelles, Complexe, 1987, pp. 195, 221.

Німеччину і Сполучені Штати доби “нового курсу” можна віднести до тієї самої категорії¹

Подібні ідеї та паралелізми, які охоплювали також “новий курс”, згодом надали нового життя концепції “бюрократичного колективізму”, випрацюваній наприкінці 30-х Бруно Ріцці^{xxxix}, незалежним і неортодоксальним італійським троцькістом, чия діяльність відіграла не останню роль у відродженні повоєнного італійського антикомуністичного соціалізму² У Ріцці майже напевно чимало заповзичив відоміший, але банальніший і менш пророчий Джон Бернем, автор праці “Менеджерська революція” (1941), у якій він пророкував поступову конвергенцію до єдиної моделі тих країн, у яких різними способами і за допомогою різних ідеологій прийшла до влади управлінська бюрократія. Ця концепція була передвістям, але з негативною оцінкою, таких же банальних, але оптимістично налаштованих теорій конвергенції, котрі будувалися на базі спрIMITIVІзованих моделей модернізації і підтримувалися численними соціологами та політологами у роки мирного співіснування³

Схоже, що писання Ріцці певним чином вплинули на міркування Троцького останнього періоду, який від початкових теорій сталінізму як “термідора” більшовицької революції перейшов до дедалі песимістичніших міркувань про наслідки “зради” революції, що її припустився Сталін зі своїми поплічниками.

¹ A. Ciliga, *Dieci anni dietro il sipario di ferro*, Roma, Casini, 1951, vol. I, p. 210. [A. Ciliga, *Au pays du grand mensonge*, Paris, Gallimard, 1936; (The Russian Enigma, London, 1940)].

² B. Rizzi, *La burocratizzazione del mondo*, Paris, 1939 [перевидано як: *Il collettivismo burocratico*, 1967, а потім ще 1977 року в Мілані видавництвом Sugar, з передмовою Беттіно Краксі і вступом Лючано Пеллікані]. Наприкінці двадцятих років аналіз дедалі більшої бюрократизації економіки був здійснений — але у позитивному ключі — на ґрунті німецького досвіду Германом Бенте, чию працю продовжив в СРСР Бухарін. Див.: Н. Bente та N. I. Bucharin, *Inefficienza economica organizzata*, за ред. A. Salsano, Torino, Bollati Boringhieri, 1988.

³ J. Burnham, *Managerial Revolution*, Indiana University Press, 1960.

У 30-і роки, констатуючи, що господарська структура країни ще не зазнала змін унаслідок повернення до приватної власності, Троцький продовжував твердити про можливість повернення радянського суспільства до прийнятних форм соціалізму. Однак після великих процесів і чисток 1936—1938 років та пакту Молотова—Рібентропа, укладеного наступного року, перспективи такого оновлення повинні були здаватися йому та іншим представникам лівих сил дедалі віддаленішими. Саме в цьому контексті такі гіпотези, як гіпотеза Ріцці, повинні були підказати йому, що, можливо, відсутність приватної власності не має того вирішального значення, у яке велів йому вірити марксизм. У кожному разі, показовим є те, що незадовго до своєї смерті Троцький теж застосовував до радянського досвіду категорію тоталітаризму.

Того самого 1940 року Гільфердинг, з теорій якого на початках черпали натхнення організатори радянської економіки, визнав обмеження марксистської теорії держави і, аналізуючи непередбачені результати націоналізації, яку він раніше так гаряче обстоював, сміливо критикував себе з цього приводу. Відтак він поставив питання про соціальну природу СРСР, твердячи, що радянський устрій не можна відносити ні до категорії державного капіталізму, ні до категорії соціалізму. Це радше “тоталітарна державна економіка”, устрій, до якого — додавав він — “попри велику відмінність вихідних позицій, прямують господарчі системи всіх тоталітарних держав” В її основі лежить унезалежнення держави від економіки та підпорядкування останньої (і, варто додати, суспільства) тим, хто тримає у своїх руках державну владу. Обидва ці явища породжені ситуацією, “створеною передусім війною, яка зробила з держави незалежну силу” Отже, поширення поняття “тоталітаризму” на сталінський СРСР було спочатку справою рук переважно лівих критиків сталінського режиму, які ще до Другої світової війни — під впливом того, що вони вважали інволюцією режиму, у побудову якого вони зробили свій внесок, — поступово ставали на радикальні позиції. Його визначення як “тоталітарного”

режиму збігалось загалом із зростанням переконаності в тому, що така інволюція вже необоротна¹

За декілька років до того, у 1935 році, йдучи шляхом, подібним до шляху Гільфердинга, дослідник-марксист Рихард Левенталь^{x1} визначив одне з ядер фашизму в розширенні державного втручання в економіку та експансії захищеного промислового сектора і з цієї причини назвав його “спільнотою невдах”, у якій — як і в деяких робітничих середовищах — вироблялася ментальність, схильна “покладати всяку надію на втручання держави”

Цінність його тези, зрештою, не надто рафінованої, полягала, з одного боку, у ствердженні того факту, що розширення впливу держави на економіку відбулося також внаслідок поштовху знизу. Цей поштовх походив від трудящих класів, але не був тим поштовхом, що його пропагували комуністи і соціалісти (хоча йшлося, по суті, про відмінність лише позірну: робітничі лідери, які просили державу підтримати ту чи іншу фабрику, можливо, справді були переконані, що таким чином вони полегшують перехід економіки до вищих форм організації). З другого боку, ця теза дозволяла бачити хиби, особливо на довгострокову перспективу, такого розширення влади: яке майбутнє чекало таку “спільноту невдах” за наявності міжнародної конкуренції? З цього погляду можна твердити, що Левенталь ґрунтувався — хоч йому бракувало їхньої аналітичної сили — на вже згаданих висновках Мізеса та Бруцкуса про недоліки державного втручання в економіку. Ці недоліки, підсилені його екстремальним характером, могли в кінцевому рахунку підірвати радянський устрій — після того, як та сама його екстремальність дозволила йому за короткий час піднятися до немислимих рівнів могутності²

---

¹ Р. Гільфердинг. *Государственный капитализм или тоталитарное хозяйство* // Социалистический вестник [орган меншовиків на вигнанні].— 1940.

² Працю Левенталю, датовану 1935 роком, перевидано у: R. De Felice, *Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici*, Bari, Laterza, 1970, pp. 296 і далі. Ще відразу після війни Таска [Анджело Таска

Того ж 1935 року були написані знамениті “Лекції про фашизм” Тольятті, в яких він чи не вперше зробив спробу розглянути фашизм як історичне явище, представивши його масовим реакційним режимом, що пройшов цілий ряд фаз. Ці фази — які зовсім не являли собою здійснення “попередньо підготованого і затвердженого плану” — не лише були виразно відрубними і відмінними між собою, але й розвивались у напрямку, який з самого початку передбачити було неможливо. Тольятті додавав, що дотримуватися телеологічної концепції розвитку фашизму, згідно з якою він у своїй еволюції нібито проходив неминучі і присутні вже в самому його зародку стадії, означає стати жертвою тієї ж фашистської ідеології.

Це його передбачення тим більше варте уваги, що — хоча нині неможливо з’ясувати, наскільки Тольятті усвідомлював це 1935 року (адже він писав це у Москві і, безперечно, намагався якось пояснити собі непередбачені шляхи розвитку більшовицької революції, що спонукало багатьох його колишніх товаришів, включно з Грамші, віддалитися від нього), — його можна *naturaliter*^{xli} та *a fortiori*^{xlii} застосувати також до більшовицького досвіду. Так, зрештою, пізніше й зробили деякі найсерйозніші дослідники його діяльності, котрі саме на основі цього *історичного* бачення полемізували як зі сталіністськими чи загалом виправдуваль-

---

(1892—1960) — італійський лівий політичний діяч і публіцист. — *Прим. перекл.*] теж підкреслював вплив спричиненої війною посиленої ролі держави на “помітне перетворення традиційних капіталістичних кадрів”, яке сприяло утвердженню фашизму. Останнє він пов’язував також зі зміною на користь паразитарного капіталу у протистоянні сил двох капіталізмів, про які говорив Парето, гостро критикуючи державний протекціонізм та інтервентизм кінця XIX століття (у кн.: R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, цит., с. 77, 157). Як це не парадоксально, але аргументи, подібні до Левенталевих, використовував на своїх початках фашизм для нападок як на соціалістів, так і на Нітті та Джолітті, перейнявши їх саме від Парето та його учнів. Див., напр.: S. Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Roma, Donzelli, 2000, p. 57 і далі.

ними реконструкціями, так і з реконструкціями, заснованими на категорії тоталітаризму¹

Роздуми 30-х років стосовно виродження радянського соціалізму і проблем, спричинених необхідністю його “класифікації”, лежать також в основі праць Карла Вітфогеля^{xliii}. Після війни, у своїй уславленій праці, побудованій на основі не лише марксистських, але й веберівських понять, цей великий китаїст і колишній комуністичний діяч надав нового змісту і актуальності поняттю “східного деспотизму” (яке, як ми бачили, було присутнє вже в перших теоретичних працях меншовиків)²

Також післявоєнними роками датуються слова, якими Ісаак Дойчер^{xliv}, відомий біограф Троцького, водночас інтерпретував і певним чином виправдовував, разом з тим засуджуючи, сталінізм як жахіття, яке “варварськими методами прогнало варварство з Росії” (зауважмо мимохідь, що дуже подібними міркуваннями деякі пророки імперіалізму виправдовували присутність і поведінку європейців у колоніях).

Значну частину західних радянологів це обурило, але й привернуло їхню увагу: те, що здавалося сміливою новацією, було всього лише дослівним повторенням “теорій”, якими чимало троцькістських лідерів у 1928—1929 роках, ґрунтуючись до певної міри на вже згаданих тезах про необхідність “соціалістичного первісного нагромадження”, виправдовували данину пошани новому деспотові, чиїми слугами вони готувалися стати. Іван Микитович Смирнов^{xlv}, наприклад, зв’язався тоді Вікторові Сержу^{xlvi}, що він не може стерпіти бездіяльності: “Я хочу будувати! Варварським і часто нерозумним способом Центральний Комітет буде майбутнє. Наші ідеологічні розходження мало важать супроти будівництва нової великої промисловості”³

¹ Я маю на думці, приміром, працю Левіна: *The Making of the Soviet System*, цит.

² K. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1957.

³ Див.: A. Gleason, *Totalitarianism*, цит., с. 126 з приводу галасу, викликаного начебто сміливою новизною інтерпретації у біографії Сталіна, на-

Той факт, що Дойчер підхопив ці ідеї, цікавий не лише тому, що демонструє одне з поширених лих історіографії, коли дехто видає себе за новатора, із запізненням на десятиліття повторюючи позиції, висловлені учасниками подій, про які він пише. Його теза містить також ядро теорій про “модернізаційні диктатури”, випрацюваних у 50-і та 60-і роки на основі досвіду “масових однопартійних авторитарних режимів” “третього світу”¹, непрямым чином показуючи їхні хиби та наївність, котрі кореняться у банально нейтральному баченні процесів модернізації, яке нехтує тим фактом, що коли модернізація здійснюється різними методами, то можна скоріше сподіватися появи глибоких відмінностей, ніж однорідності.

Утім, безпосередньо перед війною народилася, мабуть, найцікавіша з категорій, запропонованих для інтерпретації феноменів повоєнної Європи. У своїй знаменитій лекції 1936 року визначний історик Елі Галеві запропонував подивитися на них як на тиранії, а період, започаткований 1914 роком, назвав *ère des tyrannies*^{xlvii 2}

Галеві вибрав грецький термін за порадою Марселя Моса, послідовника і в багатьох відношеннях спадкоємця Дюркгайма, з яким він обговорював умови переходу від демократії до тиранії в античності (з цього погляду існують схожості з тезами Мартова про роль війни і війська в утвердженні більшовицької влади).

На думку Моса, який перебував у контакті з колами російських соціалістів-революціонерів і бачив тісний зв'язок між Сорелем^{xlviii}, Леніним та Муссоліні, необхідно насамперед визнати роль *minorités agissantes*^{il}, які переважно скла-

---

писаній Дойчером; V. Serge, *Memorie di un rivoluzionario*, Firenze, La Nuova Italia, 1974, p. 269. [Memoires d'un revolutionnaire, Editions du Senil, Paris, 1951; Серж В. *От революции к тоталитаризму: Воспоминания революционера*.— М.: Практис, 2001.]

¹ A. Gleason, *Totalitarianism*, цит., с. 128.

² L. B. Namier, *Europe in Decay. A Study in Disintegration*, Gloucester, Mass., Peter Smith, p. 131; E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит.; F. Stern, *Historians and the Great War*, у “The Yale Review”, 82, 1994, pp. 34—56.

даються з молодих чоловіків, та насильства, а також духу “перманентної змови”, типового для цих діяльних меншин. Принаймні на своїх початках такі партії, як фашистська чи більшовицька, були *sectes secrètes*¹ — котрі мали свої “бойові організації”, такі як фашистські “сквадри”ⁱⁱ та ГПУ, — що отаборились у завойованих суспільствах (з цього приводу можна згадати, що під час жакливної кризи, яка привела до прийняття нової економічної політики, сам Ленін назвав більшовиків жменькою завойовників, що отаборилися в окупованій країні).

Констатуючи зв’язок цих новочасних сект, роль і могутність яких сильно зросли під час Першої світової війни, з давніми *sociétés des hommes*^{lii}, Мос, зрештою, підкреслював властивий їм культ чину та молодості і їхній агресивний маскулінізм. До певної міри в унісон із сучасними йому міркуваннями Раушнінга про те, що завдяки війні виникли нові примітивні еліти, він зумів вловити деякі риси “тоталітарних” режимів і, принаймні імпліцитно, виніс у центр уваги особливий демографічний склад європейського суспільства, яке першим відчуло натиск демографічної революції і завдяки їй поповнювалося дедалі більшою кількістю молодих людей¹

Згідно з теорією Галеві, новочасні тиранії, породжені Першою світовою війною, з економічного погляду характеризувалися *étatisation extrêmement étendue*^{liii}, а з інтелектуального — тим, що він називав *étatisation de la pensée*^{liv}. Отже, більшовизм, фашизм і нацизм були “братами-ворогами”, які різнилися між собою, адже виникли в різних обставинах, але мали “спільного батька, яким є воєнний стан”²

¹ Див. лист Моса, адресований Галеві, у кн.: E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 230—231.

² Стосунки спорідненості між фашизмом та більшовизмом спершу визнавалися також деякими лідерами цих двох рухів. Давно відомі такі свідчення з фашистського боку, як твердження Де Амбриса про фашизм як “зворотний бік більшовицької медалі”, на якій “відтиск інший, але метал той самий” (у кн.: R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, цит., с. 157). Численним, а іноді вражаючим свідченням такого ж типу з більшовицького боку частково присвячені дослідження Антонелло Вентурі, які невдовзі повинні вийти у світ.

Примітки

ⁱ Ратенау, Вальтер (Rathenau, Walter, 1867—1922) — німецький промисловець, політичний діяч і публіцист. Був міністром закордонних справ Ваймарської республіки.

ⁱⁱ Генерал Вільгельм Гренер (Groener, Wilhelm, 1867—1939) був головою німецького воєнного міністерства (*Kriegsamt*), яке централізовано керувало цілою німецькою економікою наприкінці першої світової війни.

ⁱⁱⁱ Гінденбург, Пауль фон (Hindenburg, Paul von, 1847—1934) — президент Німеччини з 1925 до 1934 року, генерал-фельдмаршал. Під час Першої світової війни фактично був головнокомандувачем німецькими військами. У 1933 році передав владу в руки націонал-соціалістів, доручивши Гітлерові сформувати уряд.

^{iv} Нойрат, Отто (Neurath, Otto, 1882—1945) — австрійський філософ, член Віденського гуртка.

^v Тьєрі, Огюстен (Thierry, Augustin, 1795—1856) — французький історик, був співпрацівником і секретарем Сен-Симона, однак пізніше з ним порвав. В основі історичної концепції Тьєрі лежала ідея про боротьбу між двома класами: класом привілейованих і третім станом, до якого Тьєрі зараховував буржуазію, селян і робітників.

^{vi} *Industriels* (фр.) — промисловців.

^{vii} Гільфердинг, Рудольф (Hilferding, Rudolf 1877—1941) — один з лідерів австрійської та німецької соціал-демократії, теоретик т. зв. австромарксизму.

^{viii} Ларін, Юрій (Михайло Зальманович Лур'є, 1882—1932) — радянський економіст та суспільний діяч. Працював над проблемами економічної політики, організації виробництва та обміну, сільського господарства, соціальної та національної структури суспільства. Був активним прибічником посилення єдиного державного господарства на плановій основі.

^{ix} Зомбарт, Вернер (Sombart, Werner, 1863—1941) — німецький економіст, представник німецької історичної школи, висунув ряд гіпотез про походження капіталізму. Починав він з марксистських позицій, а наприкінці життя повністю підтримав нацизм.

^x Богданов, Олександр Олександрович (справжнє прізвище Малиновський, 1873—1928) — більшовицький діяч, негативно ставився до Жовтневого перевороту і згодом відійшов від політики. У своїх працях передбачив етап “воєнного комунізму”

^{xi} Крицман, Лев — радянський економіст, “аграрник”, рішучий прибічник планового господарства.

^{xii} Бруцкус, Борис Давидович (1874—1938) — російський економіст, який критикував радянський спосіб ведення господарства, за що був висланий з країни.

^{xiii} Гельфанд, Ізраїль (Олександр) Лазарович (прізвисько Парвус, 1869—1924) — німецько-російський соціаліст, після революції 1905 року був засланий в Сибір, а відтак емігрував до Німеччини, звідки більше не повернувся. В Німеччині займався журналістською діяльністю, а також комерцією. Під час Першої світової війни активно співпрацював з німецьким урядом. Був близько знайомий з Леніним, Троцьким та іншими більшовицькими лідерами.

^{xiv} Мартов Л. (Цедербаум, Юлій Осипович, 1873—1923) — російський соціал-демократичний діяч, меншовик, виступав з різкою критикою внутрішньої політики більшовиків. Автор так званих “квітневих тез” (1920).

^{xv} Аксельрод, Павло Борисович (1850—1928) — визначний меншовицький діяч, підтримав Тимчасовий уряд і вороже зустрів Жовтневий переворот, після якого емігрував за кордон.

^{xvi} Мос, Марсель (Mauss, Marcel, 1872—1950) — видатний французький етнограф, соціолог і соціальний антрополог, небіж і учень Е. Дюркгайма, вивчав, зокрема, архаїчні суспільства. Його ідеї справили вплив на розвиток суспільних і гуманітарних наук у Франції та за її межами.

^{xvii} Потресов, Олександр Миколайович (1869—1934) — російський соціал-демократ, один з лідерів меншовизму.

^{xviii} *Zwangswirtschaft* (нім.) — централізовано кероване господарство, планова економіка.

^{xix} *Ancien régime* (фр.) — старий режим.

^{xx} Ренан, Ернест (Renan, Ernest, 1823—1892) — французький філософ та історик, чільний представник школи критичної філософії у Франції.

^{xxi} Нітті, Франческо Саверіо (Nitti, Francesco Saverio, 1868—1953) — італійський економіст і політичний діяч, міністр сільськогосподарства, промисловості та торгівлі у 1911—1914 рр., прем'єр-міністр Італії у перші роки після Першої світової війни (1919—1920). Перекоаний антифашист, 1924 року він покинув країну і повернувся вже після Другої світової війни, після чого співпрацював з лівими силами Італії.

Молодотурки — рух молодотурків виник після падіння Османської імперії і ставив собі завдання модернізувати Туреччину за зразком європейських національних держав. Однак під час їхнього правління (1908—1918) молодотуркам не вдалося розв'язати суперечності між багатонаціональною імперією, яку вони хотіли зберегти, і національною державою, яку вони хотіли збудувати.

^{xxiii} Раушнінг, Герман (Rauschnig, Herman, 1887—1982) — політичний діяч націонал-соціалізму, письменник, потім, однак, розчарувався в нацизмі, емігрував до Англії, де почав викривати нацистську ідеологію.

^{xxiv} Френкель, Ернст (Fraenkel, Ernst, 1898—1975) — німецький юрист і політолог, автор праці “Двоїста держава” (Dual State, 1940).

^{xxv} *Похід на Рим* — цілий ряд подій, в тому числі вхід фашистських бойових загонів у Рим, які відбулися в Італії 27—28 жовтня 1922 року і внаслідок яких до влади прийшли фашисти на чолі з Муссоліні.

^{xxvi} Амєндола, Джованні (Amendola, Giovanni, 1886—1926) — італійський політик ліберального спрямування, очолив антифашистську опозицію в італійському парламенті на початку 20-х років.

^{xxvii} Джентиле, Джованні (Gentile, Giovanni, 1875—1944) — визначний італійський філософ-ідеаліст, підтримував фашистський режим, був певний час міністром освіти і членом Великої ради. Автор проекту “Італійської енциклопедії”

^{xxviii} Стурцо, Луїджи (Sturzo, Luigi, 1871—1959) — італійський священник і політичний діяч, один з провідних діячів християнсько-демократичного руху, лідер католицької Народної партії після Першої світової війни. Був опонентом фашизму.

^{xxix} Шміт, Карл (Schmitt, Karl, 1888—1985) — німецький юрист і політичний публіцист, один з головних ідеологів націонал-соціалізму, прибічник верховенства держави у житті суспільства.

^{xxx} Гувер, Герберт Кларк (Hoover, Herbert Clark, 1874—1964) — 31-й президент США (1929—1933) від Республіканської партії.

^{xxxi} Юнгер, Ернст (Jungel, Ernst, 1895—1998) — німецький письменник і мислитель. Під впливом філософії Ніцше спочатку підтримував націонал-соціалізм, але потім різко виступав проти нього.

^{xxxii} Преображенський, Євген Олексійович (1886—1937) — російський політичний діяч, економіст. З 1903 року більшовик. Був

противником непу. Висунув теорію, що “первісне соціалістичне нагромадження” повинно здійснюватися за рахунок села, зокрема через розкуркулення. З 1927 року неодноразово виключався з партії за звинуваченням у приналежності до опозиції, а відтак був репресований.

^{xxxiii} Лабріола, Артуро (Labriola, Arturo, 1873—1959) — визначний італійський соціалістичний діяч.

^{xxxiv} Кар, Едвард Галет (Carr, Edward Hallett, 1892—1982) — британський дипломат та історик, дослідник російської та радянської історії, зокрема революції.

^{xxxv} *Plutôt mercantiliste que socialiste* (фр.) — радше меркантилістичною, ніж соціалістичною.

^{xxxvi} Деа, Марсель (Deat, Marcel, 1894—1955) — французький політичний діяч, спочатку належав до соціалістів, а відтак підтримував нацизм; міністр уряду Віші, засновник однієї з колабораціоністських партій.

^{xxxvii} Де Ман, Анрі (De Man, Henri, 1885—1953) — лідер бельгійських соціалістів, публіцист, у роки війни перебував на профашистських позиціях.

^{xxxviii} Циліга, Анте (Антон) (Ciliga, Ante, 1898—1992) — діяч югославської компартії, у міжвоєнні роки як член троцькістської опозиції був ув’язнений і висланий в Сибір, а відтак зумів виїхати на Захід. Його книжка спогадів “В країні великої брехні” — один з перших документів, який відкрив Заходові правдиве обличчя сталінізму.

^{xxxix} Ріцці, Бруно (Rizzi, Bruno, 1901—1977) першим заявив, що більшовицька революція насправді породила зовсім не соціалізм, а бюрократизоване суспільство.

^{xl} Левенталь, Рихард (Lowenthal, Richard, 1908 — 1991) — діяч німецької соціал-демократії, політолог, публіцист, дослідник націонал-соціалістської ідеології.

^{xli} *Naturaliter* (латин.) — природним чином.

^{xlii} *A fortiori* (латин.) — тим більше.

^{xliii} Вітфогель, Карл Август (Wittfogel, Karl August, 1896—1988) — німецький історик і китаїст. У своїх дослідженнях приділяв, зокрема, велику увагу географічному чинникові. Автор праці “Східний деспотизм” (*Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, 1957).

^{xliv} Дойчер, Ісаак (Deutscher, Isaac, 1907—1967) — польський публіцист, під час війни емігрував до Англії. Був виключений з компартії за підтримку Троцького та антисталінську позицію. Крім трилогії, присвяченої Троцькому, написав також відому біографію Сталіна.

^{xlv} Смирнов, Іван Микитович (1881—1936) — більшовицький діяч. У 20-і роки був активним учасником троцькістської опозиції, виступав з різкою критикою Сталіна, за що був репресований, а потім розстріляний.

^{xlvi} Серж, Віктор (Віктор Львович Кибальчич, 1890—1947) — російсько-французький письменник, у своїх художніх і публіцистичних творах викривав сталінський режим.

^{xlvii} *Ère des tyrannies* (фр.) — доба тираній.

^{xlviii} Дюркгайм, Еміль (Durkheim, Émile, 1858—1917) — відомий французький соціолог, засновник французької школи соціології.

^{xlix} Сорель, Жорж (Sorel, George, 1847—1922) — французький політичний діяч і філософ, теоретик анархо-синдикалізму. Його ідеї у XX столітті використовували різноманітні радикальні та екстремістські течії.

ⁱ *Minorités agissantes* (фр.) — діяльні меншини.

ⁱⁱ *Sectes secrètes* (фр.) — таємні секти.

ⁱⁱⁱ *Сквадри* (італ. *squadre*) — бойові загони італійських фашистів.

^{liii} *Sociétés des hommes* (фр.) — чоловічі товариства, чоловічі братства.

^{liv} *Étatisation extrêmement étendue* (фр.) — одержавлення у надзвичайно широких масштабах.

^{lv} *Étatisation de la pensée* (фр.) — одержавлення думки.

Розділ 2

ПОНЯТТЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ І РАДЯНСЬКА ІСТОРІЯ

Поданий у попередньому розділі огляд дає достатнє уявлення про різноманітність, багатство та привабливість категорій, вироблених для того, аби пояснити появу режимів нового типу під час і внаслідок першої фази великої війни-революції, яка ознаменувала першу половину ХХ століття в Європі.

Однак зрештою, хоч і з деякими винятками, ці поняття поступилися місцем категорії тоталітаризму, яку спершу присвоїв собі фашизм, а відтак взяли на озброєння його вороги. Її величезний успіх дозволяє зрозуміти, чому ця категорія в різних країнах, у різні періоди і в різних середовищах набула таких відмінних значень. Цей успіх був таким великим, що, хоч як це парадоксально, про тоталітаризм говорить нині навіть та лівиця, яка — хоча свого часу вона застосовувала це поняття до фашизму, як це робив, наприклад, Тольятті у згаданих лекціях 1935 року, — протягом довгого часу виступала проти нього з критикою, відмовляючись порівнювати більшовизм, фашизм та нацизм, а тим паче розглядати їх як явища, що народилися на тому самому історичному ґрунті.

Завдяки цьому своєму запізнілому еkleктичному успіхові цей термін набув великої пояснювальної і водночас чудодійної сили. Схоже на те, що просте повторення цього слова не лише стало ключем до пояснення природи цих режимів, але й має силу заклинання, здатного через загальне засудження прогнати в інший, дуже далекий вимір привиди того минулого, з яким чимало з тих, хто застосовує цю категорію, мали тісні зв'язки.

Це явище цікаве, але ще цікавіший той факт, що з цим поняттям врешті-решт погодилися навіть ті, хто відкидав можливість порівнювати деякі явища, ба навіть висував гіпотези, придатніші для того, аби пояснити їхню появу та характерні риси: так, категорію тоталітаризму прийняв і Мізес, прибічник теорії воєнного соціалізму, і Галеві, який говорив про тиранію; про тоталі-

літаризм заговорив навіть Троцький, який до того казав про зраджену, але насправді все ще не безнадійну революцію.

Якщо міркувати про причини його популярності, не можна не помітити, що цей термін мав успіх також завдяки певним своїм властивостям. Він дозволив робити очевидні порівняння і проводити очевидні паралелі, які в певній частині західної культури протягом десятиліть вважалися табу, задовольнив потребу класифікувати нові явища, називаючи їх новим терміном, і, здавалося, був спроможний окреслити властивості і розкрити сутність раніше небачених режимів.

Однак секрет успіху поняття тоталітаризму полягає радше у привабливості самого слова, яке, схоже, краще від інших виражає небезпечну і страхітливую природу деяких устроїв, а також у тому, що воно зуміло задовольнити потребу об'єднати під одним гаслом однаково моторошні з морального погляду режими. А передусім цей секрет коріниться в його політичній силі, яка лише частково залежить від перелічених вище характеристик. Поняття тоталітаризму було насамперед винятковим знаряддям боротьби, яке відразу після війни зуміло спрямувати мобілізовану для завдання поразки нацизмові енергію проти радянського союзника. Адже для цього потрібне було саме таке поняття, яке б урівняло поваленого ворога та колишнього союзника, перетворюючи боротьбу проти другого на пряме продовження боротьби проти першого. Саме цим пояснюється велика популярність, що її зазнав цей термін, коли у 1944—1946 роках він знов опинився в центрі уваги¹

Важливість і слухність ряду причин цього успіху — від запропонованих ним відповідей на деякі запитання та його корисності для потреб порівняння до визнання, як нещодав-

---

¹ Найважливішою працею, яка по-новому окреслила цей термін, була, мабуть, праця “Дорога до рабства” Ф. А. фон Гаєка, [F. Von Hayek, *The Road to Seydom*, London, Koutleng, 1997], яка з'явилася якраз у 1944 році і невдовзі стала бестселером. Наступного року, коли Арендт почала працювати над своїм дослідженням “Джерела тоталітаризму”, Карл Фридрих опублікував статтю, яка ввела цей термін в академічну дискусію. Згодом Фридрих організував найважливішу конференцію про поняття тоталітаризму — див.: *Totalitarianism*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954, — і опублікував разом з З. Бжезинським книжку *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1956), New York, Praeger 1966. У 1946 році Черчил двічі використав цей термін у своїй уславленій фултонській промові.

но було сказано, *essential moral sameness*¹ однаково страхітливих явищ — незаперечні, так само незаперечними є політична сила та гнучкість цього поняття. Однак уже давно його також піддавали загалом раціональній критиці, яку Анрі Руссоⁱⁱ підсумував таким чином: це поняття неспроможне пояснити історичну динаміку тоталітарних режимів, бо має радше описовий, ніж аналітичний характер, і не здатне належним чином іти в ногу з поступом історичних досліджень та розширенням емпіричних знань². Внаслідок цього, за кількома вагомими винятками, нині мало хто з фахівців схильний застосовувати цей термін до італійського фашизму, що його, зрештою, навіть Ганна Арендт викреслила зі списку тоталітарних держав³. Крім того, надто мало “недавніх досліджень, французьких чи іноземних, головною темою котрих є історія

¹ *Stalinism and Nazism*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, Cambridge — New York, Cambridge University Press, 1997, pp. 3—4.

² *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparée*, за ред. H. Rousso, Bruxelles, Complexe, 1999, p. 25; цікаву реконструкцію історії критики, якої зазнало це поняття починаючи з 1960 року, знаходимо у: A. Gleason, *Totalitarianism*, New York, Oxford University Press, 1995, pp. 131—42.

³ Ричард Пайпс, визначний дослідник російської революції і радянської історії, а також твердий прибічник поняття тоталітаризму, розповів мені, як швидко він на власному досвіді переконався у неможливості застосування цієї категорії до Італії. Невдовзі після вторгнення німців до Польщі йому, молодому польському євреєві, разом зі своєю родиною, озброївшись фальшивими паспортами, довелося перетинати Німеччину в поїзді, що прямував до Італії, яка не була “воюючою стороною”, у сподіванні, що там вони зможуть сісти на корабель до Америки, і це дійсно сталося, але через багато місяців. Після страху, що його він пережив у Німеччині, перших днів перебування в нашій країні йому було тоді достатньо, щоб зрозуміти, що Італія — це зовсім інша річ: молодий чужинець із фальшивими документами і типовим виглядом та акцентом мешканця Центральної Європи виявив, що він може ходити всюди, і швидко зрозумів, що, чітко, хоч і з сумнівним акцентом вимовляючи слово “дополоворо” [робітничі клуби, організовані і контрольовані італійськими фашистами.— *Прим. перекл.*] (принаймні це слово він досі пам’ятає), він може навіть менше платити в кіно і поїсти в якійсь їдальні. Зосереджуючись на претензіях та словах фашистського режиму, це поняття натомість продовжували використовувати в Італії такі учні Де Феліче, як Еміліо Джентиле (див., наприклад, його працю *La via italiana al totalitarismo*, Roma, Carocci, 1995), а тепер його застосовує також S. Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Roma, Donzelli, 2000, хоч мені здається, що насправді автор, зрештою, слушно починає надавати перевагу термінові *тиранія*. Див. також нижче, с. 87, прим. 2, і шостий розділ.

нацизму, звертаються до теорії тоталітаризму, за винятком відносно осібного випадку праць Ернста Нольте^{iii,1} Що ж стосується Радянського Союзу, варто насамперед вирішити питання про те, що в цьому випадку є об'єктом, якого стосується ця категорія,— більшовизм? ленінізм? сталінізм? радянський устрій у цілому? комунізм? — це запитання було і далі лишається джерелом полеміки, і до нього у нас ще буде нагода повернутися. Крім того, цілком можна сподіватися, що, як це було з фашизмом та нацизмом, завдяки нагромадженню інформації, пришвидшеному відкриттям колишніх радянських архівів, перед нашими очима відкриється світ, який важко назвати “тоталітарним”, принаймні в тому розумінні, якого цьому термінові надавали ті, хто відновив його актуальність невдовзі після Другої світової війни.

Незабаром ми побачимо, в якому сенсі це справедливо. А поки що зупинімось на парадоксі терміна, який має найбільший успіх, зокрема серед істориків, саме в той момент, коли дослідники режимів, до яких його застосовують, від нього відмовляються. Особисто я вважаю, що цю суперечність нелегко розв'язати хоча б тому, що, як зауважив Майкл Ман^{iv}, цей термін тепер “так глибоко закоринився не лише у мові вчених, але й у щоденній мові”, що здається вже “неминучим”² Зрештою, є цілий ряд інших хибних з наукового погляду термінів, від яких, схоже, неможливо звільнитися (це стосується, наприклад, вже згаданого питання про “російську громадянську війну”). Однак залишається фактом те, що категорія “тоталітаризму” справді дуже слабка з погляду потреб інтерпретації; ця категорія не так пояснює явище, до якого її застосовують, як створює ілюзію його пояснення і непомітно підштовхує до тих вправ з порівняльної таксономії, які я критично згадав у вступі.

Однак відмова від цього терміна, хоч нелегка, але бажана³, а радше глибоке усвідомлення того, що його можна

¹ *Stalinisme et nazisme*, за ред. Н. Rousso, цит., с. 12—14.

² У кн.: *Stalinism and Nazism*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, цит., с. 14.

³ Звичайно, я маю на увазі відмову від нього як від інтерпретаційної категорії. Само собою зрозуміло, як історичний термін, запроваджений фашизмом для самоозначення чи, точніше, для означення власної утопії, термін “тоталітаризм”, який становить важливий об'єкт досліджень, не варто відкидати.

вживати лише критично, повинна проходити таким чином, аби зберегти все те позитивне, що він може дати: можливість розглядати в єдиній площині режими, які заявляли про свою повну неподібність один до одного, а також можливість піддати їх усіх єдиному моральному осудові. Крім того, варто зберегти той важливий внесок, що його зробили теоретики тоталітаризму в наше знання про те, що відбулося в Європі, та й за її межами, у ХХ столітті. Я маю на увазі, наприклад, нове значення, що його 1949 року надав Кон^v зв'язкові між новими режимами та інтелектуальною кризою, спричиною Першою світовою війною. Ця криза, поширюючи у широких суспільних верствах ту зневагу до розуму, яка перед війною була властива невеликим колам віталістів, що прославляли силу, призвела “до нового тріумфу магів та чудотворців” (тут варто зауважити, що більшовицькі керівники, які вже втратили віру в можливість соціалістичної революції у відсталій царській Росії, говорили про Леніна саме як про чарівника, здатного творити дива). І хоча Кон, принаймні з погляду дослідника радянської історії, справді надто багато ваги надає новим “віруванням”, народженим війною, з яких “одне нетерпиміше від другого, але всі вони — вирази єдиної кризи”¹, важко заперечити, що в народженні нових вірувань — хоч, мабуть, буде точніше сказати: паралелігій — йому вдалося вловити одне з явищ, які визначатимуть долю Європи першої половини ХХ століття.

¹ Тому інтерпретації історії ХХ століття в Європі, побудовані на гаданій боротьбі між світськими паралелігіями, не здаються цілком переконливими. Вони містять зерно істини, але нехтують тим, що вплив комуністичної паралелігії в СРСР, принаймні аж до перемоги в Другій світовій війні (але й тоді там відбувалося щось зовсім інше, ніж уявляли на Заході), був незначним, тому фактично зводяться до прочитання радянської історії крізь призму західного досвіду, де ця боротьба відіграла важливу роль, також тому, що там комуністична паралелігія мала енергійніший характер, ніж на “батьківщині”. Крім того, слід нагадати, що у самих верхах як сталінського СРСР, так і фашистської Італії широко панував цинізм. І врешті загалом мало переконливі — хоча їхня простота може зробити їх привабливими і популярними — всі спроби пояснити складні історичні явища двома-трьома “потужними ідеями” (що, звичайно, не значить заперечувати, що у виняткових випадках один-два потужні чинники, наприклад, голод, можуть пояснити людську поведінку). Див. також нижче, с. 87, прим. 2, і обговорення поняття “європейської громадянської війни” у розділі 6.

Ще важливіший внесок Ганни Арендт, яка слушно показала, що головним вирізняльним критерієм тоталітарних режимів є їхній свободовбивчий характер. Вона визначила їх як режими, котрі радикально заперечують людську свободу, але передусім зрозуміла необхідність не описувати, а інтерпретувати тоталітаризм і реконструювати його родовід. “Джерела тоталітаризму” — це надзвичайно важлива праця саме тому, що в ній робиться спроба продовжити генетично-проблемне порівняння, котре дає змогу цілісно розглянути історичний період, який характеризують явища, унікальні у своїй одиничності, але пов’язані і зближені взаємозв’язками, які виникли між ними, а також тим, що вони шукали відповіді на подібні проблеми і переживали подібні фундаментальні події, про які я говорив у вступі. Однак, попри її проникливі здогади, залишається фактом, що відтворена в цій праці генеалогія надто спрямована на пошук провін у ХІХ столітті, тоді як насправді це століття в Німецькій та Габсбурзькій, а також у Російській, і навіть в Османській імперіях — всі ці утворення, між іншим, дуже відмінні від тих національних держав, у краху яких Арендт вбачала одне з джерел тоталітаризму, — аж ніяк не було всього лише підготовкою до наступних жахів.

Крім того, ця генеалогія малопереконлива методологічно. Аби мати підставу твердити, що джерела певного історичного явища — а не його загальні передумови, які роблять його одним із багатьох можливих напрямків розвитку певної історичної ситуації, серед яких є й вельми малоймовірні, — відсунуті так далеко в часі, треба спершу довести, що його корені сягають аж так далеко, а відтак, крок за кроком стежачи за його еволюцією, показати його засадничу неперервність і ендогенну здатність розвиватися, а отже, неминучість. Це тим більш слушно, коли розглядаються історичні процеси, які відбулися в періоди швидких змін і характеризувалися такими винятковими подіями величезного значення, як Перша світова війна. Тому справедливими здаються міркування найсерйознішого з фашистських істориків Джоакіно Вольпе^{vi}, який, розглядаючи джерела фашизму, зауважив, що їх не варто шукати “надто далеко”, “бо в

тому, що в ньому суттєве і самобутнє, кожен факт належить своєму часові”¹

Але непереконливою є не лише генеалогія, яку простежує Арендт: у зіставленні з радянським досвідом, тобто довговічнішим і в багатьох аспектах історично вагомішим випадком “тоталітаризму”, не витримує критики саме її *інтерпретація* цього явища, оскільки вона вважає, що тоталітаризм заснований на систематичному, інституціоналізованому в концтаборах застосуванні терору, яке спричиняє атомізацію населення, а тому робить його не здатним до опору.

Якщо спробувати відновити у своїй уяві не історію Росії — і цієї серйозної помилки припускаються іноді навіть у важливих працях², — а історію Радянського Союзу в цілому, що полегшується її тривалістю, співмірною з тривалістю людського життя, не може не вразити кількість фаз, подеколи глибоко відмінних, які пережила ця країна і які іноді дуже швидко змінювали одна одну. Воєнний комунізм, непевні трагедії революції згори на початку 1930-х, утвер-

---

¹ G. Volpe, *Storia del movimento fascista*, Milano, Istituto di studi politici internazionali, 1939, p. 20. Ще у своєму вступі 1927 року до праці *L'Italia in cammino* Вольпе остерігав перед пошуками “міфічних “джерел” того, що в нинішній Італії визріло лише в атмосфері війни і післявоєнних років і є чимось створеним з нічого, тобто, у вузькому розумінні, має небагато прецедентів і джерел” Багато відомих істориків фашизму і нацизму, від Де Феліче до Мосе, пізніше розділили позицію Вольпе.

² Див., напр., *Stalinism and Nazism*, за ред. І. Кершова та М. Левіна, цит., або L. Viola, *Peasant Rebels Under Stalin*, Oxford, Oxford University Press, 1996, де “Росія” і “СРСР” весь час вживаються як взаємозамінні терміни. Але в такому разі неможливо зрозуміти як народження і становлення, так і остаточний розпад (на республіки, з яких вона складалася) держави, в офіційній назві якої не фігурував жоден натяк на якусь націю, а тим паче прикметник “російський” Такий вибір цілком свідомо зробив у 1922 році Ленін, який захотів, аби держава називалася “Союз Радянських Соціалістичних Республік” (а не Російська Соціалістична Федеративна Республіка), бо добре знав, що нову державу не можна зводити до “Росії”, інакше зберегти її буде неможливо. Сталін, який спочатку був проти ленінської ідеї, пізніше зрозумів її важливість і волів радше позбавити федеративні форми змісту, ніж скасувати їх. Але той факт, що вони збереглися, нехай навіть як порожні оболонки, уможливив і полегшив наповнення їх значенням у майбутньому.

дження зрілого сталінізму з судовими процесами та чистками другої половини того ж десятиліття, Друга світова війна і повоєнний хаос, кульмінація деспотизму, “реформаторська лихоманка” після смерті генералісимуса, десталінізація та хрущовські роки, період переможного брежнєвізму, а відтак доба “застою” та вкрай швидкоплинної кризи і розкладу режиму, який виглядав і сам вважав себе монолітним, змінюють одне одного дуже швидко, немов у калейдоскопі картин, дуже різних навіть для ока не вельми уважного спостерігача.

Не торкаючись поки що надзвичайно цікавого питання про те, котре з тогочасних нових державних утворень, що виникли на ґрунті імперської дійсності, найбільш плідно можна порівняти з радянським досвідом, який постає перед нами у такому ракурсі (з причин, до яких ми ще повернемося, автор цих рядків переконаний, що з евристичного погляду нині найплідніше було б іти шляхом порівняння з історією Османської імперії, а відтак — Туреччини), варто запитати себе, котру або котрі з цих фаз можна назвати тоталітарними. Більшість учених, а серед них і ті, хто переконаний у придатності поняття “тоталітаризму”, відповіли б, що це стосується сталінської фази, з 1929 по 1953 рік. Зауважмо, що така відповідь імпліцитно знову повертає нас до питання, якого ми вже торкалися, — тобто, що є насправді об’єктом порівняння, коли мова йде про тоталітаризм. Якщо відповідь правильна, то порівняння здійснюється між різними фазами нацизму і сталінізму. Але навіть якщо відхилити гіпотези тих дослідників, які твердять, що правильнішим буде загальніше порівняння з комунізмом, все ж залишаються справедливими історично цілком обґрунтовані заперечення інших, хто, як Ричард Пайпс, скаржився, що в такому разі невідомо чому випускається з уваги ленінізм¹

Насправді ці проблеми не так важко вирішити, використавши відповідні категорії, і до них ми ще повернемося після того, як окреслимо інструментарій, необхідний для їх розгляду. Поки що обмежимося припущенням, що ця теорія

¹ R. Pipes, рецензія на: *Stalinism and Nazism*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, цит., у *Holocaust and Genocide Studies*, 13, 1999, pp. 117—19.

справді правильна, як часто стверджувалось у відповідь на сумніви щодо придатності і наукової цінності категорії тоталітаризму, — сумніви, які завжди присутні, коли виникає питання про те, яка фаза радянської історії була тоталітарною.

Якщо сталінізм був тоталітаризмом у власному значенні слова, включаючи все те, що містить у собі це поняття, — відповідні структури, загальний страх, атомізацію, застиглість тощо, — тоді як пояснити те, що через місяць після смерті тирана начальник його політичної поліції, якого всі страхалися і під керівництвом якого відбувалося небачене розширення репресивного апарату та збільшення кількості його жертв (котра 1952 року досягла своєї кількісної кульмінації), підписав циркуляри, у яких заборонялися будь-які заходи фізичного та психологічного тиску на в'язнів, підкреслювалося їхнє право на гідність і таврувалися грубі порушення законності, скоєні в'язничними наглядачами, хоч він сам був першим серед них?¹ І чому в боротьбі за наступництво у верхах цієї “тоталітарної” системи таку важливу роль відіграла реформаторська політика, прихильник якої одержав у цій боротьбі перемогу? Іншими словами, чи можна повірити в те, що смерті однієї-єдиної людини може бути достатньо, аби спричинити такий швидкий розпад “тоталітаризму”?²

Однак образам, які традиційно пов'язують з тоталітарними устроями, суперечив не лише надзвичайно швидкий розпад сталінської диктатури. Ця диктатура зародилася в країні, розшматованій жорстокою війною між державою та селянами, які становили чотири п'ятих всього населення.

¹ Приказ министра внутренних дел СССР Л. П. Берии “О запрещении применения к арестованным каких-либо мер принуждения и физического воздействия”, 4 апреля 1953 года, у: Новый курс Л. П. Берии // Исторический архив. — 1996. — № 4. — С. 151.

² Варто згадати слова, якими Гранді у листі до Аквароне прокоментував голосування Великої ради проти Муссоліні: разом з ним зазнає краху “цілий тоталітарний устрій” (у кн.: L. V. Namier, *Europe in Decay. A Study in Disintegration*, Gloucester, Mass., Peter Smith, 1963, p. 148) [Діно Гранді — італійський політик, один із засновників фашистського руху; П'єтро Аквароне — близький радник короля Віктора Імануїла III. — Прим. перекл.]

Впродовж понад п'яти років селяни зятато противилися “революції згори”, кульмінацією якої став голодомор 1933 року, що за кілька місяців забрав близько семи мільйонів жертв і штовхнув країну в хаос. Сотні тисяч розкуркулених селян тікали щороку з місць заслання, часто після розпаду їхніх сімей та смерті від злигоднів їхніх близьких. Мільйони інших тікали з сільської місцевості до міст, де процвітала розгалужена торгівля фальшивими документами, а вцілілі представники кочового населення, подесяткованого голодом та епідеміями, знаходили притулок за кордоном в Середній Азії¹

Зрозуміти атмосферу, яка панувала тоді у значній частині країни, і переважний настрій та спосіб мислення у верхах держави та партії допоможуть нам — попри їхню винятковість і екстремальний характер одного з них — два епізоди.

У вересні 1930 року, коли офіційна радянська пропаганда прославляла модернізаційні заходи режиму, націленого на побудову нового суспільства і нової людини, Сталін у листі до Молотова говорив про свій намір знайти кошти, необхідні для збільшення кількості військовослужбовців від 640 000 до 700 000 осіб, “форсуючи” виробництво горілки, цього масового дурману, і продаючи її вкрай виснаженому населенню (згодом до цього способу радянський режим вдавався ще кілька разів, спричинивши з часом те отруєння, яке великою мірою стало причиною поступового скорочення середньої тривалості життя чоловіків, що почало проявлятися через кілька десятиліть).

Через два роки, у травні 1933 року, становище в деяких регіонах України було таким розпачливим, що селяни кидали голови або трупи своїх померлих з голоду дітей в укріплені табори військ, посланих, аби тримати під контролем

---

¹ *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani*, за ред. А. Graziosi, Torino, Einaudi, 1991; Id., *La grande guerra contadina in URSS. Bolscevichi e contadini, 1918—1933*, Napoli, Esi, 1998; D'Ann R. Penner, *Stalin and the Ital'ianka of 1932—33 in the Don Region*, в “Cahiers du monde russe”, 38, 1997, pp. 27—68; L. Viola, *Stalin e i ribelli contadini*, Soveria Mannelli (Cz), Rubbettino, 2000 (це італійське видання книжки, цитованої вище, с. 77, прим. 2).

ситуацію і придушувати можливі заворушення на селі. Офіційні донесення фіксували такі вчинки як “контрреволюційні провокації соціально ворожих елементів”¹

У ті самі місяці, коли криза досягла своєї кульмінації, режим, відчуваючи свій близький кінець, зробив величезне зусилля, щоб відновити контроль за ситуацією, за переміщенням населення, а також за “якісним” складом мешканців великих міст, побоюючись їхньої неприязні та ворожості. З цією метою знову було введено внутрішні паспорти і посилено контроль за міськими мешканцями, яким вони були видані, внаслідок чого було виявлено цілі прошарки населення, які недавно переселилися до міста і жили в умовах повної нелегальності. Ось крайній, але промовистий приклад: у Магнітогорську, одному з символів індустріалізації, з 250 000 осіб, які, як вважалося, мешкали там 1933 року, зареєстровано було лише 75 000. Решта або залишила місто безпосередньо перед перевітками, або вже давно подалася геть, не заявляючи про свій від’їзд, переважно для того, щоб мати змогу далі використовувати продовольчі картки, або їх просто взагалі не існувало²

Картина, дуже відмінна від загальноприйнятих уявлень про тоталітаризм, вимальовується також на основі можливої, на решті, нині реконструкції великих операцій політичних, соціальних та етнічних “чисток”, які розпочалися після 1933 року і метою яких було відновити контроль над країною, очистити будівельний майданчик від відходів соціалістичного будівництва і заздалегідь запобігти будь-якій можливості виникнення п’ятих колон у разі війни, яка вважалась неминучою.

Після всього цього країна все ще проявляла глибоку ворожість до влади. Хоча в процесах та чистках 1936—1938

¹ *Письма И. В. Сталина В. М. Молотову, 1925—36* / Под ред. Л. Кошелевой и др. — М.: Россия молодая, 1995. — с. 209 (американське видання: New Haven, Yale University Press, 1996); A. Blum, *Naitre, vivre et mourir en URSS, 1917—1991*, Paris, Plon, 1994; *L’armata rossa e la collettivizzazione delle campagne nell’URSS, 1928—33*, за ред. A. Romano та N. Tarchova, Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1996, pp. 494—97.

² *Rapports secrets soviétiques, 1921—1991*, за ред. N. Werth та G. Moullec, Paris, Gallimard, 1994, p. 45.

років дійсно не обійшлося без параноїдальних елементів, які призводили до викриття ворогів, переважно уявних, серед представників еліти країни, а відтак — до їх знищення, буде серйозною помилкою далі зосереджувати увагу лише на цьому аспекті; і цієї помилки, зрештою, таки припускалися навіть визначні історики у своїх важливих працях. Чистки, чи, точніше, операції соціальної та етнічної хірургії, насправді мали набагато складніший і різнобічніший характер, і переважну більшість з-посеред 700 000 осіб, розстріляних у 1937—1938 роках під час першої в Європі великої планової операції винищення в мирний час, становили не політичні, економічні чи військові кадри, а колишні жертви режиму, адже розкуркулені селяни, люди, які мали за собою понад трирічний термін ув'язнення, особи, які належали до “небезпечних” національностей тощо (це лише деякі з основних категорій населення, яких Сталін вирішив позбутися), любити цей режим, звісно, не могли¹

Сама ця величезна цифра, до якої слід приплюсувати кількість селян, депортованих під час колективізації і одразу після неї, та сотень тисяч заарештованих і висланих до трудових таборів, свідчить про те, що цей режим знав і усвідомлював, що він непопулярний. Ба більше, хоч це парадоксально, але цілком імовірно, що чистки, свідомо спрямовані

---

¹ Два типові декрети, на яких базувалася велика чистка 1937—38 років, наказ номер 00447 від 30 липня 1937 року, присвячений “соціальним” категоріям, і декрет номер 00485 від 11 серпня 1937 року, спрямований проти поляків, що проживали в СРСР, котрий відтак послужив взірцем при ліквідації інших “підозрілих” національностей, були опубліковані у кн.: А. І. Кокурин і Н. В. Петров. *ГУЛаз 1918—1960. Документи*. — М.: Демократія, 2000. Див. також: Т. Martin, *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*, у: *Journal of Modern History*, 4, 1998, pp. 813—61; О. Chlevnjuk, *Stalin e la societa sovietica negli anni del terrore*, Perugia, Guerra, 1997; F. Bettanin, *Il lungo terrore. Politica e repressioni in URSS, 1917—1953*, Roma, Editori Riuniti, 1999; N. Werth, *Logiques de la violence dans l'URSS stalinienne*, у кн.: *Stalinisme et nazisme*, за ред. H. Roussou, цит., с. 99—128; М. Lewin, *Stalin in the Mirror of the Other*, у кн.: *Stalinism and Nazism*, за ред. I. Kershaw та М. Lewin, цит., с. 107—34; *The Role of the Political Police in Soviet History*, за ред. А. Graziosi та Т. Martin, спеціальний номер “Cahiers du monde russe”, 2001. Див. у: “Storica”, 18, 2001, італійський переклад декретів 00447 та 00485 та статті Т. Мартіна і О. Хлевнюка.

проти еліти, котра несла часткову відповідальність за трагедію попередніх років, — і цю її відповідальність усвідомлювало населення, — сприяли зміцненню позиції режиму та його керівника, яких настільки ж боялися, як і ненавиділи. Сталін дуже дбав про те, щоб у розпал терору, який перемелював сотні тисяч життів простих громадян, котрі вже зазнали репресій у попередні роки, публічно ставати на сторону “малих, звичайних людей, простих членів партії” проти “великих панів”, яких він розвінчував уже в 1934 році і які у 1936—1938 роках стали найзнаменитішими його жертвами¹

Нині ми добре розуміємо, що виникнення і функціонування системи концентраційних таборів перебувало у прямому зв'язку з репресивними діями керівної верхівки, змушеної захищати свій курс проти вороже настроєного населення, і це теж свідчить про опір величезних масштабів, який треба було зламати, аби утвердити устрій, який згодом у значній частині країни різко і бурхливо зруйнувала Друга світова війна.

У цій перспективі порівняння з Німеччиною 1937 року, де в таборах було лише кілька тисяч ув'язнених і де, принаймні до вторгнення у Прагу, режим та диктатор користувалися підтримкою величезної частини населення, викликає здивування радше з огляду на очевидні відмінності, ніж на подібності, які, зрештою, теж можна помітити²

Таким чином, ознайомлення з фактами радянської дійсності 1930-х років спонукає нас заново сформулювати проникливі спостереження Кона про зв'язок між тоталітаризмом та появою чудотворців, використані Кершовом у його новій інтерпретації гітлеризму як харизматичної влади. Цей зв'язок, важливий при аналізі ленінізму, мало що може нам сказати стосовно першої фази сталінізму, коли Сталін постав як но-

¹ Див. з цього приводу проникливі спостереження Ніколаса Верта у кн.: *Stalinisme et nazisme*, за ред. Н. Rousso, цит., с. 69—70. Така позиція досягла кульмінації за культурної революції Мао, але не була чужою — якщо їх можна порівняти — й Муссоліні.

² О. Хлевнюк. *Принудительный труд в экономике СССР в 1929—1941 годы* // Свободная мысль.— 1992.— № 14.— С. 73—84; С. R. Browning, *Verso il genocidio. Come è stata possibile la “soluzione finale”*, Milano, Il Saggiatore, 1998.

вий чудотворець лише перед невеличкою групкою своїх послідовників і відносно ширшим прошарком (але все ж таки дуже незначним у процентному відношенні, хоча йшлося про сотні тисяч, якщо не кілька мільйонів осіб) молоді та інтелектуалів, яких приваблював творчий і модернізаторський націонал-комунізм 1929—1931 років. Крім того, слід пам'ятати, що внаслідок катастрофічних криз, спричинених проголошенням “плану”, принаймні наприкінці голодомору 1932—1933 років кількість обох цих груп стала різко зменшуватися. Адже перші роки сталінської влади ознаменувались не яскравими перемогами, а поразками.

На відміну від культу Леніна, Муссоліні та Гітлера, культ Сталіна, принаймні на батьківщині, був загалом штучним явищем, яке свідомо створювалося впродовж багатьох років. Він почав набувати реальної основи лише в другій половині 1930-х років, зокрема завдяки великим судовим процесам, а потім був радикально оновлений і підсилений військовою, яка, між іншим, спричинила також вибух масового культу Сталіна на Заході. Про це непрямо свідчить, з одного боку, хронічна невпевненість і гостра недовірливість, яку Сталін завжди проявляв і до своїх помічників, і до своїх громадян (ще 1930 року, усвідомлюючи спричинену розкуркуленням і колективізацією ненависть до себе, і не лише в сільській місцевості, Сталін наказав, щоб Політбюро прийняло офіційний декрет, який забороняв йому ходити вулицями Москви пішки), а з другого — поведінка, якої дотримувався Гітлер як у тісному колі своїх помічників, так і в стосунках з населенням, представниками якого фюрер полюбляв себе оточувати принаймні до 1942 року¹

Тут відкривається цікава площина питання популярності обох тиранів та їхніх режимів у 1930-і роки і її причин, до

---

¹ М. Левін у кн.: *Russia, USSR, Russia. The Drive and Drift of a Superstate*, New York, The New Press, 1995, p. 218, порівнює міф Гітлера, що виник за наявності сильного спонтанного компонента в освіченій країні, з міфом Сталіна, “нав'язаним згори неосвіченій країні” (але згодом санкціонованим перемогою 1945 року). Див. також: I. Kershaw та M. Lewin, *Stalinism and Nazism*, цит., с. 350—55, де, однак, Левін іноді суперечить самому собі.

якого ми повернемося у третій частині. Це питання, в свою чергу, відсилає нас до проблеми походження обох режимів, один з яких виник завдяки розпадові царського імперського укладу, а встановленню другого сприяло німецьке прагнення реваншу, котре нацизм зумів на кілька років задовольнити.

До цього питання, а отже, до проблеми природи цих “тоталітарних режимів” спонукає звернутися також факт десятків тисяч малих і великих селянських повстань на початку 1930-х років в СРСР і величезна кількість поліційних рапортів, які можна знайти в доступних нині колишніх радянських архівах, де повно імен скептично, критично і опозиційно настроєних громадян, мільйони яких відтак опинилися у трудових таборах або дістали кулю в потилицю. З огляду на це, важко відстоювати слухність поняття атомізації радянського суспільства у 1930-і роки, у якому натомість мали місце значні прояви суспільної непокори, або захищати тезу його нездатності до опору. Нині ми дізнаємося, що навіть у такому суворо контрольованому середовищі, як з’їзд письменників 1934 року, знаходили викривальні звернення до почесних зарубіжних гостей від “радянських духовних проститутток” (підпис унизу летючки), які, зізнаючись, що вони продаються владі від голоду або страху, не розуміли, що примушує робити те ж саме уславлених, нагодованих і недоторканих західних інтелектуалів¹

¹ S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934—41*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; L. Rimmel, *Svodki and Popular Opinion in Stalinist Leningrad*, “Cahiers du monde russe”, 40, 1999, pp. 217—34; J. Rossman, *Weaver of Rebellion*, “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 44, 1996, pp. 373—408; *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы* / Под ред. В. П. Данилова и А. Береловича [вийшли вже перші два томи цієї праці, 1918—1922 та 1923—1929].— М.: Росспен, 1998, 2000. Цей проект представлено у кн.: V. P. Danilov та A. Berelowitch, *Les documents de la VČK-OGPU-NKVD sur la campagne soviétique, 1918—1937*, “Cahiers du monde russe”, 35, 1994, pp. 633—82; *Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине, 1929—30* / Под ред. Л. Виолы и В. Васильева.— Винница: Логос, 1997; *Власть и художественная интеллигенция. Документы 1917—53*.— М.: Демократия, 1999.— С. 227.

Отже, хоч як це парадоксально, але образ “тоталітарного” конформізму, заснованого на брехні та послухові орвелівського суспільства, створений реаліями відносно приборканого і нагородованого суспільства доби хрущовізму та брежнєвізму, сильніший, ніж образ країни першого сталінського десятиліття на етапі надзвичайно жорстокого придушення опору.

Крім того, сам характер великих чисток 1937—1938 років, котрі завдавали удару по небезпечних, на думку центру, групах населення, свідчить про те, що, принаймні з погляду режиму, йшлося не про терор, і насамперед не про випадковий терор. Ці дії режиму були радше операцією профілактичної ліквідації за категоріями, яка небагато мала спільного з тоталітарними режимами, котрі використовували терор для атомізації населення, як це припускала, приміром, Арендт. Цілком інша справа, що згодом ця атомізація стала одним з непередбачених наслідків чисток, що їх люди сприймали саме як випадковий терор (адже саме так бачили чистки їхні жертви, яким було невідомо, що винищення здійснюється за певним планом)¹

Зрештою, вбогість і деградація робітників, реальна зарплатня яких між 1928 та 1932 роками зменшилась до половини, а то й до третини вже й так мізерних рівнів зарплатні за царського режиму, вибух алкоголізму, прямо пов’язаний з рішеннями режиму — спадкоємця революції, котра одним з перших своїх декретів заборонила виробництво горілки, цинізм, з яким Горький 1929 року говорив Сталінові про необхідність представляти у пресі, а особливо у спрямованій за кордон пропаганді, незадоволених і голодних радянських робітників — яких досі називали ледарями і пияка-

¹ Див. статтю Тері Мартіна у “*Storica*”, 18, 2001. Враження, що чистки 1937—38 років були процесом безсистемним і випадковим, а отже, терором у повному розумінні слова, безперечно, підсилювалося хаосом, який викликали на місцях директиви центру. Часто-густо кількість прізвищ у картотеках політичної поліції тієї чи іншої області була недостатньою, аби виконати вказівки Москви щодо кількості розстрілів, арештів та депортацій. Звідси випадкові арешти, вимушені зізнання, які вказували на інших осіб, тощо. Див.: О. Hlevnjuk, *Les mécanismes de la “Grande Terreur” des années 1937—1938 au Turkmenistan*, “*Cahiers du monde russe*”, 1—2, 1998, pp. 197—208.

ми — як героїчних будівників нового суспільства і нових людей, не дозволяють надто довіряти “модернізаційним” гаслам режиму¹. Але схоже, що в ці гасла занадто вірили ті, хто у творенні нової людини та пов’язаний з цим пропаганді хотів бачити доказ тоталітарного характеру режиму, який твердив, що “виковеує” свідомість своїх громадян, а тим часом постачав їм дедалі більші кількості спиртного².

Після того як початкові ілюзії, пов’язані з п’ятирічним планом, дуже швидко розвіялися, а разом з ними розвіялася можливість успішного його виконання в Радянському Союзі у 1930-і роки, модернізація, яку велика частина теоретиків вважає однією з фундаментальних характеристик “тоталітаризму”, залишилася здебільшого лише у пропаганді, зокрема в пропаганді, спрямованій на Захід, а також в обмежених секторах військово-промислового комплексу. Для переважної маси населення, включно з міськими мешканцями, і для великої частини нової бюрократії то були роки хаосу, боротьби за виживання, примітивних умов життя, які ставали ще примітивнішими внаслідок примітивізму рішень та примітивної ментальності, які переважали у верхах країни.

Як було вже сказано, це не значить, що сталінської модернізації, головним результатом якої було створення першокласного науково-військово-промислового комплексу, взагалі не було. Значення цієї модернізації та її особливості неможливо зрозуміти, не розглянувши контексту, в якому во-

¹ A. Graziosi, *Stalin's Antiworker "Workerism"* (1995), тепер у Id., *A New, Peculiar State, Explorations in Soviet History, 1917—1937*, Westport, Conn., Praeger, 2000, pp. 179—222.

² Тому слабкими виглядають гіпотези загалом проникливих авторів, котрі, під впливом Фуко і принаймні непрямим чином повертаючись до інтерпретації Ганні Арендт, знову почали наголошувати на важливості “конструювання” свідомості в СРСР тридцятих років. Див., напр., S. Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley, University of California Press, 1995, і праці П. Голквіста (P. Holquist) та Йохена Гелбека (Jochen Hellbeck). З подібних причин непереконливими є тези тих, хто продовжує висновувати тоталітарну природу фашизму з його заявленого бажання створити “нову людину”. Сам Муссоліні був надто розумним і цинічним читачем Сореля і Парето, аби вірити у міфи, конструюванням яких він керував (зовсім інша річ, що він високо цінував ці міфи як знаряддя маніпуляції). Див. також вище, с. 73, прим. 3, і с. 75, прим. 1.

на відбувалася, що я й намагався тут коротко зробити. Між іншим, розуміння сутності цього контексту, який є контекстом *війни*, абсолютно необхідне для того, щоб з'ясувати, чому — згідно з аргументацією Спенсера — ця модернізація у коротко- і середньостроковій перспективі спричинила подальший політичний відхід до деспотичних форм, які заведено пов'язувати з попередніми фазами людської історії і які, безперечно, примітивніші від форм, що характеризували ленінську тиранію¹

Тільки-но побудований устрій дуже скоро повалила Друга світова війна і вторгнення німецьких військ. Чотири роки іноземної окупації та війни, а відтак новий період хаосу, якому судилося тривати аж до нового великого голоду 1947 року², зруйнували систему контролю над населенням, споруджену в попереднє десятиліття. На великій частині Європейської Росії, в Україні та Білорусії, на територіях, анексованих на короткий час у 1939—1941 роках³, а також на територіях, завойованих у 1945 році, більше не існувало держави, гідної цієї назви, а партія “не відігравала ніякої ролі”, як зауважив Моше Левін, який, використовуючи яскравий образ, запитав, яку владу міг тоді мати партійний чи державний функціонер супроти командира переможного танкового підрозділу. Це, мабуть, дещо натягнуте твердження, однак воно, безперечно, містить важливе зерно істини і дозволяє поставити нове питання: контроль над величезною територією, де подекуди ще палала антирадянська партизанська

¹ A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 100. Якщо пов'язати — і мені здається, що це буде слушно — стрибок, здійснений сталінським деспотизмом супроти тиранії Леніна, з війською проти селян, розв'язаною самим Сталіном (а також з “особистими якостями” нового тирана), доведеться відмовитися від визначення сталінізму як “аграрного деспотизму”, висунутого Моше Левіном у праці *Russia, USSR, Russia*, цит., с. 13, 82—88 і далі.

² В. Ф. Зима. *Голод в СССР, 1946—1947: Происхождение и последствия*. — М.: Институт Российской истории РАН, 1996.

³ J.T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1988.

боротьба, приборкана лише на початку п'ятдесятих років, справді був тоді прерогативою політичної поліції та армії.

Окрім того, державний економічний апарат, який існував на цих теренах до 1941 року, теж майже цілковито був змений війною, полишаючи завдання забезпечення потреб населення на окремих людей, а отже, на дуже примітивний “ринок” (хоч нацисти не розпустили колективних господарств, але, за умов безвладдя, що настало після 1943 року, вони теж стали функціонувати зовсім по-іншому, ніж раніше). Нехай у відносно меншому масштабі, аналогічне явище мало місце також на територіях, де ніколи не було боїв, але зосередження держави на воєнному виробництві врешті призвело до того, що велику частину потреб населення забезпечував ринок, часто-густо чорний¹

Бурхливе зростання репресій, яке характеризувало останні роки сталінізму, диктувалося саме необхідністю відновити контроль над цією складною ситуацією: мільйони безпритульних; розбиті сім'ї, які відновлювались у нових формах, часто навколо жінок, яким судилося залишитися самотніми з огляду на дуже високу смертність чоловіків; люди, які звикли воювати і самі забезпечували свої потреби; цілі групи населення, не “приборкані” в попереднє десятиліття, оскільки тоді вони були поза межами радянських кордонів, за винятком короткого трагічного періоду 1939—1941 років (я маю на увазі Прибалтійські країни, Західну Україну і Бессарабію)²

Кількість в'язнів трудових таборів і колоній, яка навіть у 1937—1938 роках не досягала півтора мільйона, а внаслідок війни зменшилася майже до мільйона як через звільнення з ув'язнення, здебільшого для призову до армії, так і через високу смертність від голоду і хвороб, у 1948 році переважила

¹ Слова Левіна взяті із нотаток однієї з моїх розмов з ним; J. Hessler, *A Postwar Perestroika? Towards a History of Private Enterprise in the USSR*, “Slavic Review”, 3, 1998; J. Sapir, *The Economics of War in the Soviet Union during WWII*, у кн. *Stalinism and Nazism*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, цит., с. 208—236.

² E. Zubkova, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945—47*, Armonk, Sharpe, 1998.

за два мільйони і продовжувала зростати аж до 1952 року, коли вона становила понад два з половиною мільйони. І хоч одночасно зменшувалася кількість “розкуркулених”, які жили в регіонах депортації в поселеннях під наглядом політичної поліції (в 1932 році їхня кількість досягла максимуму 1,3 мільйона, а вже у 1946 році їх було менше ніж 600 000), зростала натомість кількість депортованих на основі їхньої національності. У 1949 році їх було більше ніж 2,5 мільйона, що свідчить про поступову переорієнтацію репресивної політики режиму на етнічну і національну основу. На своїй зорі радянський режим наголошував на виключно соціальній природі своїх принципів, але згодом, починаючи з депортації 1937 року в Середню Азію всіх 172 000 корейців, які мешкали на радянському Далекому Сході, зробив депортацію цілих народів своєю звичайною практикою: у 1941 році відбулися депортації з територій, окупованих внаслідок пакту Молотова—Рібентропа, після чого було вивезено понад мільйон громадян німецького походження. Відтак у 1944 році настала черга карачаївців (69 000), калмиків (80 000), чеченців (310 000), інгушів (80 000), балкарів (37 000), кримських татар (200 000), турків-месхетинців (86 000), а також причорноморських болгар, греків та вірменів. Потім відбулися наступні великі операції очищення, під час яких на етнічній та соціальній основі з територій, анексованих СРСР після перемоги у війні, було депортовано десятки і сотні тисяч осіб¹.

¹ В. Н. Земсков. *Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР.— Т. 5.— 1991.— С. 151—161; Id., ГУЛаг (Историко-социологический аспект) // Социологические исследования.— 1991.— № 6, 7.— С. 10—27, 3—16; Id., Судьба кулацкой ссылки (1930—1954 гг.) // Отечественная история.— 1994.— № 1.— С. 118—147; Т. Martin, *Origins of Soviet Ethnic Cleansing*, цит.; Н. Ф. Бугай. *Л. Берия — И. Сталину: “Согласно Вашему указанию...”*.— М.: АИРО—XX, 1995; Н. Ф. Бугай и А. М. Гонов. *Кавказ: народы в эшелонах (20—60-е годы)*.— М.: Инсан, 1998; П. Полян. *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*.— М.: ОГИ, 2001. J.-J. Marie, *Les peuples déportés d'Union Soviétique*, Bruxelles, Complexe, 1995,— це підсумок деяких найголовніших результатів досліджень Бугая. Ширшим і більш зваженим є натомість огляд: O. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937—1949*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1999. Див. також важливу працю: Id. *The Soviet Penal System*, Jefferson, N.C., McFarland, 1997.*

Нині неможливо з певністю встановити, чи справді наприкінці свого панування Сталін готувався депортувати все єврейське населення Радянського Союзу, але ряд непрямих доказів, окрім уже описаної тут практики, спонукають думати, що ця гіпотеза — навколо якої нині ведеться чимало дискусій — принаймні правдоподібна: згадаймо, наприклад, кампанію проти космополітизму і оголошення в січні 1953 року про викриття змови лікарів, велика частина котрих, як не оминула натякнути преса, була єврейської національності. Насамперед дуже вражають донесення політичної поліції Сталінові в останні тижні його життя, які містять приховане, але дуже помітне задоволення фактом зростання антисемітизму серед населення, довгі списки “аргументів” на користь зведення рахунків з євреями і повідомлення про страх, який ширився в єврейських спільнотах¹

Посилення репресій, яке виразно суперечило великим післявоєнним сподіванням, цілковито знехтуваним Сталіним, і утвердження нового самоусвідомлення, здобутого під час переможних боїв проти нацистської Німеччини “радянським народом”, — адже війна надала цьому поняттю певного змісту, — у 1952 році змінилося новим наступом режиму проти еліти, котра зазнала переслідувань, які не мали паралелей в інших “тоталітарних” режимах (такі паралелі згодом виникнуть у Китаї Мао).

Як згадував Лев Разгон^{vii}, навіть у найближчому до Сталіна середовищі тоді було “неможливо знайти когось, чий більш чи менш близькі родичі не були заарештовані”. В’язнями таборів були невістка Ворошилова, а також дружини Молотова і Калініна, і кажуть, що останній, який все ж формально був головою держави, принижувався і плакав, благаючи Сталіна, щоб той дозволив йому провести з дружиною останні роки його життя. Як нібито розповідав Хрущов 1956 року членам польського Центрального Комітету, яким

---

¹ S. Madievski, 1953: *la déportation des juifs soviétiques était-elle programmée?*, “Cahiers du monde russe”, 4, 2000, pp. 561—568; G. B. Kostyrchenko, *Out of the Shadows. Anti-Semitism in Stalin's Russia*, Amherst, N.Y. Prometheus, 1995; Id., *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*. — М.: Международные отношения, 2001; *Rapports secrets soviétiques*, за ред. N. Werth та G. Moullec, цит., с. 585—595.

він приїхав роз'яснювати секретну доповідь ХХ з'їздові, у ті роки його колеги з Політбюро, дізнавшись, що Сталін запросив його провести з ним відпустку, висловлювали йому своє співчуття і казали, що він повинен дякувати Богові, якщо повернеться з цієї відпустки живим¹

Ці жахи спинала смерть Сталіна і прийнятий після неї курс на реформи, підтриманий, як ми бачили, навіть людиною, яка досі вважалася винуватцем зростання репресій. Реформаторський порив — крім страху та прагнення спокою з боку керівництва держави, котре як у 1937—1938 роках, так і в 1952 році боялося за власну долю, — надихався, безперечно, також новою ментальністю, створеною перемогою. У цьому плані впроваджувати реформи, тобто звільнити більшість в'язнів, скасувати закони проти абортів та розлучення, припинити дію антиробітничого законодавства 1938—1940 років, започаткувати перші великі соціальні інвестиції тощо, означало очолити новий радянський устрій — устрій, узаконений перемогою і заснований на угоді, укладеній з населенням під час війни, яку Сталін зламав своїми рішеннями 1945—1953 років. Всього через три роки, на ХХ з'їзді, було здійснено символічне вбивство деспота; через вісім років, у жовтні 1964 року, Хрущова відправили на пенсію; номенклатура, відчувши себе сильнішою за свого вождя, зруйнувала стосунки, які склалися ще за Леніна, утвердила свою незмінюваність і прискорила процеси, які пізніше будуть названі застійними²

¹ Див. уривок з мемуарів Лева Разгона *Непридуманное*, в кн. *GULag. Il sistema dei lager in URSS*, за ред. М. Flores та F. Gori, Milano, Mazzotta, 1999, pp. 13—24; *Khrushchev's Second Secret Speech*, за ред. L.W. Gluchowski, "Cold War International History Project Bulletin", 10, 1998, p. 47.

² Пояснюючи зміни у верхах радянської влади, Бертрам Вульф висунув жартівливу гіпотезу "закона зменшення диктаторів" (у кн.: D.W. Treadgold, *Twentieth Century Russia*, Boulder, Westview, 1995, p. 385): від Леніна, *a commanding personality in all respects* [владної особистості у всіх відношеннях], до Сталіна, *intellectually limited but all-powerful* [інтелектуально обмеженого, але всевладного], до Хрущова, який мав меншу владу, зате *high visibility* [був завжди на виду], аж до Брежнєва (не кажучи вже про Черненко), *who was not there at all* [якого взагалі не було]. Цей жарт був влучніший, ніж багато серйозних досліджень. Лише під час своїх прикінцевих конвульсій режим спробував рятуватися, знову віддаючи владу сильним особистостям, але вони виявили у себе в руках надто інертний матеріал.

Отже, схоже на те, що категорія “тоталітаризму” мало придатна для опису радянської історії. Однак річ не у відмові від неї, а радше в тому, щоб піти далі в пошуках понять, які допоможуть краще пояснити згадані тут події та явища. У цій перспективі доцільніше було б говорити про те, що в Радянському Союзі тиранія — точніше, *цілий ряд дуже відмінних одна від одної тираній нового типу, серед яких особливе місце займав сталінський деспотизм*, — побудувала новий соціально-економічний устрій, причому цей процес, на переконання його творців та з огляду на його зв’язок із війною, збігся з кульмінацією втручання держави в господарську сферу.

Озброївшись тезою Левіна про регресивний вплив війни, революції і громадянської війни на суспільство царської Росії, новочасний сектор якої — міста, інтелігенція, люди вільних професій та підприємці — був сильно ослаблений, якщо не повністю зруйнований, а на селі знову поширювалося внутрішнє споживання, можна було б навіть твердити, що події 1914—1922 років, підточивши або знищивши значну частину традиційних суспільних та владних форм, створили у країні, яка мала стати Радянським Союзом, ідеальні умови для появи майже досконалої тиранії, тобто більш, ніж інші, вільної від тягаря попередньо існуючих державних, соціальних та релігійних структур. Саме на основі цих передумов, до яких слід додати наслідки нової війни, розв’язаної 1929 року проти селян, Левін пізніше твердив, що “влада Сталіна над його країною була більш абсолютною, ніж влада Гітлера, хоч вона ніколи не була достатньою великою, щоб задовольнити його прагнення”¹

Ця більша свобода від минулого, в свою чергу, сприяла повторенню — пов’язаному, звісна річ, також з іншими чинниками, передусім ідеологічними, — первісної, ленінської тиранії в цілому ряді тираній, кожна з яких, окрім

---

¹ M. Lewin, *Storia sociale dello stalinismo*, Torino, Einaudi, 1985, pp. 295—370, та: *Russia, USSR, Russia*, цит., с. 218. The Making of the Soviet System, New York, Pantheon, 1985. Тому Левін теж певним чином посилається на Спенсерову інтерпретацію наслідків війни, революції та громадянської війни.

першої, несла на собі тавро попередньої, але також вирізнялася рисами, які були відображенням подій, що її породили й особистості тирана, з яким вона ототожнювалася.

Ця гіпотеза на перший погляд здається переконливою і можливо, допоможе також вирішити проблему зв'язку між ленінізмом і сталінізмом, пояснюючи водночас їхню схожість і відмінність. Але як пояснити появу цього нового устрою і цього ланцюга тираній?

Як ми вже бачили, навіть поверхового погляду достатньо, аби зрозуміти, що вони, безперечно, пов'язані з іншими сучасними їм явищами в Європі. Тому цю проблему не можна задовільно пояснити, не проаналізувавши європейську історію періоду після Першої світової війни, причому слід розширити межі цієї історії, включивши у неї те, що відбувалося в Османській імперії, а відтак в Туреччині після революції 1908 року та Балканських війн.

Однак ми також зауважили, що історія ХХ століття засвідчила чимало інших режимів, у багатьох моментах дуже подібних до тих, які нас тут цікавлять. Це насамперед режими, які з'явилися після 1945 року в країнах, що виникли внаслідок розпаду європейських колоніальних імперій. Таким чином, принаймні на позір, ми маємо справу з проблемами і явищами загальнішої природи, які почали проявлятися в Європі, а потім поширилися на інші географічні терени, поступово включаючи все нові і нові чинники та їх комбінації.

Я також висунув гіпотезу, що серед цих явищ особливо важливою була швидка поява багатьох десятків нових держав та їх бажання утвердитися в умовах гострої конкуренції, а то й війни, зовні і часто-густо великої слабкості всередині. Тому, оскільки виникнення нових держав і одночасне їх реформування, а також деякі великі перетворення, якими ознаменувалася історія ХХ століття, — це явища, що розпочалися ще до його початку, не можна обмежувати аналіз лише двадцятим століттям.

Випереджаючи деякі висновки цієї праці, я б додав, що, у загальній площині, яка виходить за межі специфічного у режимах, народжених Першою світовою війною чи загалом посталих внаслідок неї, можна констатувати, що чим більше зусиль було докладено до виникнення (чи відродження) цих

держав, чим непевнішим було середовище, в якому вони були змушені діяти, чим пекучішими були справжні чи уявні припущення, яких вони (їхні еліти, їхнє населення) зазнали, і чим слабшою, неодноріднішою та “відсталішою” була людська база нової (чи відроджуваної) держави, тим інтенсивніше ця база мобілізувалася, а отже, тим більш “прийнятним” було вдавання до примусу, тим ширшим було злиття політики та економіки і тим імовірнішою була поява дегенеративних явищ, пов’язаних з систематичним застосуванням насильства.

Фундаментальним елементом мобілізації бази нових та відроджуваних держав було те, що Мосе^{viii} пізніше назвав “націоналізацією мас” Цей вираз не цілком задовільний, бо в принципі виключає аналогічні процеси, пов’язані з ідеологіями, що мають позанаціональний характер, як радянська ідеологія (і, принаймні в певних аспектах, також ідеологія Сполучених Штатів¹). Однак, уточнивши, що мова йде про конкретний прояв загальнішого явища, яке можна назвати новим рівнем залучення населення до життя держави і контролю держави над населенням, цей вираз можна прийняти.

Важливіше підкреслити, що ці процеси, започатковані згори, переплелися зі спонтанними явищами, пов’язаними з винятковим демографічним вибухом і переходом від традиційного сільськогосподарського до міського й індустріального суспільства, — процесами, які розпочалися в Європі у XVIII столітті і поступово поширилися на решту світу, але нині на теренах, де вони народилися, їх можна вважати за-

---

¹ Насправді мені здається недоречним називати “націоналізацією” дуже інтенсивні і нерідко вдалі заходи, яких неодноразово вживали Сполучені Штати для того, щоб асимілювати іммігрантів і побудувати “національну” культуру. Адже від американців вимагається дотримуватися цінностей, які є спадщиною просвітницького космополітизму XVIII століття і які, принаймні в принципі, не мають нічого спільного з етнічною чи релігійною приналежністю (хоча, звичайно, певний зв’язок між цими цінностями та етнічно-релігійною ідентичністю існував). Те, що відбувається в Сполучених Штатах, можна описати негарним, але, мабуть, точнішим неологізмом “огромадження”, яке провадиться з великою рішучістю та гнучкістю саме завдяки відсутності прямих вказівок на якусь національну культуру, які типові, наприклад, для Франції або Італії.

вершеними, адже їхнє місце зайняли радикально відмінні тенденції.

Ця модернізація, в свою чергу, породила різні форми мобілізації народу, створила — хоча й в умовах загального поліпшення рівня життя — цілі терени, де люди позбулися соціальних коренів і набули відчуття психологічної безпритульності, і спричинила появу погано або замало пристосованих соціальних прошарків та груп, які зависли між старим та новим світом і яких приваблювали примітивні ідеологічні схеми. Таким чином виникли — також *знизу* — передумови і очікування, необхідні для появи та розповсюдження нових вірувань.

Якщо перейти від загальної площини до обговорення конкретних режимів, які ми почали тут розглядати, буде цілком розумним припустити, що дія певних сильних факторів викривлення на окресленому тут мною тлі могла — а там, де ці процеси не завершилися, може й далі — призвести до “аберацій”, властивих цим режимам.

Отож відповідь на запитання, яке закриває наше обговорення радянського досвіду, — як пояснити появу цього нового устрою і ряду характерних для нього тираній? — слід шукати в двох різних площинах. Насамперед треба визначити ґрунт, у якому закоренилися ці режими і який зумовив велику частину проблем, що постали перед ними. Це означає проаналізувати європейську історію, що передувала Першій світовій війні, а зокрема, різні етапи процесів державотворення та організації і омасовлення суспільства, котрі наприкінці ХІХ століття вже йшли повним ходом, та їх проникнення у східну частину континенту. Цьому відтинкові історії присвячена наступна частина, у якій ми в певному сенсі підемо шляхом Ганни Арендт, не приймаючи, однак, її аналізу та методологічних рішень, зокрема її телеології. Тому предметом наступної частини буде не дослідження джерел, а визначення елементів, включно з другорядними, певного складного явища, майбутнє якого не було визначене наперед, — тих елементів, що їх пізніше наступні події виділили серед інших (підштовхнули, підживили).

Відтак досліджуватимуться безпосередні причини виникнення європейських тираній ХХ століття. Ці причини, відбиток яких ці тиранії зберегли, представлені вже згаданим

блоком: революції 1905/1908 років — Балканські війни — Перша світова війна — “російська громадянська війна”, — котрий не лише започаткував нові явища, яким буде присвячено третю частину, але й був величезним чинником викривлення процесів, що вже відбувалися.

Примітки

Essential moral sameness (англ.) — присуття моральна тожність.

ⁱⁱ Русо, Анрі (Rousso, Henri) — сучасний французький історик, директор Інституту історії Французького національного центру наукових досліджень, фахівець з історії режиму Віші.

ⁱⁱⁱ Нольте, Ернст (Nolte, Ernst, н. 1923) — німецький історик, професор Марбурзького університету. У своїх працях намагався опрацювати типологію фашизму, вважав 1919—1945 роки “епохю фашизму”, яка минула і не може повторитися.

^{iv} Ман, Майкл (Mann, Michael) — сучасний американський історик і соціолог, фахівець з історії XX століття.

^v Кон, Ганс (Kohn, Hans, 1891—1971) — американський історик і політолог, дослідник націоналізму.

^{vi} Вольпе, Джоакіно (Volpe, Gioacchino, 1876—1971) — видатний італійський історик, дослідник середньовіччя, стояв на націоналістичних позиціях і був прибічником фашизму.

^{vii} Разгон, Лев (1907—1999) — російський письменник-правозахисник, довголітній в’язень сталінських таборів.

^{viii} Мосе, Джордж (Mosse, George, 1918—1999) — один з найвідоміших сучасних дослідників фашизму та нацизму, автор книжки “Націоналізація мас”

Частина II
ПЕРЕДІСТОРІЯ,
1789—1905 рр.

Розділ 3

ВЕЛИКІ ПЕРЕМІНИ

Аналізуючи передісторію явищ, які нас тут цікавлять, корисно встановити відмінності між деякими загальними процесами і тими особливими формами, що їх вони набули у Східній Європі. Останній судилося стати зоною кризи — як образно висловився Беренд¹, — з котрої згодом вийшли і поширилися страхітливі явища великої європейської війни минулого сторіччя.

В обох цих випадках є сенс почати від 1789 року², тобто від тієї державно-політичної переміни, котра найбільше важить для наших цілей з-посеред тих великих змін, що, переплітаючись між собою, дедалі швидшими темпами відбувались у Європі XVIII століття³. Адже, на наш погляд, довге європейське XIX століття відкривається появою у Франції держави нового типу, здатної мобілізувати економічні, ідейні та демографічні ресурси країни ефективніше, ніж вона це робила в минулому і ніж це робили її конкуренти⁴.

---

¹ I. T. Berend, *The Crisis Zone of Europe. An Interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century*, New York, Cambridge University Press, 1986.

² Навчальні програми в Італії зазвичай залишають Французьку революцію та наполеонівську добу поза сучасною історією, розпочинаючи її з Віденського конгресу, або звужують цю історію лише до XX сторіччя, і це, схоже, ґрунтується на нерозумінні того, що історичний період визначається властивою йому єдністю проблематики і що для його оцінки дуже важливо правильно визначити його хронологічні межі.

³ Це переплетіння включало демографічні та соціально-економічні зміни, а також тісно пов'язані з ними такі ж важливі зміни в царині культури, людської поведінки, психології та родинного життя.

⁴ Як видно з його праці "Реформаторське XVIII століття", Франко Вентурі бачить початок нової доби у Кючук-Кайнарджийському мирному договорі (1764), з якого почався розпад Османської імперії, та в американській революції. Ця гіпотеза в багатьох аспектах справедлива і плід-

Те, що ця переміна почалася з Франції, зовсім не дивно. На думку Гінце¹, саме у Франції XVI—XVII століть виникла перша новочасна “раціональна” держава, і, як дуже скоро зрозумів Токвіль, революцію можна тлумачити як якісний стрибок в еволюції цієї держави, пов’язаний також із численними поразками, яких зазнала у XVIII столітті ця, тоді наймогутніша і найгустіше населена держава в Європі.

Поява першої новочасної держави збіглася з народженням, за пізнішим визначенням Ранке, “європейської системи держав” Прискорюючи і поступово поширюючи на європейський півострів процес, започаткований на італійському півострові у XV столітті, ці два феномени — новий тип держави і система держав — спричинили новий динамізм в історії континенту, який виразився в поступовому поширенні цієї системи у XVI та XVII століттях на Центральну і Західну, а у XVIII столітті — на Північну і Східну Європу¹

Рушієм цього розширення була конкуренція між незалежними державами, яку Ранке вважав сутністю відкритої ним “системи”, вбачаючи — як Маколей¹¹ або Ренан — одну з її пружин у військових нововведеннях. Збройні сили різних країн, — писав Ранке, — “завжди намагалися оволодіти будь-чим, що виявилось бодай трохи корисним для сусідів чи ворогів” Маколей використовував подібну схему, яку можна легко звести до еволюціоністичної моделі, модифікованої наявністю волюнтаристичного чинника, і, на його думку, найважливішим нововведенням — або “випадковою” мутацією — була поява регулярного війська, котру він

на. Зрештою, як ми це вже говорили про 1956 рік, не варто сперечатися про той чи інший конкретний рік, річ у проблемах, які визначають історичні періоди, тому їхні межі не можуть не бути лабільними і неточними. Однак з цього погляду мені здається, що, попри безсумнівну важливість подій на Сході та американської революції, Французька революція та наполеонівська доба, з одного боку, а промислова революція — з іншого, залишаються ключами до розуміння пізнішої європейської історії.

¹ F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, цит., с. 46—55; L. Febvre, *L'Europe*, цит., с. 181—182; *La formazione degli stati nazionali in Europa occidentale*, за ред. С. Tilly, Bologna, Il Mulino, 1988.

вважав достатнім чинником для утвердження абсолютизму на континенті. Дійсно, вистачило, аби “якась одна держава створила регулярне військо”, щоб примусити “сусідні держави зробити те ж саме, аби уникнути чужоземного ярма”, утверджуючи зверхність корони над озброєними громадянами, з яких ще недавно в разі потреби складалося військо¹

Загалом кажучи, сфера модернізаційних заходів та реформ “авангардних” європейських держав до 1789 року визначалася необхідністю формування і утримання новочасної регулярної армії. Тому вона була досить обмежена: як показала імперія Петра I, щоб стати великою потугою, достатньо було провести модернізацію ряду секторів академічної, наукової, бюрократичної, військової та промислової сфери і створити податковий апарат, необхідний для того, аби видобути з країни більше ресурсів для утримання їх самих і новоствореної армії²

Ця система була повалена у 1789 році появою нового гравця, який до колишньої своєї вищості у плані ресурсів та населення тепер додав більшу здатність до мобілізації, а отже, більшу потенційну силу. Цей ривок ефективності здійснився, з одного боку, завдяки змінам у формах та методах урядування, в яких фундаментальну роль відіграло застосування раціональних методів, тобто науки і техніки, включно з юридичними та статистично-адміністративними методиками, а з другого боку — завдяки “націоналізації” Останню слід розуміти тут як принцип радикального перетворення всього, що стосувалося державної влади, для пристосування її до нової дійсності. Як писав Люсьєн Феврⁱⁱⁱ, у Франції 1789 року “все, що раніше було королівським, стає національним: національні фінанси, національне військо, національні інституції, національні органи справедливості...” Національною, додавав Февр, була сама революція, яка вико-

¹ Т. Н. von Laue, *Leopold Ranke. The Formative Years*, Princeton, Princeton University Press, 1950, pp. 167 та 159; вступ Т. В. Macaulay до його праці: *The History of England from the Accession of James the Second* (vol. I—VI, New York, AMS Press, 1968).

² W. M. Pintner, *Russia as a Great Power, 1709—1856*, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Paper 33, Washington, D.C., 1978.

ристалала цей принцип саме для того, аби домогтися раціоналізації та зміцнення державної влади¹

Якщо повторити слова, якими Гінце описував наслідки появи у XVI столітті першої новочасної Французької держави, знову ж таки “інші європейські держави, які хотіли зберегти свою незалежність, були змушені піти за прикладом [нового державного утворення]”² Цієї необхідності, зрештою, уникнути було важко. Приклад та імпульс революції, надзвичайний успіх і поширення першої світської парарелігії, зносини з Наполеоном та його військами, котрі, також завдяки *levée en masse*, тобто мобілізації населення, що таким способом було “націоналізоване” (тобто взяте у власність державою³), зуміли окупувати терени від Єгипту до широких просторів Східної Європи, виразно дали всім зрозуміти, що відкривається новий історичний сезон. Невдовзі після цього Ранке розповідатиме про це так: “Усе йде до розподілу світу. Щоб бути кимсь, треба піднятися завдяки власним силам. Необхідно завоювати справжню незалежність. Просто так права не визнаватимуться ні за ким. За них доведеться боротися”⁴

¹ L. Febvre, *L'Europa*, цит., с. 220; 240.

² *The Historical Essays of Otto Hintze*, за ред. F. Gilbert, New York, Oxford University Press, 1975, p. 174; P. Schiera, *Otto Hintze*, Napoli, Guida, 1974; Id., *Otto Hintze, Stato e società*, Bologna, Zanichelli, 1980; G. Di Costanzo, *Otto Hintze, Storia, sociologia, istituzioni*, Napoli, Morano, 1990; P. Violante, *Otto Hintze, Stato e esercito*, Palermo, Flaccovio, 1991.

³ З певного погляду, військовий обов'язок можна тлумачити як обмежений, “західний” вияв посилення підпорядкування державі (закріпачення) і розширення милітаризму, які виразніше проявлялися при спробах державного будівництва та відбудови у Східній Європі, наприклад, у петровській Росії, а також у попередній їй Московії, на основі якої Петро збудував свою імперію, якщо погодитися з тим, що її виникнення було пов'язане з повторним введенням і посиленням закріпачення селян. Звичайно, “націоналізація” війська, як другий бік медалі військового обов'язку, — це також вираження і черговий етап завоювання збройних сил народом. Див. натомість нижче, с. 105, прим. 1, щодо зв'язку між військовими новаціями та державними реформами.

⁴ L. Ranke, *Politisches Gespräch* (1836) у кн.: Т. Н. von Laue, *Leopold Ranke*, цит., с. 167.

Для цього вже мало “воєнної машини Фридриха Великого, [яка] колись вела перед”, а тепер стала вже “цілковито віджилою і безсилою” (це слова Ренана, який говорив про “моделі організації війська, [які] послідовно змінюють одна одну, як верстати в промисловості”¹). Те саме стосувалося примітивних апаратів, необхідних для її утримання: отже, нова історична доба характеризувалася новою хвилею спроб будівництва і/або оновлення держави, загалом зорієнтованих на французьку модель навіть у тих випадках, як це було з Іспанією та Прусією, коли їх надихала боротьба проти Франції. Ця хвиля зачепила також позаєвропейські терени, особливо Латинську Америку, де відразу сполучилася з деколонізацією, але насамперед захопила Європу, зокрема її південні, центральні та східні регіони.

Ці спроби мали різний характер і часто гібридну природу. Вони полягали у виникненні нових держав шляхом об'єднання раніше розділених територій, вигнання окупантів або боротьби проти чужинців (це відбувалось як у Європі, так і в Латинській Америці, що відразу показує можливий тісний зв'язок між державним будівництвом та процесами по-різному вираженого національного визволення, а тим часом, насамперед у Німеччині, народжувалися деякі ключові політичні та економічні поняття лексики пізніших рухів національного визволення), або у реформуванні, тобто модернізації, вже існуючих держав та імперій, основа могутності яких була вже підірвана.

То були, певна річ, відносно повільні процеси, котрі відбувалися за фазами, приблизно співвідносними з традиційним тричастинним поділом XIX століття. Після першої фа-

---

¹ У кн.: *Oeuvres diverses*, Paris, Laffont, 1984, p. 617. Тут видно одну з характерних ознак війська, прототипу і зародка “військових” державних устроїв та їхніх адміністративних методів, повернення до яких, за нашими припущеннями, відбувалося в СРСР: консервативне, вороже новациям, обтяжене значною відсталістю, з огляду на конкуренцію сусідів воно змушене здійснювати спорадичні, але радикальні революції згори. Ця сама конкуренція призводить до того, що у його межах починають існувати, а іноді й беруть ініціативу, цілі сектори, які — йдеться про відсталі країни — новочасніші, ніж держава та суспільство, що їх утримують.

зи, яка тривала від Французької революції до 1848 року і супроводжувалася першою промисловою революцією, настала друга, ознаменована об'єднанням Італії та Німеччини і утвердженням другої промислової революції. Ця фаза за останню чверть століття, в свою чергу, перейшла в період, у якому, принаймні в континентальній Європі, головну роль відігравали німецька модель, поступове утвердження протекціонізму і державного втручання в економічну та соціальну сфери, розвиток національних рухів і народження нових держав у Східній Європі, яке супроводжувалося поступовою кризою панівних досі національностей, а також остаточне перетворення європейських національних держав, завдяки колоніалізму, у держави імперські.

Ця повільність, однак, була відносною: упродовж одного століття політична карта Європи і світу радикально змінилася. І хоча ці зміни відбувалися за етапами, які мали різні особливості, мені здається, що епоху, відкрити Французькою та промисловою революціями, можна вважати одним цілим. Тому, гадаю, варто розпочати з періоду, що на кілька десятиліть передував тому повороту в європейській історії, який Чарлз Маєр^{iv} датував приблизно 1860 роком, справедливо пов'язуючи його із зміцненням держави та з виникненням конкуренції між державами¹. Мені здається, що лише так можна розгледіти його джерела і зрозуміти його особливості.

Подібний хід думок стосується також процесів “націоналізації” мас, тобто завоювання мас державою і завоювання держави масами. Звичайно, перетворення “селян на французів”² — не кажучи вже про перетворення селян на італійців чи росіян — було процесом довгим і складним, який утверджувався поступово та спорадично і навіть у Франції набув однорідності лише наприкінці XIX століття. Одночасний перехід від однокласової держави до держави бага-

¹ C. S. Maier, *Secolo corto o epoca lunga? L'unità storica dell'età industriale e le trasformazioni della territorialità*, у кн.: “Parolechiave”, 12, 1996, pp. 41—73.

² E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France, 1870—1914*, Stanford University Press, 1979.

токласової (цю термінологію запровадив М. С. Джанніні¹) був іще повільніший і нашттовхнувся на ще більший спротив, але його прискорило поступове розширення виборчого права. Але й тут, гадаю, перший важливий прорив в обох напрямках розумно вбачати у тому, що відбулось у Франції доби національної революції та “Марсельези”, якій не випадково судилося протягом цілого ХІХ століття залишатися гімном демократів усіх країн.

Насамперед, але не лише у випадку великих імперій Східної Європи, держави, які поставили перед собою проблему оновлення або були змушені її вирішувати, переважно ще не вийшли за межі первинного ядра, яке становило основу доновочасних держав і складалося з апаратів влади та управління — суду, війська, поліції і управлінської, а насамперед податкової бюрократії,— котрі поглинали велику частку бюджету²

Причини тривання влади *ancien régime* в “буржуазній” Європі ХІХ століття, про яке говорив Арно Маєр і яке перед ним проникливо проаналізував Шумпетер³, слід шукати саме в могутності цього різновиду держави, а не лише у впливі давніх аристократичних еліт, які, втім, часто були з цією державою тісно пов’язані³

Ця могутність, а також вплив французької моделі, подібність проблем, які треба було вирішувати, і життєвий потенціал селянського світу становили також підґрунтя явища, котре, абстрагуючись від очевидних протиставлень між Західною та Східною Європою, можна назвати “континентальним досвідом”, важливість якого підкреслював Майкл Конфіно⁴. Цей досвід можна розмістити у послідовному ря-

---

¹ M. S. Giannini, *Il pubblico potere. Stati e amministrazioni pubbliche*, Bologna, Il Mulino, 1986.

² Див.: *Conceptual Prologue*, передмова Файнера до його праці: S. E. Finer, *The History of Government*, vol. I: *Ancient Monarchie and Empires*, Oxford, Oxford University Press, 1999.; M.S. Giannini, *Il pubblico potere*, цит.

³ J.A. Schumpeter, *The Sociology of Imperialism*, у кн.: *Two Essays*, New York, Meridian, 1988. A. J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe in the Great War*, New York, Pantheon, 1981.

ду, залежно від складності національних і релігійних чинників, а також рівня економічного та соціального розвитку, і в цьому ряду на одному краю розміститься Франція, на протилежному — Османська імперія, а між ними — Німецька, Габсбурзька та царська імперії.

Оскільки сутністю перетворень у Франції була націоналізація, великі багатонаціональні імперії, вже й так обтяжені *ancien régime*, стартували в перегонах до цього нового різновиду модернізації державної структури з подвійно невідгідної позиції. До цього ми повернемося у наступному розділі. Поки що зазначимо, що ці перегони ускладнила для всіх учасників друга — і спочатку не така ефектна — велика переміна, що відбулася тоді в Європі, тобто промислова революція.

Адже йшлося не лише про побудову держави нового типу, спроможної краще мобілізувати вже існуючі ресурси, раціоналізуючи їх експлуатацію і, можливо, дбаючи про їхній розвиток. Поява промисловості та її вплив на потенційну міць різних країн водночас ставили кожену державу перед необхідністю забезпечити наявність на своїй території ресурсів та потужностей нового типу. Звичайно, можна було почасти запобігти їх нестачі, збільшуючи мобілізаційну спроможність держави (тобто процеси “націоналізації”), і, навпаки, вищий розвиток промисловості міг уповільнити рух на шляху до державного будівництва чи відбудови. Але така компенсація була можлива лише в певних межах, і жодна країна не могла цілковито обійтися без одного з цих двох типів модернізації.

Це стало ще справедливішим з настанням другої фази промислової революції, пов’язаної з розвитком залізниць, машинобудування та чорної металургії, від якого стала прямо залежати міць, а отже, й незалежність держави (натомість ткацька промисловість в очах держави не мала особливої привабливості, хіба що непрямим чином, завдяки високим прибуткам, які та спроможна була давати).

Тут ми бачимо причини різкого збільшення втручання держави в економічну сферу, яке тоді відбулося, а воно, в свою чергу, було важливим компонентом швидкого посту-

пу етатизму в Європі в середині століття, зумовленого також успішними процесами об'єднання Італії та Німеччини. Ці явища, як відомо, цілком зрозумілим чином спонукали деяких дослідників визначити цей період як початок довгої фази європейської історії, в якій домінуючу роль відіграла держава.

Однак мені знову здається, що це нове становище було обумовлене радше двома надзвичайними попередніми перемінами: промисловою революцією і появою нового, раціоналізованого і “націоналізованого” типу держави. Вони нав'язали давнім державам, поставленим подіями у невідгдане становище, і новим державам, котрі лише народжувалися, а тому були так само, а то й ще більш вразливими, необхідність поступово йти далі шляхом, на який вони стали набагато раніше, і це ще 1836 року помітив Ранке. Розмірковуючи над появою і функціонуванням європейської системи держав, він зумів уловити зв'язок між заходами державного будівництва та відбудови, зміцненням центральної влади та політикою втручання в господарську сферу, зауважуючи, що “становище держави у світі залежить від ступеня незалежності, якого вона досягла. Тому вона мусять організувати всі свої внутрішні ресурси з метою самозбереження. Це — найвищий закон держави” Пізніше Гінце доповнить гіпотези Ранке і надасть їм глибини: з приводу абсолютизму та меркантилізму він напише, що, аби стати “незалежними політичними потугами”, держави у XVII—XVIII століттях були змушені “підпорядкувати досягненню цієї мети весь військовий і фінансовий потенціал на своїх теренах, використовуючи як інструмент сильну монархічну владу”¹

З появою індустрії і початком мобілізації мас це питання — залишаючись у певному сенсі тим самим — радикально змінило свою структуру. Це також пояснюється тим, що індустріалізація, модернізація і “націоналізація” у великому масштабі означали запуск або прискорення процесу,

¹ O. Hintze, *Kalvinismus und Staaträson* (1930), у кн.: *Historical Essays*, за ред. F. Gilbert, цит., с. 153.

який оберне держави *ancien régime* на зовсім інші утворення і який відтак завершиться війною-революцією, котра буде в центрі нашої уваги в третій частині.

Це перетворення відбулося також у тих випадках, коли індустріалізація була максимально спрямована на створення або розширення “військово-промислових комплексів”, заснованих на розвитку залізниць та важкої промисловості і часто прямо субсидованих, якщо не повністю контрольованих старими державами, які з їхньою допомогою намагалися оновити основу своєї могутності. Іншими словами, навіть там, де робилися спроби максимально обмежити необхідні зміни, все ж таки не можна було обійтися без запровадження великомасштабних перетворень, які неминуче поєднувалися зі змінами, пов’язаними зі стихійними метаморфозами у суспільстві з високим рівнем демографічного росту, збільшуючи їх силу і темп. З цього приводу мені здається значущим випадок графа Вітте, великого індустріалізатора і модернізатора царської Росії, який свої надії на поступове оновлення імперії в ліберальному напрямку покладав на взаємодію між ініціативою держави та розвитком знизу. Випереджаючи висновки цього розділу, гадаю, можна ствердити, що ці надії були обґрунтовані, але найважливішою умовою їхнього здійснення був довгий період миру, завдяки якому розвиток знизу міг би перевищити і відкоригувати заходи, здійснювані державою для збільшення своєї могутності. Але насправді напруження, яке нагромаджувалося в Європі наприкінці ХІХ століття, і насамперед — але не лише — у її східній частині, робило цю умову дуже малоймовірною.

Не випадково, зважаючи на сутність перемін у Франції, оновлення і посилення, порівняно з епохою меркантилізму, зв’язків між державою та економікою відбулося завдяки економічному націоналізмові. Після того як Наполеон, увівши Континентальну блокаду, започаткував новочасну епоху сфер впливу та політико-економічних блоків, у цьому плані вирішальним став німецький досвід, як своїм більшим резонансом за кордоном, так і своїми глибокими ідеологічними наслідками.

Про це свідчить захоплення, що його виказував стосовно його теоретика Фридриха Ліста^{vii} цілий ряд європейських націоналістів і державців (його послідовниками оголошували себе, приміром, і Вітте, і паладин націоналістичної економіки Альфредо Рокко^{viii}),¹ а також швидке поширення виниклої в Німеччині нової офіційної ідеології, державної школи економіки, близької до історичної школи Шмолера^{ix} і, як і та, заснованої на визнанні зверхності держави над економікою та суспільством. Вона була новим проривом, який супроводжував в ідеологічній сфері ті нові явища, котрі мали місце у сферах політичній та економічній. Остаточної форми надав їй безперервний ряд перемог на економічному фронті, які прийшли після військових перемог над Данією, Австрією та Францією; але біля коренів волонтаризму і суб'єктивізму, котрі в останню третину XIX століття поширилися на соціальну та економічну сферу (і різко контрастують із загальноприйнятим образом заснованої на позитивізмі культури), лежали зусилля державотворення, що досягли своєї найвищої точки в народженні імперії і визрівали в атмосфері, де домінуючим елементом, на думку Шабо^x (який мав на думці Італію), був перехід від “відчуття” нації до її “прагнення” Цей зв'язок між волонтаризмом і державним будівництвом, до політико-ідеологічних аспектів якого ми невдовзі повернемося, згодом стане ще очевиднішим і несподіванішим у випадку Радянського Союзу, де завдяки йому відбулося швидке перетворення формально матеріалістичної і насиченої позитивізмом ідеології в гіперсуб'єктивістському напрямку²

Ядром цих позицій було переконання, що сила — тобто держава як її найбільше втілення — всемогутня, оскільки вона змогла “протиставити економічній могутності вищість своєї політико-військової моці”³ З цього погляду,

¹ N. Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe*, New York, Random House, 1966; J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, The University of Washington Press, 1974.

² F. Chabod, *L'idea di nazione*, Roma-Bari, Laterza, 1961.

³ Тогочасну критику поширеного переконання про першорядне значення сили в економічній царині, котра зосереджується більше на засто-

хоч ці нові течії своїми інтелектуальними коренями справді сягали теорій Ліста і Фіхте¹, зберігаючи, наприклад, ідею вищості політики над економікою, вираженої в політичному управлінні економічним розвитком², однак вони викривляли їх важливі аспекти, доводячи до крайнощів націоналістичні, етатистські, ієрархічні і реакційні елементи³. У цій перспективі подібні течії здаються нам радше поверненням до меркантилістських позицій, якщо під меркантилізмом мати на увазі “не державне будівництво у строгому розумінні, а поєднання державного будівництва і створення національного господарства”⁴.

Саме в такому вигляді на межі XIX та XX століть європейський націоналізм, перебуваючи під враженням від німецьких успіхів, виробив свої теорії “національної економіки”: “Німеччина побажала створити фабричну промисловість, і їй це блискуче вдалося”, — писав, наприклад, у

суванні “сили” робітничими профспілками, ніж на втручання держави, однак свідчить про атмосферу, якій пізніше судилося розквітнути завдяки війні, можна знайти у: E. von Böhm Bawerk, *Forza o legge economica? [Mach oder ökonomisches Gesetz?]* (1914), у кн.: *Lavoro*, за ред. С. Агена, том XI серії *Nuova collana degli economisti*, Torino, Utet, 1936, pp. 297—347.

¹ Я маю на увазі, зокрема, його працю *Der geschlossene Handelstaat* (1800), де описано модель національної держави з повною автаркією, котра керує всією економікою, призначаючи та гарантуючи працю громадянам і встановлюючи за неї платню.

² Теорія Ліста ґрунтувалася на визнанні “нерівного розвитку” націй та гіпотетичної неспроможності економічного лібералізму оздоровити ситуацію. Тому, проводячи аналогію з відтворенням лісів, він пропонував, аби нації, замість того щоб здаватися на волю випадку (у природі це розсіювання природними шляхами, а в економіці — вільна торгівля), утворили орган влади, який планував би їхній розвиток. Див.: R. Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*, New York, Oxford University Press, 1988.

³ Ліст, чії концепції можна, між іншим, розглядати як застосування в економічній царині теорій, проголошених у культурній сфері Гердером, який вимагав, аби держава “сприяла тому, що сховане в нації, і пробудила те, що в ній спить”, ніколи не відмовлявся від ліберальних ідеалів. Англосаксонська свобода і розвиток були для нього взірцем для наслідування.

⁴ С. Wilson, *Mercantilism*, London, Routledge, 1958, p. 6.

1914 році Рокко, який прихильно дивився на діяльність Нітті, “міністра виробництва” уряду Джолітті^{xi} і, як усі, захоплювався німецьким симбіозом між державою, наукою, університетами та економікою. Ці теорії утворили тоді ядро нової економічної культури, засліпленої могутністю держави. Ця культура була присутня у всіх країнах і просякала весь політичний уклад, впливаючи також на соціалістичне вчення, для якого виробництво і розподіл благ державою були найвищим можливим ступенем раціональної організації господарства та суспільства. Таким чином, як етап на шляху до цього майбутнього, німецькі трести і картелі здавалися вищою формою економічної і соціальної організації не лише таким націоналістичним керівникам, як Рокко, котрий, сповнений захоплення, вбачав у них “максимально здисциплінований згусток волі” і “гранітну брилу людської енергії”, але й Ленінові та іншим соціал-демократичним лідерам, про яких ми говорили у першій частині¹

Ймовірно, що і прихильники, і критики німецької моделі перебільшували важливість ролі держави і надто наголошували на окремих її рисах. Важливішу роль відігравали банки, а пряме втручання держави у промислову сферу залишалось у досить вузьких межах, особливо порівняно з тим, що відбудеться в цілій Європі пізніше, у другій половині ХХ століття. Це підтверджується надзвичайно низьким відсотком частки держави у валовому національному продукті, хоч варто зауважити, що федеративна структура імперії мала тенденцію приховувати реальні цифри.

Насамперед, як зауважив Мізес, було глибокою помилкою вбачати в тому, що відбувалося в Німецькій імперії, останнє слово капіталізму. В уявленнях про пріоритетну вагу державної волі в індустріалізації правдивим було лише те, що ця авторитарна і відстала держава (Ренан назвав Прусію після перемоги при Седані країною *ancien régime*) непрямим

¹ A. Rocco, *Economia liberale, economia socialista e economia nazionalista*, у кн.: *Il nazionalismo economico*, Bologna, Neri, 1914, pp. 37, 51. В Італії, поруч з “Товариствами Адама Сміта”, що об’єднували ліберальних економістів, виникла “Асоціація сприяння економічним студіям”, яка відкрито посилювала на позицію німецької історичної школи.

чином будувала собі промисловий апарат, послуговуючись буржуазним сектором, якому було залишено певний простір свободи, але який водночас мусив діяти відповідно до одержаних стимулів та вказівок і загалом тримався на повідку¹

Забуваючи або недооцінюючи роль, яку відіграв розвиток знизу також у Німеччині, і нехтуючи поступовим звільненням частини великої індустрії від опіки з боку банків та держави, багато спостерігачів, серед яких, як відомо, було немало впливових соціалістичних та націоналістичних політиків, хоч як це парадоксально, врешті почали ототожнювати своє уявлення про німецьку економіку з новочасністю, занадто наголошуючи на організованості та одержавленні і вважаючи підпорядкування промисловості та ринку державі “найвищою точкою капіталізму”

Тут ми повертаємося до важливості розмежування між індустріалізмом (і великим заводом) та капіталістичним ринковим устроєм (і новочасністю), адже саме тоді це розмежування, під впливом технологічного соціологізму і вульгаризованого марксизму на манір Зомбарта, почало поступово розмиватися. Ще нині, наприклад, у вже згаданій книжці Кершова та Левіна про нацизм та сталінізм можна знайти згадки про гіпотетичний німецький *highly developed organized capitalism*^{xii} початку століття², які заважають побачити в німецькому (і не лише німецькому) економічному націоналізмі — котрий вже сам по собі був проявом “повернення” до меркантилізму — один з найважливіших коренів “регресивних” явищ, що виникли під час Першої світової війни і зазвичай проявлялись у подібні різних типів воєнної економіки, причому радянський устрій — де становище ще більше загострювалось ідеологією — представляв у певному сенсі їхню “найвищу фазу” Не випадково відомий істо-

¹ Е. Галеві, хоч і визнавав еволюцію Німецької імперії, однак називав її “високо індустріалізованою країною... під владою феодального та абсолютистського політичного режиму” (*Une interpretation de la crise mondiale de 1914—1918*, у кн.: *L'ure des tyrannies*, Paris, Gallimard, 1938, p. 176).

² *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, за ред. I. Kershaw та M. Lewin, Cambridge — New York, Cambridge University Press, 1997, p. 345.

рик СРСР Е. Г. Кар провісником планового розвитку господарства, а отже, радянської моделі, вважав не Маркса, а радше Ліста¹ Сам про це не здогадуючись, він повторив здогади Лабріулі і замислювався над припущенням про радянський економічний устрій як крайню форму неомеркантилізму.

Тут варто повернутися до вже згаданих праць Левенталія про походження фашизму, котрі, якщо внести певні зміни, зможуть дещо сказати нам про поступове утвердження певного різновиду соціалізму та про генезу і розвиток радянського устрою. За Левенталем, завдяки індустріалізації, здійсненій за сприяння держави, ментальність, схильна “покласти всі сподівання на втручання держави”, розвинулася також у деяких секторах робочої сили, набувши в цілій Європі нової снаги завдяки розширенню воєнної економіки. Вона, зокрема, сприяла тому, що лейборизм відмовився від засад економічного лібералізму і у 1918 році зробив вибір на користь фабіанського соціал-імперіалізму. Та сама ментальність спонукала багатьох російських робітників, що постраждали від економічної кризи, після якої, завдяки воєнним потребам держави, на перших порах різко зросли темпи розвитку, розділити ілюзію, нібито націоналізація може вирішити всі проблеми, а відтак підштовхнула їх повірити в чудотворні рецепти більшовиків, які доводили, що причиною кризи є капіталістична змова, а спосіб її вирішення — суцільне одержавлення. Як зауважив Таска^{xiii}, лише через кілька років подібний процес спонукає частину італійського капіталізму, “помітно трансформованого” воєнною економікою, побачити “питання життя і смерті в „закупівлі” держави зі всіма її засобами”. Але, як також підтверджують нам ці приклади, якби внаслідок війни це явище не загострилось, тобто якби не було досвіду воєнної економіки та її кризи, ці процеси, що розвинулися в другій половині XIX століття, могли б із часом розсмоктатися. Отже, й цьо-

¹ Е. Н. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917—1923*, London, Macmillan, 1950—53, (італ. переклад: *La rivoluzione bolscevica*, Torino, Einaudi, 1964, p. 765).

го разу тут ідеться не так про “джерела”, як про процеси, майбутнє яких не було визначене наперед, але які пізніше, завдяки атмосфері, породженій Першою світовою війною, зміцніли і переважили інші подібні процеси.

На процеси будівництва і відбудови держави та економіки сильно вплинула також третя велика переміна, яка розпочалася в Європі у XVIII—XIX століттях, — переміна демографічна, важливість якої на континенті, де чимало міст що десять років подвоювали кількість своїх мешканців, не можна недооцінювати. Наприклад, число мешканців Варшави збільшилося з 151 000 осіб у 1870 році до 872 000 осіб у 1910 році, але подібних випадків були десятки, якщо не сотні, коли враховувати також менші населені пункти. Демографічний вибух надав у розпорядження держав і процесів їхньої розбудови та експансії людські ресурси, і насамперед *енергію*, без яких вони ніколи не змогли б набути належного прискорення і без яких ніколи не вдалося б побороти породжені змінами конфлікти, а *sociétés des hommes*, про які говорив Мос, не мали б середовища, в якому і завдяки якому вони могли б розвиватися. Згадаймо, між іншим, що перший новочасний молодіжний рух, що з його хаотичного ідеологічного багажу пізніше черпало чимало наслідувачів як з правого, так і з лівого боку політичного фронту, з’явився саме в Німеччині наприкінці XIX століття¹

Водночас демографічний вибух став незалежним джерелом нових конфліктів — згадаймо, наприклад, проблеми, що їх ставила необхідність прилаштування дедалі більшої маси молоді, яка шукала свого місця і ролі в суспільних структурах ще мало розвинених держав, — і забезпечив природну базу для процесів “націоналізації”, що саме відбувалися. Ці процеси, звичайно, ускладнювалися труднощами, що їх спричиняла необхідність виховувати і дисциплінувати дедалі більшу кількість молодих людей, але, власне, це швидке зростання кількості молоді, серед якої великою була частка сільська, адже села, особливо на сході, були етнічно одноріднішими, ніж міста, само по собі “націо-

¹ W. Z. Laqueur, *Young Germany, A History of the German Youth Movement*, London, Routledge, 1962.

налізувало” суспільство, яке тоді характеризувалося хоч і відносним, але дедалі більшим надлишком людей, а отже, не мало потреби в еміграції з інших країн. Іншими словами, на відміну від того, що відбувається тепер вже кілька десятиліть, на просторих теренах Європи ХІХ століття, схоже, не було більше місця для “чужинців”, а простори, що їх вони зайняли в попередні століття, давали нові можливі приводи для суперечок. Звичайно, оскільки демографічний бум зачепив усі спільноти, на багатомовних теренах ця спонтанна тенденція до “націоналізації”, тобто до етнічної гомогенізації, зустріла спротив явищ із протилежним знаком, які, однак, загалом теж призвели до загострення конфліктів між різними групами, і ці конфлікти ускладнювалися неоднаковими масштабами та темпами демографічного зростання в різних етнічних і/або релігійних групах.

Специфічним аспектом демографічного зростання, який був винятково впливовим впродовж понад століття, було спричинене ним зміцнення сільського суспільства, і це явище парадоксальне, оскільки воно відбулося безпосередньо перед зникненням цього самого суспільства, а відтак супроводжувало це зникнення і сприяло йому. Хоч європейська сільська місцевість ХІХ століття, з її мільйонами молодих селян, які шукали свого місця в житті, справляла враження дедалі більшої убогості та скрути і справді зазнала їх, вона була також велетенським резервуаром енергії. Ця енергія, породжена необхідністю вирішення нових проблем, пов’язаних із демографічним ростом і його впливом на родинні структури та доступність землі, спрямовувалася в інші русла, але завжди орієнтувалася на здобуття більшого добробуту.

Надзвичайне загострення потягу до землі на великій частині континентальної Європи¹ протягом кількох десятиліть призвело до ліквідації панських маєтків, чи то юридичними шляхами (придбання та реформи), чи через насильство (по-

¹ Схоже, що найзначнішим винятком, окрім Франції, де спрагу землі задовольнила революція, була Німеччина. В Іспанії та Португалії, в Італії, на Балканах та в усій Східній Європі впродовж кількох десятиліть боротьба за землю була життєво важливим питанням для більшості населення і залишалася таким ще протягом довгого періоду у ХХ столітті.

в'язане з рядом революційних ідеологій). З багатьох поглядів то був найтрадиційніший з торованих шляхів (а по суті, спроба створити світ, який уявлявся новим лише тому, що був позбавлений частини світу старого), а також найілюзорніший (землі все одно на всіх не вистачить, і не в ній майбутнє), але його вплив на соціальні та культурні структури Європи був від цього не менш бурхливим.

Швидкій зміні культурної та мовної мапи Європи посприяла також еміграція, як до міста, так і до інших країн та континентів, причому особливо значущим її вплив був у Східній Європі, до чого ми ще повернемося.

Але радикальним чином обличчя Європи змінили насамперед молекулярні процеси знизу, які включали “земельну лихоманку” та міграційні рухи і народились у сільському суспільстві, адже воно врешті відчуло, що може істотно і у великому масштабі поліпшити своє становище, яке впродовж століть багатьом здавалось і для багатьох було незмінним. Цей незалежний розвиток села, плід праці й наполегливості багатьох поколінь селян, у довгостроковій перспективі вилився в явище, яке можна назвати “самогубством” сільського світу, спричиненим цим самим розвитком.

Однак у короткі й середні строки державі та місту, природній основі новочасної держави, було особливо важко приручити це — таке сильне і рухливе — сільське суспільство. Так утворювався ґрунт, на якому у XVIII—XX століттях, в умовах крайнього відчуження (культурного, етнічного, релігійного та інших) між державою та селом вибухнули в Європі великі селянські війни, від Вандейського повстання до повстань у Південній Італії, від великих селянських рухів Східної Європи та Російської імперії аж до трагічного конфлікту, у якому між 1918 та 1933 роками радянське село протиставилося новій державі, народженій революцією.

Таке напружене становище породило дуже вагомі ідеологічні та психологічні явища як серед еліт, так і серед “мас”

Ми вже бачили, що будівництво й реформування держави та економіки, попри вплив лібералізму, а відтак — позитивізму, всюди надало ідеологіям, поширеним серед владних груп, сильний відбиток волюнтаристичного суб'єктивізму. Це явище виглядатиме цілком природним, якщо згада-

ти, що конкретно означає — на рівні проектування, здійснення, вольового зусилля тощо — досвід “будівництва” держави, нації, промисловості, а тим більше що означає спроба побудувати суспільство нового типу.

Наприклад, в Італії, як і в Німецькій імперії, завдання державного, економічного та національного будівництва зумовило більш чи менш широкий занепад колишнього політичного та економічного лібералізму частини правлячих верств, і цей занепад відбувався швидшими темпами, ніж загалом вважають, адже присутність тих самих імен та самодефініцій часто сприймається як фактична тяглість. Інакше кажучи, мені здається, що і в цьому випадку проблема держави спонукає нас пересунути на декілька десятиліть раніше не лише джерела, але й перші прояви процесів, які переважно датують кінцем ХІХ століття: згадаймо, наприклад, що представники італійської “історичної правниці”^{xiv} були змушені відразу ввести суворі заходи з централізації та запровадження адміністративного контролю, котрі відверто суперечили їхнім теоріям та сподіванням (до найпоказовіших у цьому плані належать скарги та критичні міркування Мінгетті^{xv}).

Не лише у німецькому та італійському середовищі, а й в інших країнах невдовзі відбулися перші контакти між ідеологіями, породженими реакцією на тодішні перетворення, ідеологіями державного і національного будівництва та ідеологіями оновлення, тобто між ідеологіями, що ґрунтувалися на незадоволенні, розчаруванні, етатизмі, націоналізмі та певному різновиді соціалізму. Таким чином, поставав один з можливих шляхів до злиття соціально-економічної та культурної відсталості, практики та ментальності *ancien régime*, бюрократичного етатизму, спільотної концепції націоналізму та “соціалістичних” ідеологій, з якого народяться ідеологічні форми деяких явищ, притаманних ХХ століттю.

Там, де проблеми народження чи відродження держави й суспільства ускладнювалися “національними” чи загалом колективними поразками та приниженнями, ці процеси набували особливого забарвлення і часто виливались у різноманітні “теорії змови” Стернгель^{xvi} показав, що після по-

разки під Седаном у Франції — котру Нам'єр називав *shell-shocked nation*^{xvii}, великою потугою, яка поступово втрачала могутність і престиж, починаючи з поразки наполеонівської авантюри, і яка тепер знов була принижена і спрагла реваншу¹, — сформувався один з перших свідомих проявів націонал-соціалізму. Ця нова комбінація, не без певних вагань, “схилилась” у правий бік політичного фронту. Моріс Барес^{xviii}, який з 1892 до 1897 року називав себе соціалістом, присвятив тоді окупованій Лотарингії трилогію “Роман національної енергії”, проповідував агресивний антисемітизм, необхідний для “очищення” нації (то були роки справи Дрейфуса), і говорив про *possibilité et la nécessité de fondre le socialisme et le nationalisme*^{xix}, “передчуваючи” таким чином виникнення фашизму (згодом, перед війною, ця течія думки зустрілася з лівою, сорелівською течією “Прудонівського гуртка”^{xx}, яка мала антидемократичний, антисемітський та соціалістичний характер і проповідувала національне відродження, яке мало б здійснюватися через включення пролетаріату в національну спільноту і заміну *des lois de sang aux lois de l'or*^{xxi})²

¹ L. B. Namier, *From Vienna to Versailles in Conflicts. Studies in Contemporary History*, London, MacMillan, 1942, p. 12, — зауваживши, що кордони Франції 1919 року збіглися з кордонами, накресленими у Відні в 1815 році, він додав: “Але якщо на початку XIX століття потрібна була коаліція майже цілої Європи, аби втиснути Францію в ці кордони, через сто років Старий і Новий світ були змушені докладати спільних зусиль, аби Франція відвоювала їх”. За кілька десятиліть кордони, які були “тавром поразки”, перетворилися на “символ реваншу”, і якщо в 1815 році Європа вимагала гарантій проти можливої нової агресії Франції, у 1919 році ці гарантії вимагалися для того, аби усунути небезпеку нового нападу на Францію. За ті самі сто років частка Франції у населенні Європи зменшилась наполовину, і вона перейшла з другого на тринадцяте місце, а тим часом — зокрема завдяки шаленій антиавстрійській політиці Наполеона III — Італія та Німеччина зуміли об'єднатися, остаточно покінчивши з верховенством французів.

² Z. Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*, Bruxelles, Complexe, 1985; Id., *Ni droite, ni gauche*, Bruxelles, Complexe, 1987, p. 13 і далі. Вступна частина цікавої праці Діно Гранді: *Il mio paese. Ricordi autobiografici* (Bologna, Il Mulino, 1985), містить чимало згадок про подібні заворушення, які відбувалися в Італії на початку XX століття.

В Італії, яка зазнала поразки при Адуа^{xxii} та була першою європейською потугою, котра пережила приниження від “нижчої раси”, народжувався тоді новий націоналізм Коррадіні^{xxiii}, що замінив класову боротьбу боротьбою між плебейськими або пролетарськими націями та націями заможними і зазнав пізніше надзвичайного успіху за межами Італії, глибоко й безпосередньо вплинувши спочатку на ідеологію однієї з течій молодотурків (яка відкрито посилювалася на Коррадіні), а відтак так само глибоко, але опосередкованим чином — на ідеологію цілого ряду рухів “третього світу”

Нові кола італійського екстремістського націоналізму, які в 1909 році разом з футуристами співатимуть гімни війни, мілітаризмові, патріотизмові, а також прославлятимуть руйнівничий чин анархістів і проповідуватимуть зневагу до жінок, були лише однією з багатьох парарелігійних сект, які виникали тоді в Європі на перехресті між спричиненою перемінами дестабілізацією, бажанням самоутвердження, відчуттям сили, пов’язаним з демографічним і економічним зростанням, поступом науки та колоніальними завоюваннями, з одного боку, і відчуттям маргіналізації, звеличенням молодості та пошуком нової світської віри, яка була б здатна замінити старі, вже дискредитовані ідеології, з другого. У 1914 році Преццоліні^{xxiv} ясно висловив питання, що його ставили також російські “богобудівники”, котрі відтак переважно влились у більшовизм, і багато інших молодих європейських інтелектуалів. Його слова — “ми не можемо використовувати старий міф і страждаємо від того, що іншого ще немає”, — виражали настрої угруповань, котрі були потенційними паретіанськими елітами^{xxv}, і їм судилося, мабуть, загубитися в життєвих лабіринтах та поразках, якби невдовзі після того не сталася жахлива подія, яка надала їм настільки ж надзвичайних, наскільки несподіваних можливостей¹

¹ G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, New York, Praeger, 1972, розд. 3 та 4; H. Günther, *Der sozialistische Übermensch: Maksim Gorkij und der sowjetische Heldenmythos*, Stuttgart, J.B. Metzler, 1994; J. Scherrer, *Georges Sorel en Russie*, у кн.: *Georges Sorel et son temps*, за ред. J. Julliard, Paris, Seuil, 1985; E. Gentile, *Il culto del Littorio*, Roma, Laterza, 1993, pp. 27—28.

До невеликих паретіанських еліт, потенційних *sociétés des hommes*, належали також угруповання численних молодих людей, інтелектуалів та неінтелектуалів, що їх у соціалізмі приваблював радше його “конструктивний” потенціал (якщо і коли прийде момент взяття влади), ніж обіцянки добробуту, гідності, рівності, свободи та справедливості. Також завдяки цій його подвійній природі, обидві сторони якої часто тісно перепліталися між собою, соціалізм невдовзі став фактично найвпливовішою з нових парарелігій (це були саме пара-релігії, адже формально вони відмежовувалися від надприродних причин, а то й взагалі заперечували їх), породжених великими і стрімкими переминами, реакцією на них та фізичною і психічною дестабілізацією, що їх вони спричиняли. Пізніше на цьому ґрунті, внаслідок викликаних війною потрясінь, процвітатиме “новий тріумф магів та чудотворців”, про який говорив Кон: як показово писав у 1935 році “Анархістський альманах”,

нині нас дивують фашистські натовпи, що голосними вигуками вітають “Муссоліні”, ніби той “вulgарний демагог” не є тією самою людиною, яка вводила в екстаз соціалістично настронені натовпи [...], ніби 1908 року під час страйку в Пармі Альчесте Де Амбриса^{xxvi} не вважали ідолом, мало не святим заступником “злидарів” Коли він у 1913 році повертався зі Швейцарії, на Пармському вокзалі його чекало понад сорок тисяч осіб, а жінки кричали: “Дивіться, ось він, наш бог!”, а деякі, підносячи своїх дітей, казали їм: “Дивись, це твій батько”. А хіба Мільйоли^{xxvii} не був культовою особою в околицях Кремони? Його шанувальниці встеляли своїми шаллями йому дорогу¹

Однак соціалізм так ніколи й не зумів цілковито замінити свою материнську парарелігію, націоналізм, завдяки якому, як нагадував Шабо, “вогонь пристрастей” уперше перенісся з релігії на політику, надаючи їй “релігійного пафосу”² Він не зумів зробити цього навіть незважаючи на те, що з найперших своїх кроків живився поняттями та лексиконом, виро-

¹ Цитується за кн.: S. Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Roma, Donzelli, 2000, рр. 95—96, який, у свою чергу, взяв цю цитату у Де Феліче.

² F. Chabod, *Idea di nazione*, цит., с. 61—62.

бленими національною Французькою революцією, а відтак — рухами національного визволення, як свідчать уже згадані слова Ранке про необхідність “підніматися завдяки своїм власним силам”, “здобувати правдиву незалежність”, боротися за “власні права” (Ранке, певна річ, мав на увазі права національні), і ці слова точно відтворювалися на вустах діячів багатьох пізніших суспільних рухів.

І в цій площині націоналізм та соціалізм врешті-решт почали переплітатися, породжуючи цілий ряд різноманітних гібридів. Цей процес іноді проходив завуальовано, але загалом був очевиднішим, ніж вважала більшість представників західної думки ХХ століття, які зосереджувалися на чистих випадках, котрі рідко зустрічаються в реальному житті, чим обмежували власну здатність до сприйняття. Він ішов дуже різними шляхами — про ті специфічні, яскраві способи, якими він реалізувався у Східній Європі, ми невдовзі поговоримо, — і один з них, насамперед у Західній Європі, був пов’язаний з певною особливістю соціалізму, на позір далекою від націоналізму. Я тут маю на увазі те, що соціалізм — це позитивна парарелігія, котрій властиві “дедалі більші сподівання” і котра тісно пов’язана з прагненням добробуту, поступу та визволення знизу, про яке ми вже говорили з приводу сільського суспільства і яке поширилося також і насамперед у містах. “Боротьба за власні права”, у найширшому, найгнучкішому і найбільш змінному у часі значенні цього виразу, котра після 1848 року велася загалом в ім’я соціалізму, насправді з багатьох поглядів становила процес, що доповнював процес націоналізації мас державою. І не лише з огляду на такі очевидні матеріальні точки збігу, як освіта мас, але також і насамперед тому, що в цій боротьбі “маси” “націоналізували” державу, тобто поступово завойовували і присвоювали її собі¹, часто-густо змі-

¹ Самої ідеї про те, що до “нації” можуть належати всі, вистачило, аби підірвати претензії знаті, які склалися історично, бути виключними її носіями. У п’єсі Б. Шоу “Свята Йоана” англійський дворянин так відповідає священникові, котрий ужив слово “француз”: “Француз! Звідки ви взяли цей вираз? Може, ці бургундці, бретонці, пікардійці та гасконці теж уже стали називати себе французами, як наші беруться звати себе англій-

таючи геть перешкоди, які полягали не лише у станових та ценових критеріях, але й, як ми невдовзі побачимо, у критеріях національних, культурних та релігійних. Фундаментальну роль, безперечно, відіграло тут розширення виборчого права та вимоги, які спричинили виникнення перших моделей держави соціального добробуту¹. Однак у цьому плані неабияке значення мали також різні вимоги *націоналізації* — землі, промисловості, економіки, — які складали серцевину соціалістичної програми (як також програми деяких націоналістів).

З цього погляду, всі соціалістичні рухи, а пізніше значна частина комуністичних, принаймні в Західній Європі і принаймні поки вони були в опозиції, представляли фундаментальний компонент загальнішого руху за національну та соціальну інтеграцію в межах державної структури, який діяв у Європі впродовж останніх двох століть. З цього ж погляду, виглядають необґрунтованими, принаймні у довгостроковому масштабі, гіпотези тих, хто розглядає прорив мас у політичне та суспільне життя як одну з передумов гіпотетичної остаточної кризи свободи та перемоги тоталітарних режимів. Я маю на думці всі ці численні розмірковування про натовп, маси, потребу у вождях, вибух ірраціоналізму, які зумовили песимізм багатьох європейських інтелектуалів, а зокрема осуд Ганни Арендт на адресу XIX століття, адже їх спростовує факт існування сучасних європейських ліберальних і демократичних суспільств, які були побудовані також завдяки цим процесам інтеграції мас.

Але в іншій перспективі і на коротшому часовому відтинку ці гіпотези і цей песимізм виглядають менш необґрунто-

---

цями? Вони вже говорять про Францію чи про Англію як про свою країну. Їхня країна, уявіть собі! Що буде зі мною і з вами, якщо цей спосіб мислення пошириться?" (У кн.: В. Davidson, *The Black Man's Burden. Africa and the Curse of the Nation-State*, New York, Times Books, 1992, p. 95).

¹ Згадаймо, що Джанніні справедливо вбачав у розширенні виборчого права головний інструмент переходу від однокласової держави до держави багатокласової. Необхідність виникнення системи соціального добробуту викликали процеси урбанізації, а крім того, її стимулювали процеси націоналізації.

ваними. Ми вже згадували, що процеси перетворення та поступу породили психічну нестабільність і маргіналізацію, завдаючи шкоди цілим суспільним прошаркам, вражаючи деякі етнічні чи релігійні групи більшою мірою, ніж інші, змінюючи життя та ієрархію сім'ї, даючи слово тим людським істотам, які не звикли ним послуговуватися, і виводячи на сцену соціальні групи, мало долучені до культури, але приваблені примітивними ідеологічними моделями.

Ці явища заторкнули всі щаблі суспільної піраміди, створюючи умови для активної участі широких верств населення у використанні насильства, і це насильство, і в сільській місцевості, і в містах, набуло ендемічного і ендемогенного характеру, а завдяки колоніалізму одержало новий вимір. Згадаймо, наприклад, той резервуар насильства, що його створювали деякі трудові звичаї на селі, та відрив від коренів новоспечених міських мешканців, серед яких дуже високим був відсоток молодих чоловіків (адже вони, як відомо, найохочіше вдаються до насильства), або й той урок ставлення до нижчих за суспільним становищем людей, що його давав колоніальний досвід на всіх щаблях суспільної та етнічної ієрархії.

Крім того, ті самі явища сприяли появі ще одного типу ідеологічної реакції, іноді в рамках панівних парарелігій, але також поза ними. Я маю на увазі численні теорії змови та манії переслідування, часто-густо супроводжувані бажанням помсти і пошуком та принесенням у жертву офірного козла, які заторкнули весь політичний та релігійний спектр у Європі й досягли кульмінації в антисемітизмі.

Хоча націоналізм дійсно дав їм, так би мовити, ідеальний організм, до якого вони змогли прищепитися, подібні явища спостерігались і в межах соціалістичного, а насамперед комуністичного руху, а також серед усіх великих традиційних релігій, які у "прогресі" відчували загрозу для себе. Думка, нібито існують змови міжнародних єврейських та інших фінансових магнатів, лібералізму, фінансового капіталізму, масонства та західних потуг, то в союзі, то в конфлікті між собою, поширилась у французькій правіці Бареса та *Action française*^{xxviii}, а також у великій частині лівиці, у пап-

ській курії, що опинилася в облозі нової ліберальної і “масонської” Італійської держави, серед згуртованих навкол часопису *Civiltà cattolica* єзуїтів та соціалістів-максималістів. Водночас у німецьких спільнотах Центрально-Східної Європи витала тінь слов’янської та єврейської змови, тінь католицької змови проникала у православний світ, а тінь християнської змови — чи то вірменської, чи грецької — проклала собі шлях в Османську імперію, заложницю великих європейських держав, наводнену мусульманськими біженцями зі звільнених греками, сербами, болгарами та румунами Балкан. Усе це в коротко- і середньостроковий період підживлювало імпульси до більш чи менш узагальненого і насильницького зведення рахунків, породжені змінами та напругою, яку вони спричинювали.

Водночас великі переми XVIII—XIX століть також, здавалося, довели абсолютну вищість європейських країн, а отже, і їхніх мешканців, супроти країн інших континентів і уможливлювали відновлення колоніальної експансії. Остання за декілька десятиліть призвела до того, що біла людина почала вважати себе господарем світу і фактично ним стала. Ця експансія завершила трансформацію європейських держав в імперії, хоч вони далі вважали себе і були в очах інших національними державами (відносно нетиповим у цьому плані було становище Німеччини, до якого ми повернемося у наступному розділі).

Мені здається, що принаймні під цим оглядом здійснений Ганною Арендт аналіз джерел “тоталітаризму” варто підтримати. Імперіалізм, расизм, насильство, сваволя та брутальні методи панування — що їх практикувало чимало європейців і вважали своїм правом практикувати, хоч і не робили цього прямо, також багато інших людей — над населенням, яке іноді прирівнювалось до худоби, становили, безперечно, один із “згустків пільми”, які породили чимало жахів у Європі ХХ століття. Можливо, й справді Масарик робив велику натяжку, використовуючи для нападок на всю німецьку історію, а зокрема на поведінку німців на теренах Східної Європи, заклик Вільгельма II до посланих для придушення боксерського повстання^{xxix} німецьких вояків

(“поводьтєся, як гуни”)¹, однак те, що сталося на тих самих теренах через кілька років, показує нам в іншому світлі все те, що, хоч іноді лише на словах, твердилося про білу людину, вінець всесвітньої расової системи, яка може все.

Інакше кажучи, появу нових “панівних рас” у Європі ХХ століття не можна відділяти від перетворення в попередні десятиліття всього населення Європи на всесвітню “панівну расу” і запаморочення від успіху, жертвою якого стала на початку ХХ століття Німецька імперія, ущєрть повна молодості, снаги та бажання зростати, що про неї пізніше гірко розмірковуватиме Майнеке^{xxx} у своїх спогадах², задурманило цілий Європейський континент. Про це свідчать марення про національну могутність, звеличення імперіалізму та мілітаристські настрої, якими помережана вартісна сама по собі праця Джоаккіно Вольпе “Італія в дорозі” і які нині здаються трагічно сміховинними.

Але, як я вже говорив, ХІХ століття в Європі було також *чимось іншим*, ніж простою “підготовкою” до наступних жахів. У “живильному середовищі” тогочасної Європи було багато інших, насправді потужніших явищ з протилежним знаком: великі завоювання на фронтах прогресу та добробуту, ліберальний, демократичний та соціал-демократичний гуманізм, бродіння в церквах, підвищення рівня освіти, розширення демократії, досягнення дедалі вищих рівнів ци-

¹ У Південно-Західній Африці (нинішня Намібія) німецька колоніальна адміністрація приборкувала повстання племені гереро, застосовуючи приписи імператора: насильницьке переміщення населення і використання голоду для придушення повстання привели тоді німецьку політику на межу геноциду. Дотримуючись у цьому випадку стандартної практики європейських колоніальних держав, ця сама адміністрація в Камеруні широко використовувала примусові роботи. Загалом кажучи, якщо європейські імперії, за винятком Османської і частково Російської під час придушення польських повстань, аж до Першої світової війни не практикували в широкому масштабі прийомів примусу в політиці стосовно свого населення, ці самі імперії, а також імперські держави-нації часто вдавалися до таких прийомів у своїх колоніях. Це також пояснюється тим, що колоніальні військові і урядовці мали широке поле для маневрів і значний простір для сваволі.

² F. Meinecke, *Esperienze. 1862–1919*, Napoli, Guida, 1971, p. 249.

вілізованості та співжиття тощо. І не лише у Великій Британії, де жінки почали утверджувати свою присутність у політиці: у тій самій Франції часів справи Дрейфуса явище, описане Стернгелем, було представлене невеликими осередками, уламками, які виглядають як передвістя лише *a posteriori*; попри Коррадіні та його теорії, Італія доби Джолітті стрімко модернізувалася і демократизувалася; такою ж незаперечною була еволюція Німецької імперії — її соціал-демократичні сили здобували важливі перемоги у битві за свободу, її підприємства здобували незалежність від банків, а її конфлікти з Великою Британією, як ще у 1920-і роки зауважував Галеві, самі по собі не становили загрози для миру в Європі¹. Навіть Російська імперія домоглася незаперечного поступу. Достатньо проглянути дебати в Думі між 1905 та 1914 роками, аби зрозуміти, що вона була країною, дуже відмінною від тієї, якою ми звикли її уявляти, країною, у якій — хоч би що там казав Гершенкрон^{xxxі}, — *узяти в цілості*, умови життя селян, як нині відомо, впродовж декількох десятиліть зазнавали постійного поліпшення².

Одне слово, на світанні ХХ століття не було нічого наперед визначеного, тим паче не була неминучою Перша світова війна, хоча до неї все й вело, однак — насамперед на сході Європи — вже десятиліттями нагромаджувалася вибухова сила національної і соціальної напруги.

---

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 182—83.

² A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS. Bolscevichi e contadini, 1918–1933*, Napoli, Esi, 1998, див. на с. 15 про авторів, які заперечували інтерпретацію Гершенкрона. Див. також: M. Confino, *Present events and the representation of the past: some current problems in Russian historical writing*, “Cahiers du monde russe”, 35, 1994, pp. 839–68, та обговорення у: *Well-being and standard of living in Russia and the Soviet Union*, “Slavic Review”, 1, 1999.

Примітки

ⁱ Гінце, Отто (Hintze, Otto, 1861—1940) — німецький історик, дослідник німецької історії періоду імперії та Ваймарської республіки.

ⁱⁱ Маколей, Томас Бабінгтон (Macaulay, Thomas Babington, 1800—1859) — англійський консервативний політик, есеїст та історик, автор п'ятитомної “Історії Англії”

ⁱⁱⁱ Февр, Люсьєн (Febvre, Lusien, 1878—1956) — видатний французький історик, один із засновників часопису “Аннали” та школи, що утворилася навколо нього.

^{iv} Маєр, Чарлз (Maier, Charles) — американський історик, дослідник історії ХХ сторіччя.

^v Шумпетер, Йозеф Алоїз (Schumpeter, Joseph Alois, 1883—1950) — австро-американський економіст, соціолог, історик економічної думки. Досліджував закономірності економічного і соціального розвитку капіталістичного устрою.

^{vi} Конфіно, Майкл (Confino, Michael, нар. 1926) — американський історик, видатний фахівець з історії Росії, який піддав критиці теорію про унікальність Росії і твердив, що її слід не протиставляти історії Заходу, а розглядати в контексті всієї континентальної Європи.

^{vii} Ліст, Фридрих (List, Friedrich, 1783—1846) — німецький економіст, прихильник протекціонізму та державного втручання в господарське життя. Виступав за введення високих митних тарифів для захисту внутрішнього національного ринку і прискорення індустріалізації, будівництва залізниць для економічного об'єднання розрізаних національних територій, розвитку національної освіти тощо. Ідеї Ліста розвинула історична школа політекономії.

^{viii} Рокко, Альфредо (Rocco, Alfredo, 1875—1935) — італійський фашистський політик і юрист, автор багатьох законів, прийнятих під час фашистського режиму, зокрема карного кодексу, який чинний і досі.

^{ix} Шмолер, Густав (Schmoller, Gustav, 1838—1917) — німецький економіст, історик, провідний представник так званої нової (молодої) історичної школи в політекономії. Дослідник соціально-економічної і політичної історії Західної Європи, прихильник активного державного втручання в господарську діяльність для

стимулювання національної економіки та пом'якшення соціальних протиріч.

^x Шабо, Федерико (Chabod, Federico, 1901—1960) — видатний італійський історик, послідовник Б. Кроче.

^{xi} Джолітті, Джованні (Giolitti, Giovanni, 1842—1928) — видатний італійський політичний діяч, прем'єр-міністр Італії майже безперервно від 1903 до 1913 року; під його керівництвом було здійснено цілий ряд важливих реформ у різних ділянках економічного і політичного життя країни, які фактично заклали підвалини сучасної італійської економіки. Так звана “доба Джолітті” характеризувалася надзвичайним підйомом економічного і соціального життя Італії.

^{xii} *Highly developed organized capitalism* (англ.) — високорозвинений організований капіталізм.

^{xiii} Таска, Анджело (Tasca, Angelo, 1892—1960) — італійський політичний діяч, публіцист, один із засновників КПП, виключений з партії за рішучу критику сталінізму, відтак брав участь у соціалістичному русі. Автор класичної праці про фашизм.

^{xiv} *Історична праविця* (*destra storica*) — помірковане ліберальне політичне угруповання, об'єднане навколо Камілло Кавура, яке було при владі в Італії після її об'єднання, з 1861 до 1876 року.

^{xv} Мінгетті, Марко (Minghetti, Marco, 1818—1886) — італійський політичний діяч, двічі був прем'єр-міністром об'єднаної Італії, представник італійської “історичної правиці”

^{xvi} Стернгель, Зеев (Sternhell, Zeev) — видатний сучасний ізраїльський історик і політолог, дослідник фашизму. Твердив, що корені фашистської ідеології слід шукати у Франції.

^{xvii} *Shell-shocked nation* (англ.) — контужена нація.

^{xviii} Барес, Моріс (Barrès, Maurice, 1862—1923) — французький літератор і правий політик, стояв на крайніх націоналістичних і патріотичних позиціях.

^{xix} *Possibilité et la nécessité de fondre le socialisme et le nationalisme* (фр.) — можливість і необхідність злиття соціалізму з націоналізмом.

^{xx} *Прудонівський гурток* (*Cercle Proudhon*) — націоналістична організація, що існувала у Франції з 1911 до 1914 року і включала як представників революційного синдикалізму, так і монархістів. Її членом був також Жорж Сорель.

^{xxi} *Des lois de sang aux lois de l'or* (фр.) — законів золота законам крові.

^{xxii} *Поразка при Адуа* — під час італійсько-ефіопської війни, у битві при Адуа 1896 року італійська армія була вщент розбита ефіопською, внаслідок чого Італія була змушена визнати суверенітет Ефіопії.

^{xxiii} Коррадіні, Енріко (Corradini, Enrico, 1865—1931) — італійський літератор і політик, визначний представник італійського націоналістичного руху, відтак приєднався до фашизму і став одним з його ідеологів. Підтримував також імперіалістичну політику Італії в колоніях.

^{xxiv} Преццоліні, Джузеппе (Prezzolini, Giuseppe, 1882—1982) — італійський письменник і журналіст.

^{xxv} *Паретіанські еліти* — видатний італійський соціолог Вільфредо Парето (Pareto, 1848—1923) сформулював теорію циркуляції еліт, згідно з якою панівні еліти в суспільстві з часом вироджуються і зникають, а їх заміняють нові еліти, що виникають у нижчих прошарках суспільства і в ході боротьби за владу поступово піднімаються і міцніють.

^{xxvi} Де Амбрис, Альчесте (De Ambris, Alceste, 1874—1934) — італійський соціалістичний політик і профспілковий діяч.

^{xxvii} Мільйолі, Гвідо (Miglioli, Guido, 1879—1954) — італійський політик і профспілковий діяч.

^{xxviii} *Action française* — французька праворадикальна екстремістська монархічна організація, що виникла в кінці XIX сторіччя під впливом справи Дрейфуса і існувала до кінця Другої світової війни.

^{xxix} *Боксерське (іхетуанське) повстання* (1900 р.) — селянське повстання в Китаї, підтримане китайською імператорською владою, спрямоване проти чужинців, і зокрема християнських місіонерів. Жорстоко придушене об'єднаними силами європейських держав.

^{xxx} Майнеке, Фридрих (Meinecke, Friedrich, 1862—1954) — видатний німецький історик, найвизначніший представник ідеалістичної школи в німецькій історіографії.

^{xxxi} Гершенкрон, Олександр (Gerschenkron, Alexander, 1904—1978) — американський економіст російського походження, дослідник економічної історії Росії. Твердив про запізнілість капіталістичного розвитку Росії.

Розділ 4

ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Отже, ми дійшли до Східної Європи, де явища, які нас цікавлять, набули своєрідних форм, породжуючи часто-густо дивовижні гібриди, якщо не цілком нові історичні феномени. Останні часто виявляються наслідком доведення до крайнощів в особливих умовах процесів, що відбувалися також на Заході, і тому досвід Східної Європи, саме завдяки його екстремальному характерові, іноді може пролити нове, відмінне світло на історію Західної Європи, даючи змогу помітити ті виміри і конфігурації, на яких інакше важко було б сфокусувати погляд.

Варто, однак, замислитися над тим, що ж то були за особливі умови; мабуть, найвлучнішу відповідь на це запитання дав Людвіг фон Мізес відразу після Першої світової війни¹. У той час він створив інтерпретаційну категорію, яка полягала у радше історичній, ніж географічній концепції Східної Європи з рухомими кордонами, причому він поєднував аналіз національного питання в контексті, який тоді був глибоко відмінним від контексту Західної Європи, з аналізом специфічних проблем та форм, що їх набували процеси державотворення і економічного розвитку в таких умовах.

На думку Мізеса, Східна Європа була сукупністю багатомовних територій, на яких — під впливом трьох великих перемін, про які ми говорили, — встановилися особливі взаємозв'язки між відсталістю (в багатьох аспектах пов'я-

---

¹ Саме тому я займався підготовкою до друку італійського видання його праці "Держава, нація та економіка" (1919), Torino, Bollati Boringhieri, 1994, а згодом, принаймні частково, ґрунтувався на Мізесових здогадах у своїй праці: *Dai Balcani agli Urali. L'Europa orientale nella storia contemporanea* ["Від Балкан до Уралу. Східна Європа в сучасній історії"], Roma, Donzelli, 1999.

заною з тривалими чужоземними загарбаннями¹, а отже, це відсталість не лише соціально-економічна, а й державно-політична), національністю і різновидами націоналізму, державним будівництвом, спробами модернізації та ідеологічною сферою.

Таке своєрідне поняття Східної Європи було наділене винятково великою інтерпретаційною силою, здатною по-новому пролити світло на деякі великі історичні процеси, котрі червоною ниткою пролягли крізь XIX та XX століття в Європі². Водночас воно було сильнішим, гнучкішим і склад-

---

¹ Адже на Сході тривалість чужоземних вторгнень не лише сповільнила процес мовного уодноріднення та економічного, культурного і державного розвитку загалом. Вона спричинила також ряд *ретресивних процесів*, зумовлених тим, що Блок назвав найважливішою характерною рисою західного світу на зорі середньовіччя, тобто “зустріччю і злиттям цивілізацій на дуже різних рівнях еволюції” (згадаймо в нашому випадку вторгнення монголів). Таким чином, Східна Європа стала особливо гострим випадком явища, яке становить надзвичайно великий інтерес з наукового погляду — співжиття різних історичних епох в один історичний період.

² Інтерпретаційна сила Мізесової схеми справді настільки велика, що її можна використовувати, нехай непрямым чином, і в аналізі інших, більш чи менш “відсталих” багатомовних теренів, якими була, є і буде багата наша планета. Це ж саме, зрештою, помітив Арнолд Тойнбі, який, розмірковуючи про вірменську трагедію 1915 року, говорив про “шкоду”, що її завдавав і дедалі більше завдаватиме імпорт такої західної інституції, як національна держава, “на безмежних просторах, які тягнуться від Іданська до Трієста і аж до Калькутти та Сингапуру, [де] елементи населення, які розмовляють різними мовами, не діляться на чітко окреслені групи, а навпаки, вони сильно перемішані в містах, селах і навіть на окремих вулицях” і де національності “не лише накладалися одна на одну в географічно-територіальному відношенні, але й були однаково солідарними в соціально-економічному плані” (у кн.: T. Tagliaferri, *Materiali per lo studio dell'opera di Arnold J. Toynbee*, рукопис, Università di Napoli “Federico II”, 2001, р. 127 і далі.; див. також вище, с. 17, прим. 1). Ця цитата, так само як Нам’єрів аналіз, до якого ми повернемося, показує, що недоречно говорити про “відкриття” Мізесом вирішальної ролі багатомовності. Ця ідея витала в повітрі. Все ж залишається фактом те, що Мізес, крім того, що він недвозначно писав про це ще у 1919 році, сформулював її, мабуть, найпосплідовнішим чином, зумівши відразу вловити зв’язок із державою, економікою, дрейфом ідеологій та європейською історією.

нішим як від монотематичних, наприклад, економічних інтерпретацій, так і від інтерпретацій, що надихалися ідеологіями або національними інтересами, як, наприклад, концепція “Серединної Європи”¹ або ж різноманітні ідеологічні “укріплення”, зведені проти тієї чи іншої зовнішньої небезпеки, якими повні місцеві національні міфології, часто-густо засновані на подеколи правдивому, але завжди частковому і спрimitивізованому тлумаченні минулого²

Як ми вже згадували, першою характерною рисою Східної Європи, згідно з Мізесовою концепцією, є те, що ще на початку XIX століття її складала сукупність теренів, на яких багато мов і релігій не лише жили біч-о-біч, але й накладалися одна на одну і перетиналися одна з одною, витворюючи різнобарвну мозаїку, де іноді домінувало якесь монохроматичне тло, однак воно ніколи не брало гору повністю.

На думку Мізеса, таке становище, крім усього іншого, було наслідком затяжних чужоземних загарбань, котрі на Заході припинилися на кілька століть раніше, що уможливило там повільний, хоч іноді жорстокий і бурхливий процес асиміляції, котрий зумовив утворення великих культурних, релігійних та мовних об’єднань, які склали основу новочасних європейських національних держав. Таким чином, ці об’єднання були наслідком історичної еволюції: якщо, як зауважив Марк Блок³, “мовна карта Європи [тут, звісно, мається на увазі Західна Європа] у своїх основних обрисах на нинішній день майже повністю має вигляд однорідно забарвлених плям”, та ж сама карта, складена для періоду “між вторгненням варварів та тисячним роком”, буде вражати, “безперечно, мерехтінням різноманітних кольорів”³ Тобто Західна Європа теж колись була багатомовною територією (і ніде не сказано, що вона знову не може такою стати, адже

¹ Див.: Н. С. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815—1945*, den Haag, Martinus Nijhoff, 1955.

² Я коротко розглянув ці інші інтерпретації у статті: *Alle radici del XX secolo europeo*, яка є вступом до італійського видання праці Мізеса “Держава, нація та економіка”, цит., с. xxix, та у праці *Dai Balcani agli Urali*, цит., с. 36 і далі.

³ M. Bloch, *Mélanges historiques*, Paris, Éditions de l’Ehess, 1963, vol. I, p. 70.

від часу того “нинішнього дня”, про який писав Блок, розпочалися процеси з виразно протилежним знаком).

Натомість Східна Європа, яка раніше зазнавала німецького вторгнення, пережила останнє велике загарбання — османсько-мусульманське — лише за два століття до того, а крім того, вже майже століття страждала від російської експансії. До того ж на її теренах у масштабі, незнаному навіть у Західній Європі “до тисячного року”, співіснували три монотеїстичні релігії і народжені розколами християнства церкви, а на територіях, опанованих великими імперіями, спонтанне і насильницьке переміщення населення робило мовне і релігійне плетиво ще складнішим.

Крім того, розділення за мовою та релігією повторювало і підсилювало поділи соціальні та економічні. На багатьох теренах традиційні еліти розмовляли іншою мовою і відвідували інші місця культу, ніж підлеглі їм селяни. Подібне становище існувало також у містах, часто-густо населених людністю, чия мова, культура та релігія були чужими для сільської місцевості, що оточувала ці міста, і це становило могутній чинник, який помножував і загострював традиційні суперечності між містом і селом, що ними така багата західна історія та історіографія.

Згадаймо, наприклад, Львів, столицю підавстрійської Галичини, терени якої у XIX столітті перебували під пануванням поляків-католиків, однак її сільську місцевість — поцятковану єврейськими поселеннями — населяли, зокрема на сході, здебільшого українці — греко-католики. Сама еволюція його імені — Лемберг, Львув, Львов, Львів — є вірним свідченням того, які національності населяли його і переважали в ньому, починаючи з XV століття, коли там мешкали німці, євреї, поляки, вірмени та греки, витіснені поступово поляками та євреями, а врешті — українцями (спочатку їх було лише тридцять родин), які перетворили його на найбільший центр свого національного руху.

Втім, список міст, які *тоді* були “чужими”, довгий: від німецьких та єврейських Буди і Праги до угорських міст Трансильванії та Словаччини; від німецьких міст Балтики та Судетів до шведських поселень у Фінляндії; від італійсь-

ких міст Істрії та Далмації до турецьких міст на Балканах і грецьких у Болгарії та на узбережжі Малої Азії; від єврейських містечок Білорусії та Галичини до російських та єврейських міст Східної і Південної України, як, наприклад, Київ, де у 1897 році українська була рідною мовою лише 22% мешканців, чи Одеса, де того самого року лише 5,6% мешканців були українцями (тоді як більше половини були єврейського походження); аж до вірменських поселень на Закавказзі, у Тбілісі та Баку¹

Грунтуючись на своєму особистому досвіді, пов'язаному з цим регіоном, та на роздумах над ним, Люїс Нам'єр (Людвік Бернштайн, інакше Немировський), котрий, як і Мізес, походив з австрійсько-польської Галичини, збагатив Мізесів аналіз багатомовності, наголошуючи на проблемі владних стосунків між мовними та релігійними групами і надаючи більшої виразності їхній ролі у визначенні структури та характеру історичних процесів у Східній Європі²

Останню Нам'єр розглядав як щось на кшталт європейського Близького Сходу, який охоплює населену малими націями смугу між "Росією" та "Німеччиною" (лапки необхідні, адже ці терміни, як ми побачимо, вказують на серйозні хиби загалом геніальної інтерпретації) і на території якого століттями діяв ряд панівних народів (*master nations*), котрі домоглися більш чи менш *неповного* завоювання цих теренів.

Ці панівні народи, що ними Нам'єр вважав німців, поляків, мадярів та італійців, з часом "вкрили суміжні зі своїми територіями чимось на кшталт сітей з широкими петлями, подекуди помережаними де більшими, а де меншими компактними осередками" Ці сіті утворювали їх поселення на завойованих територіях, і, власне, ці їхні широкі петлі вказу-

---

¹ Інші дані можна знайти у кн.: R. Pearson, *National Minorities in Eastern Europe, 1848—1945*, London, MacMillan, 1993.

² Див. його чудову працю, хоча вона почасти заслуговує на критику, *From Vienna to Versailles*, у кн.: *Conflicts. Studies in Contemporary History*, London, Macmillan, 1942, на яку я вже посилався і ще часто посилатимусь; T. Tagliaferri, *Nazionalità territoriale e nazionalità linguistica nel pensiero storico di Lewis Namier*, у: "Archivio di storia della cultura", XIII, 2000, pp. 119—48.

вали на неповноту завоювання, а точніше, на те, що “кожне завоювання було повним у деяких місцях і частковим на набагато ширших теренах” На цих частково завойованих теренах склад панівних верств населення був почасти замінений представниками панівного народу або культурно наближеними до нього елементами. Міське населення зазнало подібної долі, а навіть створювалося заново шляхом вселення нових мешканців, і це в будь-якому випадку прив’язувало їх до завойовників, навіть коли вони дуже від них відрізнялися (так, наприклад, спочатку було в деяких регіонах з євреями). Натомість сільська місцевість, де мешкала переважна більшість населення, загалом зберігала свою релігійну, мовну та етнічну тотожність.

Таким чином, за словами Нам’єра, “кожна Ірландія” цієї Східної Європи мала свій Ольстер, густо заселений завойовниками, свій Пейлⁱⁱⁱ, свою англо-ірландську аристократію і своїх селян, які зуміли зберегти, нерідко завдяки релігії, деякі фундаментальні риси своєї первісної культури і на довшу перспективу — насамперед завдяки згадуваній вже демографічній зміні — виявляться спроможними відвоювати свою територію завдяки *returning, reconquering tide*^{iv}

Нам’єр додавав, що ця “серединна земля” була населена “тінями” вже покійних держав та імперій, які через це не ставали менш реальними. Чимало з

національностей, які їх населяли, у той чи інший період дали життя своїм державам, про що всі вони зберігали пам’ять, навіть якщо лише деякі з них зберегли соціальну базу [тобто привілейовані суспільні прошарки, спроможні керувати державою] та інтелектуальні звички, необхідні для незалежного політичного існування.

Ці тіні держав та імперій вкривали мапу Центрально-Східної Європи, накладаючись на існуючі кордони і перетинаючись між собою, і породжували ситуацію латентних конфліктів, взаємних претензій та ненависті, а також протилежних версій історичної пам’яті.

Ці ідеї та образи вельми сильні і проникливі. Однак бачення Нам’єра, хоч воно окреслило фундаментальні історичні

проблеми, було неповним і, загалом кажучи, незадовільним. І не лише тому, що він залишив на маргінесі господарські проблеми і проблеми національного та державного будівництва, що їх Мізес натомість спробував включити у свою модель. Мізесова модель містила більше змінних величин, а отже, мала більшу здатність до передбачення, оскільки, окресливши деякі ключові проблеми, вона давала змогу на цій основі зробити висновок про пружини, які приводили в рух історію Східної Європи. Хиби властиві були навіть сильним сторонам Нам'єрового аналізу, з огляду на проблеми, загалом спричинені баченням, яке не могло дати цілісної картини національних стосунків на багатомовних теренах. Однак саме тому, що справа надзвичайно ускладнюється історичними нашаруваннями, з яких ці стосунки утворилися, зумовленими цими нашаруваннями зонами нестабільності та конфліктами, які з них випливали, дослідження багатомовних теренів вимагає максимальної широти погляду: будь-яка тінь, незалежно від її причин, у якій губиться той чи інший їх аспект, може завести на манівці ціле дослідження.

Наприклад, сіті, які, за Нам'єром, вкривали ці “серединні землі”, були не лише прямим наслідком минулих завоювань: часто-густо вони виникали внаслідок примусового переселення або були залишком спонтанних міграцій, спричинених бажанням уникнути всіляких переслідувань. Таким чином, вони були непрямим наслідком завоювань та вторгнень, але, в свою чергу, могли слугувати базою для нових спроб завоювання з боку колишніх жертв. Крім того, хоч яким важливим було Нам'єрове розрізнення між такими імперськими національностями, як, наприклад, німецька, котра все ще повною мірою здійснювала свою роль, та напівлатентними “панівними народами”, як поляки під-австрійської Галичини та угорці (принаймні до *Ausgleich*^v 1867 року, коли останні фактично відновили свою державу), котрі, зберігши традиційні еліти і зони панування, були позбавлені власної незалежної держави, все ж воно не змогло охопити ряду випадків, хоч і відмінних, але в багатьох аспектах подібних.

Серед них були, з одного боку, ті “панівні народи”, що відійшли на другий план, але мали давню традицію, як греки, котрі навіть після відновлення у 1821 році незалежності і принаймні до поразки 1922 року в Туреччині продовжували вважати свою територію всього лиш відправною базою для відновлення давньої імперії, тінь якої вижила у вигляді численних грецьких спільнот, розкиданих на теренах від Болгарії до східного узбережжя Егейського моря, а також у подібні православної церкви, грецьке верховенство в якій невдовзі похитнули слов'яни, що колись були йому підпорядковані.

Ще іншим, але концептуально подібним був випадок народів, які не мали державницьких або імперських традицій (крім дуже давніх), але у XIX столітті опинилися в умовах, що дали їм змогу зайняти в Європі імперську позицію чи принаймні зробити певні кроки в цьому напрямку. Це насамперед стосується сербів, котрі, скориставшись тим, що вони першими на Балканах створили свою державу, а також народженням “югославської ідеї” та наявністю сербських спільнот (внаслідок не попереднього володарювання, а здебільшого минулих переслідувань) на теренах від Боснії до Банату^{vi}, швидко почали набирати агресивної постви. Але це стосується й румунів, зокрема після Першої світової війни.

Так що перелік народів, котрі були або претендували бути “панівними народами”, не був переліком закритим, і нехтування його розширення означало і далі означає знецінення концепції, яка все ж ґрунтується на правильних засадах.

Однак були ще серйозніші проблеми. І Нам'єр, і Мізес справедливо вбачали у німецькому імперіалізмі головного і найнебезпечнішого ворога малих народів “серединних земель” Зокрема Мізес ще після Першої світової війни стурбовано розглядав можливість деформації німецьких колоніальних амбіцій, котрі, на відміну від колоніальної політики англійців, французів, голандців, іспанців та португальців, яка була звернена “лише на тропічні та субтропічні народи”, спрямовувалися “відкрито... проти європейських народів” (тут ми бачимо проникливе розуміння історичного ґрунту, на якому невдовзі проросте останній божевільний і

жорстокий ривок німецького народу на схід). Але якщо Нам'єр вважав, що німці обох імперій (Пруської та Габсбурзької) не належать до Центрально-Східної Європи, а лише загрожують їй і спрямовують на неї свою агресію, Мізес відразу зрозумів, що німці є невід'ємним складником цієї Східної Європи. Це пояснюється вирішальною роллю, яку відігравали німецькі спільноти на слов'янській землі (Нам'єрова "сіть") в еволюції (точніше, інволюції) німецької та австрійської політики, у поразці та виродженні лібералізму, у постійному відродженні планів гегемонії та спроб експансії на схід, і всі ці елементи дуже точно проаналізував також Нам'єр у своїй праці "Революція інтелектуалів"¹

Але те, що стосується німців, стосується також росіян і турків, інших великих імперських народів, глибоко причетних до життя регіону, і навіть італійців, хоча й мірою, пропорційною до їх набагато меншої, успадкованої від Венеційської імперії, присутності на багатомовних територіях.

Хто знає російську історію XIX століття, тому добре відома вирішальна роль, яку відіграла Польща та польські повстання у визначенні напрямку цієї історії за царювання Миколи I, а також під час великих реформ, здійснених його сином Олександром II, а в наступному столітті цю роль відігравали Україна і частина Кавказ та Прибалтика. Звичайно, російська присутність тоді відчувалася більше як військово-бюрократична окупація, ніж як мережа імперських поселень, але останні — хоча й з великим запізненням порівняно з поселеннями німецькими — швидко виростили як в Україні, так і в Білорусі, у Прибалтійських країнах, а також на Кавказі і в Криму (пам'ятаймо, що ці терени завойовувалися лише починаючи з XVIII століття). Російська присутність була відчутною також під час кризи Османської імперії і при народженні нових Балканських держав, і з огляду

---

¹ L. B. Namier, 1848: *The Revolution of the Intellectuals*, Oxford University Press, 1992. Це, мабуть, найбільш мізесівська з книжок Нам'єра, який у надзвичайно глибокому обговоренні польської проблеми у Силезії, говорячи про причину деформації, зокрема інтелектуальної, німецького національного руху, фактично розвиває деякі здогади Мізеса, висловлені у праці "Держава, нація та економіка"

на силу цього імперського поштовху було б важко зрозуміти, чому Нам'єр, а пізніше надзвичайно проникливий Б'бо^{viii} недооцінили його, якщо не згадати, що для багатьох мешканців теренів під німецьким, угорським та польським пануванням, а пізніше загрожених небезпекою цього панування, російська присутність могла здаватися спасенною противагою і цінним союзником.

Невід'ємною частиною Східної Європи була також Османська імперія, творіння ще одного панівного народу, котра повільно, під натиском повстань своїх колишніх підданців відступала з її теренів, але у своєму відступі, попри масові винищення та втечі, то тут, то там залишала після себе групки турецького або наведеного в іслам населення. Окрім того, на відміну від тодішньої Росії та Німеччини і нинішньої Туреччини, Османська імперія була багатомовною територією *також у своєму центрі*, від Кавказу та вірменських і курдських верховин до населеного греками і вірменами узбережжя Егейського моря.

Отже, до мізесівської Східної Європи, у розумінні історично-інтерпретативного блоку, належали також “панівні народи”, які, подібно до німців (а також до поляків та мадярів, простягали на “серединні землі” свої мацаки і закидали на них свої сіті, хоча, можливо, ці мацаки і ці сіті тільки виростили або вже руйнувалися. Іншими словами, до неї належали всі перелічені нами імперські національності, включно з їхніми територіальними базами, які лежали поза її кордонами, але періодично потерпали від землетрусів, що виникали на її теренах.

Таким чином, ця Східна Європа простягалася від Берліна та ідня до оскви, від Балкан до Кавказу, від Балтики до узбережжя алої зії, включаючи всі території, які на початку століття входили у три великі імперії Османську, Російську та абсбурзьку, до котрих невдовзі долучиться четверта, Німецька, і всі народи, релігії та мовні і культурні спільноти, які їх населяли. Останні розміщалися ієрархічним ланцюгом, на вершині якого були німці, росія-

---

¹ I. Bibó, *A hélet-európai kisállamok nyomorúsága, 1946*; див. також J. Szuics, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvetoo, 1983.

ни і турки, їхніми партнерами були італійці, угорці, поляки та греки, на проміжних і нижчих ланках — народи, що набирали сили, як серби, румуни та болгари, далі — інші народи, такі як чехи, котрі, попри інтенсивну участь в економічному розвитку, особливо не претендували на панівне становище, і врешті ті, чий невеликі еліти вже давно були асимільовані або знищені, а тому це були такі майже цілковито селянські народи, як словаки, словенці, литовці та українці. Ланцюг замикали народи, позбавлені і держави, і території, а тому найслабші і найвразливіші: це були почасти вірмени (багато яких залишили свою історичну територію на плоскогір'ях під Кавказом), а насамперед євреї та цигани.

Тепер можна подивитися, яким був вплив великих перемін на терени, що вже самі по собі були дуже нестабільними, на стосунки між містом і селом, а також на структуру старих держав, котрі намагалися здійснювати реформи, і нових, котрі тільки формувалися; як змінювався ієрархічний ланцюг, що єднав народи і релігії, а також суспільні верстви та сімейні ролі, як мінялася ціла строката структура, що досі характеризувала ці багатомовні території.

Окреслимо ж коротко основні лінії. У Східній Європі могутній демографічний поштовх, якому сприяв поступ у сільському господарстві, теж змінив співвідношення сил у сільській місцевості на користь селян, посилюючи прагнення останніх здобути землю, зокрема землю, якою володіли землевласники, релігійні інституції та міські верстви. Однак, на відміну від Західної Європи, той факт, що землевласники переважно належали до іншої культури чи релігії, збільшував силу цього прагнення, подвоював ненависть і робив імовірнішими та жорстокішими вибухи насильства¹, включно, звичайно, з репресіями, а поступове здобуття селянами землі фактично дорівнювало її *націоналізації* знизу.

---

¹ На багатомовних теренах селянські рухи часто завдавали удару насамперед по маєтках, якими керували вдови або самотні жінки; потім наставала черга маєтків, власники яких мали чужоземні імена, належали до іншої релігії або були особливо ненависними, а потім приходила черга всіх інших. Так було, напр., під час великої української селянської війни 1917 року, у кн.: А. Грациози. *Большевики и крестьяне на Украине, 1918—1919.*— М.: АИРО-XX, 1997.

Таким чином, здобуття землі стало однією з хвиль великого припливу “етнічного очищення”, який за ці останні два століття затопив Східну Європу¹

Відродження селянського суспільства, пришвидшене де-що запізнілим скасуванням кріпацтва, що відбулося між 1848 та 1861 роками, непрямым чином утворило в цих регіонах також матеріальний субстрат для майбутніх зусиль будівництва національних держав. Адже в культурному аспекті ці зусилля ґрунтувалися на відкритті і відродженні мов та культур, котрі, завдяки неповноті завоювання, продовжували розвиватися під захистком сільської темноти, а в матеріальному аспекті — на виникненні верстви заможних селян, чому сприяло скасування кріпацтва та роздрібнення власності, і на великій кількості молоді, котра полишала села, перебираючись у міста, що колись були твердинями чужинців. Ці селяни дійсно становили перший масовий прошарок населення, для якого просування по суспільній драбині не означало асиміляції з пануючим етносом, і таким чином вони були важливою базою, на якій ґрунтувалися пізніші національні домагання. А ця молодь, незалежно від того, чи були це діти заможних селян, послані до міста вчитися, чи люди, народжені під час демографічної революції і прогнані з села, неспроможного їх прогодувати, забезпечила численні рухи, натхненні національною ідеєю, не лише необхідною для їхнього розвитку сировиною — діячами, активістами, простими членами, симпатиками,— але й, завдяки здобутій ними освіті (яка, однак, часто велася панівними мовами і таким чином сприяла асиміляції принаймні певної частини цих людей іншими національними культурами), кадрами та елітами, необхідними для процесів державного будівництва.

---

¹ Недавно почали виходити перші праці, присвячені історії цього явища. Хоч часто вони незадовільні, їхнім позитивним боком є те, що вони вперше виразно поставили це фундаментальне питання європейської історії. Див., напр.: А. Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, London, St. Martin's Press, 1996, та N. Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, 2001; *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, за ред. М. Cattaruzza, М. Dogo та R. Pupo, Napoli, ESI, 2000.

Проте завжди слід пам'ятати, що хоча, як я вже писав, село у Східній Європі, а відтак у цілому “третьому світі”, було дуже важливим елементом для народження і розвитку національних рухів, насправді селянам завжди була властива глибинна двоєдушність, а їхня підтримка зусиль націоналістів була вельми нестабільною і мінливою. Це видно з безконечних скарг націоналістів усіх країн, які, наприклад, спершу захоплено спостерігали за наступом селян на власність чужоземних панів, а відтак наштотувалися на жорсткий, лютий опір цих самих селян, які ніяк не бажали стабільно постачати людей і засоби для їхніх заходів державного будівництва¹

Селяни фактично належали до культури, яку можна назвати донаціональною, і з певного погляду були членами інтернаціональної спільноти, яка мала майже антропологічний характер, — спільноти “темних”, якщо застосувати слово, яким їх зневажливо називали у містах Російської імперії (подібні терміни використовувалися у всіх країнах). А коли вони належали до іншої національності або релігії, подібні терміни набирали ще більш зневажливого характеру. Наприклад, вірменам-християнам Баку довколишні селяни-мусульмани здавалися “затурканими”, і так само ставилися львівські поляки-католики до русинів-уніатів, тобто українців, галицького села.

У цьому сенсі існує глибока, незаперечна спорідненість між селянськими рухами всіх країн, і той уявний чи реальний *опір*, який селяни чинили зусиллям націоналістів, завжди зумовлювався подібністю її вимог (заволодіння панською землею і її розподіл, мінімальне втручання держави, вільна торгівля у місцевому масштабі, захист цінностей, властивих селянському світові, тощо) і набагато частіше мав місце там, де націоналісти були пов'язані з панівними класами.

Вузол селянської двоєдушності стосовно національних рухів розв'язався лише з появою у ХХ столітті рухів, готових поєднати у своїй програмі національне і соціальне пи-

¹ У цьому аспекті типовим є випадок українського націоналізму 1917—1920 років, якому я присвятив недавно цитовану працю “Большевики и крестьяне на Украине”

тання, а отже, спроможних забезпечити стабільну участь селянської маси у “боротьбі за національне визволення”. Не випадково це відбулося на ґрунті того єднання стихії соціальної і стихії національної — його найважливіше випробування відбувалося саме у Східній Європі, — котре є, як я не раз підкреслював, одним з найважливіших ключів для розуміння історії ХХ століття.

Попри властиві селянству суперечності та його двоєдушність в очах націоналістів, які домагалися від нього підтримки, представникам колишніх “панівних народів” — тим, котрим, як великим землевласникам, загрожувала більша небезпека, але й тим, хто сподівався, що ця приналежність допоможе їм вирішити їхні власні проблеми, — тиск з боку селян здавався справжньою облогою. Звичайно, в окремі моменти деякі люди “зраджували” свій клас і свою національність, пристаючи до справи своїх слуг, як польські шляхтичі на східних теренах, котрі спричинилися до народження українського національного руху. А у випадку Фінляндії велика частина панівної шведської спільноти врешті-решт пристала до національної справи раніше підлеглого їй народу (до цього вибору був, безперечно, причетний той факт, що росіяни позбавили їх колишнього панівного становища) і навіть дала найяскравішого її лідера, Карла Густава Маннергайма, колишнього офіцера царської гвардії, котрий став “батьком” країни, мовою якої він ледве розмовляв.

Однак загалом їхня реакція була з протилежним знаком, і розвиток ментальності стану облоги сприяв появі настроїв, серед яких панувало почуття загроженості і запізнитого жалю, зростанню ненависті та прагнення відплати і процвітання теорій змови, які пізніше у Східній Європі знайшли ще сприятливіший ґрунт, ніж той, що його породили у Західній Європі військові поразки, національне приниження та зрушення, спричинені процесами модернізації.

Аналогічні явища були викликані поступовим завоюванням чужинських міст “темними” мешканцями навколишніх сіл, зумовленим демографічною революцією і породженим процесами індустріалізації та урбанізації. Серед перших міст, що їх взяв приступом Нам’єрів *reconquering tide*, були

Буда та Прага (хоча у Празі молоді чехи та німці змагалися між собою за контроль над вулицями та кварталами ще наприкінці XIX століття), але цей процес відбувався повсюдно і послідовними хвилями зачепив усі великі міста на теренах між Балтійським та Егейським узбережжям, де ще у 1821 році греки у звільнених містах винищували мусульман або примушували їх до втечі, і між Адріатикою та Кавказом, де погроми і взаємні помсти завдали удару і по вірменських спільнотах, і по новопоселених у містах азербайджанцях.

Звичайно, оскільки принаймні до 1914 року ці території перебували під пануванням імперій, котрі дозволяли і накидали великі переміщення населення або сприяли їм, не бракувало, зокрема на сході, протилежних явищ, тобто спрямованих на збільшення, а не на скорочення простору багатомовних територій і кількості багатомовних міст.

Наприклад, індустріалізація і створення залізничної мережі тісніше пов'язали Україну з Росією, сприяючи зростанню російських спільнот в українських містах, в той час як далі на захід частка панівних національностей у містах зменшувалася. Велика частина російської імміграції була спрямована також на Донбас, а тим часом демографічний вибух у єврейських спільнотах спричинив зростання мережі їхніх міських поселень у цілій “зоні” їх проживання, накинутій їм царським урядом (Польща, Литва, Білорусь, Україна), а також у східній частині півдавстрійської Галичини. З тих самих причин зростали також грецькі та вірменські спільноти, розкидані по території Османської імперії.

Явище “відвоювання” міст, які в багатьох випадках вперше зазнали нашестя переважно сільського населення, незалежно від пов'язаних з ним планів, спроб теоретизування та закликів до нього (яких теж не бракувало, але які часто з'являлися після спонтанного виникнення процесів, що їх можна назвати матеріальними), фактично становило другу велику хвилю загальнішого “очищувального” припливу, яка насунула на багатомовні терени (перша хвиля, пам'ятаймо, була породжена прагненням здобути землю).

Серед його головних дійових осіб — молодих іммігрантів та їхніх новоутворених еліт, котрих гнітила влада старих

панівних верств і котрі супроти неї почували себе непевно, але котрих п'янило усвідомлення власної сили, з одного боку, і представників національностей, які досі переважали у містах, з другого,— майже природним чином виникли досить неприємні звичаї та ідеологічні явища. У міських німецьких спільнотах Судетів та Богемії, а також в італійських спільнотах Істрії та Далмації традиційні антислов'янські настрої набрали нових, агресивніших форм, а водночас всюди посилювався антисемітизм. Останній зростав також серед недавно осілих у містах представників простолюду, які набагато більшою мірою відчували на собі наслідки відриву від коренів, ніж їхні однолітки на Заході.

На Донбасі, у підросійській Польщі чи в Бессарабії народні заворушення, а навіть робітничі страйки часто-густо кульмінували у бурхливих антисемітських погромах, причому схоже, що вплив Москви і наміри уряду відігравали тут набагато меншу роль, ніж вважала тоді просвічена громадська думка. Натомість не останньою була роль православних і католицьких церковнослужителів, які теж відчували загрозу з боку процесів модернізації. Але навіть такі організації, як *Народна воля*, найвідоміше російське народницьке угруповання, після великих народних погромів 1880-х років розповсюджували прокламації, які схвалювали напади на багатих євреїв і закликали робітників та селян поширити їх на поміщиків, чиновників та представників царизму¹

Показово, що саме у західних губерніях Російської імперії в колах інтелігенції міст, за панівну роль у яких змагалися принаймні три релігійні ідентичності (православна, католицька та єврейська) і чотири національності (російська,

¹ Див. чудовий роман І. Зінгера “Брати Ашкеназі” [*Di Brider Ashkenazi*, 1936] та: С. Wynn, *Workers, Strikers and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia*, Princeton, Princeton University Press, 1992. Про погроми в Російській імперії та контрверсії щодо ролі центрального уряду в їх організації див.: О. Pritsak, *The Pogroms of 1881*, “Harvard Ukrainian Studies”, 1—2, 1987, pp. 4—43; M.I. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1990, та *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, за ред. J. D. Klier та S. Lambroza, New York, Cambridge University Press, 1992.

польська, єврейська та українська), виник тоді антисемітизм нового типу, народжений на перехресті реакції та модернізації, ініціатив держави та діяльності церков, народних заворушень та національних конфліктів. Його програмою були “Протоколи сіонських мудреців”, скопійовані також з врахуванням уроку французького антисемітизму, але народжені у російських міських середовищах України. Як гаданий доказ єврейської змови з метою панування над світом, вони стануть маніфестом нищівного антисемітизму у Європі ХХ століття¹

Також внаслідок довгого ланцюга поразок та принижень, яких зазнала Османська імперія у ХІХ столітті (згадаймо те, що ми говорили про Францію після Седана або Італію після Адуа), набагато жахливіше насильство вибухнуло в останнє десятиліття сторіччя в Анатолії і на Східному узбережжі Егейського та Чорного морів проти вірменських спільнот. Жертви в цьому випадку нараховували не сотні осіб, як це було у антиєврейських погромах у Російській імперії, а десятки, а то й сотні тисяч (найвірогідніші оцінки говорять про сто — двісті тисяч загиблих).

І у цьому випадку велику роль відіграли релігійні лідери, але вирішальним тут було втручання держави, керівникам якої не подобався тиск західних потуг на користь християнського населення імперії, котрий розглядався як привід, що його використовують чужоземці, аби змусити Османську державу до цілого ряду територіальних поступок та принизливого послаблення суверенності.

Відомо, що на Балканах територіальні поступки часто супроводжувалися насильством проти представників колишнього “панівного народу”, який своєю поведінкою підживлював величезний резервуар ненависті та прагнення помсти. Чутки про це насильство, часто перебільшені, разом з сотнями тисяч біженців, які покидали свої давні поселення, поширювалися на теренах, котрі все ще належали до імперії, викликаючи хвилі образ проти християн та гнівної нос-

¹ C.G. De Michelis, *Il manoscritto inesistente. I “Protocolli dei savi di Sion”: un apocrifo del XX secolo*, Venezia, Marsilio, 1998.

тальгії за колись беззаперечним пануванням, яке тепер з кожним днем ставало дедалі сумнівнішим: згадаймо, що лише у 1877—1878 роках імперія втратила Румунію, Сербію, Чорногорію, Боснію і Герцеговину, Болгарію, Фесалію і частково Анатолію та Кіпр, що загалом становило третину її обширів і п'яту частину її населення¹

Цей вибуховий матеріал використали релігійні та світські власті, щоб завдати удару по вірменських та грецьких спільнотах. Але великі погроми в Османській імперії теж залишаються незрозумілими, якщо не враховувати готовності принаймні частини населення до участі у насильстві проти християн, і ця готовність знайшла на анатолійських плоскогір'ях ще одну важливу підставу у прагненні курдів звільнити від вірменської присутності терени, за які ці дві спільноти сперечалися вже століттями²

І у випадку цих переслідувань національні та релігійні чинники теж тісно перепліталися з процесами модернізації, які помножували мотиви і підстави для конфліктів. Наприклад, на великій частині багатомовних теренів еліти традиційного типу та сільське населення часто відмовлялися брати участь у новочасних різновидах господарчої діяльності і полишали монополію на таку діяльність на німців, євреїв (котрі, пам'ятаймо, не мали права володіти землею), греків та вірмен. У підросійській, як і в півдавстрійській Польщі, в Угорщині та Румунії, де були сильні кола місцевих землевласників, тільки євреї контролювали від 30 до 50% новочасних різновидів діяльності. Ще вищим був відсоток новочасної економіки під контролем греків та вірмен в Османській імперії, де, наприклад, на початку ХХ століття у немусульманських руках перебувало понад 90% промислових підприємств з більш ніж десятьма працівниками. І якщо угорські великі землевласники загалом були задоволені таким станом справ, який залишав їм змогу далі віддаватися традиційним заняттям, не ставлячи під загрозу їхнього пану-

¹ E.-J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London, I.B. Tauris, 1998, p. 85.

² V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien. Conflits nationaux des Balcons au Caucase*, Paris, Stock, 1995.

вання, то в автохтонних соціальних верствах, серед їхніх еліт, а також серед мас нових міських мешканців та членів давніх мусульманських ремісничих гільдій таке становище загалом загострювало почуття ворожості та неприязні супроти процесу модернізації, яке саме по собі існувало також у західних країнах.

Це утворило ще один різновид сприятливого ґрунту для різних націонал-соціалізмів, підживлюваних особливо ненавистю до єврейських та вірменських “купців та лихварів”, що їх численні теорії змови змальовували як представників і агентів міжнародної фінансової олігархії, або навпаки (а іноді й водночас), соціалістичного і модернізаторського бунтарства, забуваючи, що переважна більшість євреїв та вірмен належала до релігійних спільнот традиційного типу, як правило, дуже вбогих, і відчувала перед новочасністю такий самий страх і таку саму недовіру, які були притаманні тим, хто робив з них носіїв зарази.

Саме на цьому тлі переважно спонтанних рухів, породжених демографічним розвитком, модернізацією та урбанізацією, слід розглядати, як і у випадку погромів, загальні напрями політики держави. У старих імперіях цю політику спричиняла зумовлена їхньою більшою відсталістю необхідність привести основу їхньої влади до відповідності з тим, чого вимагали тодішні великі соціально-економічні зміни. Однак цього було не досить. Адже нам відомо, що сутність якісних змін у житті держав, спричинених Французькою революцією, полягала у націоналізації та раціоналізації: а поява сильнішої, бо одноріднішої, держави,— найважливішою, звичайно, була саме етнічно-мовно-релігійна однорідність,— яка завдяки цьому здатна краще мобілізувати свої ресурси, була більш ніж достатнім мотивом, щоб ця більша однорідність перетворилась на взірць для наслідування¹

---

¹ Звичайно, це не є якимось абсолютним законом: за певних умов знову з'являлися імперські або напівімперські утворення, своєрідним прикладом яких є СРСР, а в Африці з'являлися навіть еліти, які побудували державу, намагаючись водночас створити національність. Окрім того, в минулому однорідність не завжди вважалася перевагою,

Тому великі імперії Східної Європи, а відтак поступово й нові держави, які народжувалися внаслідок їхнього розпаду, постали перед завданням, яке включало, або принаймні робило бажаним, як елемент раціонального реформування існуючих держав, а відтак побудови нових, не лише модернізацію — чи принаймні той рівень модернізації, який необхідний для того, щоб утримувати, забезпечувати і застосовувати військо, оснащене озброєнням та технікою на рівні західних, — але й раціональне управління та уодноріднення, тобто “націоналізацію” населення.

Окрім того, все це здійснювалося після ряду розподілів Польщі, які значно ускладнили “мізесівський” характер причетних до них імперій (Російська імперія, крім того, повинна була ще “перетравити” території, відібрані в Османської імперії), і в контексті, який після 1789 року, а особливо у ХХ столітті, характеризувався загостренням суперництва між державами, а також внутрішнім напруженням та соціальними або національними бродіннями, а часто-густо — і одними, і другими.

Внаслідок цього збільшувалися проблеми, пов’язані з пристосуванням до змін, і це особливо стосується багатонаціональних імперій, де процеси модернізації та націоналізації наштовхувалися на додаткові труднощі. Наприклад, сам характер, часто багатоетнічний, імперських еліт зумовлював посилення їхньої недовіри — властивої всім традиційним панівним верствам — до обох цих процесів. Як могли прибалтійські німецькі барони, польські шляхтичі (а в Російській імперії більше половини дворянства була польського походження) чи грузинські князі прихильно ставитися до русифікації? З цього погляду Російська та Габсбурзька імперії, багатонаціональний характер еліти яких був більше виражений, перебували у несприятливому становищі не лише стосовно Німецької, але й Османської імперії, де, однак,

---

і великі імператори пишалися силою та красою своїх держав саме з огляду на їхню розмаїтість, джерело великого багатства у всіх розуміннях. Ніде не сказано, що різноманітність не може знову стати перевагою, і симптомом цього можна вважати досвід Сполучених Штатів.

невдовзі з'явиться курдська проблема. Іншими словами, спричинена націоналізацією трансформація держави, яка, не забуваймо, на довгу перспективу всюди означала позбавлення знаті контролю над державою, у Східній Європі поставала в особливо гострій формі, викликаючи серед традиційних панівних верств навіть більшу ворожість, ніж на Заході.

Але навіть якби можна було подолати цю перешкоду, залишався той факт, що багатонаціональним імперіям було дуже важко використовувати патріотизм для мобілізації мас на підтримку держави: адже намагання стимулювати патріотичне почуття майже неминуче означало апелювання до етнічної ідентичності певної частини населення, посилюючи внаслідок цього почуття відчуження, якщо не ворожості, з боку інших національностей¹, які вже раніше були мобілізовані конкурентною боротьбою за контроль над новими можливостями, що їх давала модернізація, як виконання громадських робіт, доступ до освіти та професійної діяльності і управління місцевими ресурсами (іншими словами, ті самі засоби, котрі на Заході стихійно використовувалися як амортизатори конфліктів, у “мізесівських” умовах ці конфлікти розпалювали).

Крім того, модернізація означала звільнення місця для груп, які часто належали до чужих культур, а то й навіть вважалися нижчими і гідними зневаги, і тому вона здавалася особливо ненависною. Врешті, на широких теренах спільним плодом модернізації та націоналізації була поява мас із іншою мовою, культурою та релігією, що посилювало незадоволення і ворожість традиційних верств.

Попри все це, найкраща частина владної еліти добре знала, що модернізація — це питання життя або смерті. Тому, долаючи опір і збентеженість, обґрунтованість яких часто визнавалася, вона започатковувала досить сміливі задуми, які давали нові соціально-економічні форми з особливими рисами. Так само і навіть більше, ніж у Німецькій імперії, що представляла найвищий щабель на драбині держав *an-*

---

¹ A. Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914—1923*, London, Routledge, 2001, p. 8.

cién régime, котра починалася з Османської імперії і після неї включала Російську та Австро-Угорську імперії, модернізація згори зумовила утворення важливих осередків адміністрованої економіки, яка тільки позірно була новочасною і капіталістичною, але закони функціонування якої не були законами ринку. Ці осередки були ширшими, чи радше мали в межах відповідних економік більшу вагу, ніж ті, які утворювались у Західній Європі внаслідок утвердження економічного націоналізму. З цього погляду, одним із плодів модернізації в імперіях Східної Європи на коротко- і середньотермінову перспективу було подальше зміцнення і поширення на сфери транспорту та важкої промисловості зв'язків держави традиційного типу, тобто ближчої до первісного “військового” прототипу (цей термін вжито тут у значенні, якого надавав йому Спенсер), з економікою. Ці зв'язки згодом посилилися внаслідок Першої світової війни, набираючи нових форм і досягаючи свого найчистішого вираження у Радянському Союзі.

Обмеженість наявних ресурсів, а отже, очевидна необхідність мобілізувати їх і контролювати згори, існувала також у царині інтелектуальних ресурсів. Тому не випадково на цих теренах — і в старих імперіях, і в нових державах, що народжувалися внаслідок їх поступового розпаду, — мав місце вищий ступінь заангажованості інтелектуалів та фахівців у житті держави, і ця заангажованість не зменшувалася, навіть коли набирала бурхливих і конфліктних форм (адже за змовами та протестами насправді стояло прагнення керувати країною). Таким чином, виникла атмосфера, ще сприятливіша для поширення серед інтелігенції міфів про вищу раціональність держави і про те, що її дії повинні спиратися на науку, ніж та, яка спричинила народження подібних міфів у Франції. Але ті самі причини, які сприяли їх впливові та поширенню, тобто відсталість, культурна слабкість тощо, та бажання якомога швидше їх подолати сприяли також тому, що вони так і залишились міфами, до того ж перешкоджаючи досягненню набагато скромніших цілей, як, наприклад, відлагоджене функціонування адміністрації, адже за-

для їх досягнення звикли вдаватися до швидких рецептів, котрі були такими ж оманливими, як і міфи, що їх породили.

Крім того, неоднорідність населення в імперіях, а відтак — у перших майже національних державах, що виникли на теренах, котрі, попри претензії цих держав, не переставали бути багатомовними, загострила проблеми, пов'язані з “націоналізацією мас”, досить гострі вже й на Заході, і часто просто робила її неможливою (аби переконатися у цьому, достатньо згадати, як важко проходило включення мас у життя держави в іншому випадку, подібному в цьому відношенні до Східної Європи, — я маю на увазі населення Південної Італії, яке, однак, належало до тієї самої релігії і еліта якого здебільшого приймала італійську культуру, прирікаючи діалекти залишатися діалектами).

Це відбувалося також тому — як уже було очевидно з невдалих спроб Йосифа II (не випадково на своїй надмогильній плиті він заповів викарбувати вислів, який нагадував, що жодне з його починань не досягло успіху), — що тиск із метою здійснення націоналізації і раціоналізації викликав відповідну реакцію народів, на які він був спрямований, і спричинив їхню мобілізацію. Останню очолили переважно залишки їхніх еліт (а отже, там, де ці еліти були сильнішими, як в Угорщині та Польщі, вона відбувалася швидше), а також — насамперед там, де еліти були знищені або асимільовані, — нові суспільні верстви, породжені самим процесом модернізації. В останньому випадку, оскільки треба було чекати, аби цей процес дав свої плоди, котрі полягали — як ми бачили — у виникненні, внаслідок процесів урбанізації та охоплення системою шкільництва, зародків нових місцевих еліт, реакція на ініціативи центру відбувалася переважно з певним запізненням, але нерідко з цієї ж причини її форми, як також її вимоги, мали ґрунтовніший і новочасніший характер.

Коротше кажучи, ліквідовуючи на багатомовних теренах неписьменність і даючи освіту верствам, котрі раніше не мали до неї доступу (ці верстви почасти пристосовувалися до панівної культури, а почасти віднаходили власну), змінюючи обличчя міст і національний склад професій тощо,

модернізація здійснювала “націоналізацію” у протилежному напрямку, ніж той, якого бажали власті, котрі започаткували її у сподіванні зарадити слабкості своєї держави в умовах змінених законів європейської конкуренції.

Таким чином, у цій новій ситуації великі багатонаціональні імперії, хоч у минулому їм не раз вдавалося успішно опанувати обставини, виявилися структурно слабшими, ніж їхні конкуренти. Ця їх більша відносна слабкість, що про неї вже свідчили ті труднощі, на які вони наштовхнулися при вирішенні завдань, поставлених перед ними у XIX столітті, відтак виразно проявиться у перші десятиліття наступного століття, коли жодна з них не зможе оговтатися від удару, завданого війною, яка оголила їхню еволюційну ніжність у нових умовах. Їхнє місце зайняли тоді держави, котрі, за двома яскравими, але нетиповими винятками, якими були СРСР та Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 року — Югославія), були або проголошували себе національними. Однак ще до 1914 року, внаслідок розпаду Османської імперії, утворився ряд нових держав, у яких вимальовувалися деякі характерні риси тих держав, котрі виникли згодом внаслідок Першої світової війни та мирних договорів, якими вона завершилася.

Нема потреби довго зупинятися на причинах цього тяжіння до більш чи менш національної державності у Центральній та Східній Європі XIX та XX століть: причина того, чому всі хотіли мати *свою* національну державу, очевидна для кожного, хто замислюється над історією останніх століть. Цю причину добре підсумував Михайло Драгоманов, український патріот, один з найцікавіших політичних мислителів кінця XIX століття: попри всі вади національної держави, що їх ліберал і федераліст Драгоманов дуже гостро усвідомлював, власна держава в кінцевому рахунку є формою суспільної організації, потрібною для оборони проти чужоземної навали та упорядкування справ на власній землі відповідно до власних бажань^{viii} Це твердження невдовзі стало самоочевидним для тих численних груп населення — як євреї, вірмени чи цигани, — котрим довелося

зустріти європейські буревії без власної держави, яка б їх захистила¹

Натомість цікавіше зупинитися на особливостях держав, що виникли на Балканах, від Греції до Болгарії, включно з Сербією, Румунією і Чорногорією. Поза очевидними, часто дуже важливими відмінностями, їхній характер, проблеми, які постали перед ними, спосіб, яким вони їх розв'язували, та результати, яких вони досягли, підкріплюють гіпотези, сформульовані під час роздумів над історією інших європейських держав та імперій, надаючи їм нових, важливих артикуляцій.

Цілком природно, що в нових державах, народжених внаслідок звільнення від османського ярма та знищення або вигнання турецьких еліт і частини наведеного в іслам населення, *націоналізація*, в буквальному розумінні слова, землі та міст і соціальні реформи збіглися. Розподіл турецької власності, наприклад, уможливив великі аграрні реформи, які сприяли подальшому зміцненню сільського суспільства та народженню великих селянських партій, а також цікавих проселянських ідеологій. Але засаднича хиба, яка полягала в союзі між стихією національною і стихією соціальною, в ототожненні між вигнанням чужинців та створенням власної держави, власного маєтку чи власної торгівлі, не припинила впливати на їхню еволюцію також і пізніше, підказуючи, що головним шляхом до розв'язання проблеми національної, релігійної чи культурної неоднорідності є шлях “очищення”

Водночас відсутність — за важливим винятком греків і почасти румунів — чи загалом слабкість автохтонних еліт (адже верхню частину суспільної піраміди займали турки) спричинилася до того, що розв'язання проблеми управління новими державами майже автоматично здійснювалося шля-

---

¹ Про Драгоманова див.: I. L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History*, Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, Alberta, 1987, pp. 203—98. Не випадково у 1934 році, розмірковуючи про становище євреїв, Нам'єр, який тоді був одним з головних радників Вайцмана, стояв на позиції, дуже близькій до позицій Драгоманова: *Man cannot live outside a community, but he is truly safe in his own community only...* [Людина не може жити поза спільнотою, але справжній захист її може дати лише її власна спільнота...] (*In the Margin of History*, New York, Books for Libraries Press, 1969, p. 70).

хом доручення цього управління чиновницько-військовій еліті, яка виникла в процесі боротьби за незалежність. Ця еліта, пов'язана з патріархальними колами, які за турецького панування становили основу села і яким був властивий традиціоналістський та клановий світогляд і способи поведінки, мусила рахуватися з глибокою відсталістю — знову ж таки за частковим винятком греків — господарства, яке залишалося монокультурним: у Сербії переважало розведення худоби і вирощування слив, у Болгарії — вирощування тютюну, а в Румунії — злакових (утім, навіть у розвиненішій Греції більше половини експорту все ще складали родзинки).

В цих умовах проблема створення новочасного сектора економіки, спроможного утримувати принаймні таке ж військо, як у сусідів, швидко зумовила виникнення зон адміністрованої економіки, які здебільшого перебували під орудою кланів, і рівень розвитку цих зон ще більшою мірою перевищував рівень решти країни, ніж це було в подібних зонах, які виникали у великих імперіях. Крім того, також з огляду на націоналізацію, якою супроводжувалося виникнення ряду держав, коаліція між державою і економікою та ідеологічна продукція інтелектуальних прошарків набрали тут ще більш нетипових, з погляду західних концепцій, форм, які свідчили про можливість появи — в разі особливо гострих криз — нових гібридів, у яких сполучатимуться відсталість і регрес, процеси державного будівництва, панівна роль держави в суспільстві та систематичне використання насильства супроти частини населення, і народження та розвиток цих гібридів відбуватиметься під егідою цілої низки ідеологій.

Ще до того, як це сталося, специфічні умови, в яких проходили модернізація та націоналізація у Східній Європі, зумовили появу цікавих явищ в ідеологічній царині.

В імперіях, де відбувалися реформи, переваги, які впливали з імперського становища, а також опір частини давніх багатоетнічних еліт та труднощі, які щоразу виникали при намаганні застосовувати політику денационалізації підданців, що належали до національних меншин, зумовили викривлення та запізнення розвитку національної свідомості імперських народів. Як мала розв'язуватися, наприклад, проблема того, що означає бути росіянином, як належало

визначити і окреслити, хто і що саме належить до “Росії”? Часткова відповідь виникла сама собою завдяки новому значенню, що його набули два раніше взаємозамінні прикметники, відмінні лише своїм етимологічним коренем, — прикметник *русский*, який поступово став вживатися на означення того, що є етнічно російським, і *российский*, який вживався натомість для означення явищ і симптомів, що стосувалися цілої імперії (це розрізнення нині має майже офіційний характер, однак проблему це далеко не вирішило).

Як показує довга фаза переходу від реформ, інспірованих османізмом — ідеологією, яка принаймні у своїх намірах мала наднаціональний характер, — до повороту в бік турецької або пантурецької ідеології, аналогічні проблеми існували також в Османській імперії, однак не було їх у Німецькій, яка вважала себе національною, хоч зовсім такою не була, та у Габсбурзькій імперії, яка після 1866 року вже офіційно була співдружністю кількох національностей.

Ці труднощі зумовили розмаїті спроби — які можна назвати “позитивними імперськими спробами” — реформувати багатонаціональні імперії під вивіскою ідеологій, які претендували на позанаціональність, і одним з перших прикладів такої ідеології був османізм. Ці спроби, що їх нерідко підтримувала найкраща частина вищого імперського чиновництва, знаходили підтримку також серед представників менших або позбавлених власної територіальної бази національностей, а також серед більш чи менш широких прошарків, які походили з національних меншин, але внаслідок процесів модернізації асимілювалися з панівною культурою. Їхня привабливість полягала в універсальності їхньої ідеї, але вони означали насадження панівної мови та культури, принаймні з огляду на потребу раціоналізації, як це вже було з реформами Йосифа II, і часто-густо супроводжувалися зневагою до “малих народів”, до їхніх претензій, провінціалізму та дрібничковості, поширеною насамперед серед співчутливих до цієї політики верств інтелігенції, зокрема асимільованої імперською культурою.

Як зауважив Драгоманов, хоч російські революціонери-емігранти підтримували інший різновид космополітичного проекту, вони теж “сприяли лицемірству царизму щодо

пригноблених національностей, але попри те вважали себе досконалими інтернаціоналістами”

Незадовго до того, у 1848 році, Енгельс — який згодом про це пошкодував — засудив як реакційну і висміяв спробу чехів визволитися від німецького культурного та політичного панування, що його він, безперечно, ототожнював з “прогресом”¹ Через декілька десятиліть Ленін, який зумів закласти основи нового російського імперського центру, глибоко змінивши його лише завдяки тому, що він з найкращими намірами — як ворожий будь-якому націоналізмові космополіт — здійснив те, що виглядало як найоригінальніший і найцікавіший з цих “позитивних” імперських проєктів, не раз вступав у сутичку з більшістю своєї партії, не здатною зрозуміти залежність успіху революції від національного питання. Він тоді помітив, що ті, хто відкидав право народів на самовизначення (це був фронт, яким керувала, знову ж таки в ім’я інтернаціоналізму та переважання економічного чинника, крайня лівиця послідовників Розі Люксембург на чолі з П’ятаковим та Бухарініним, але він знаходив підтримку також серед російських кадрів партії²), відкидали також саме поняття демократії, а отже, викорис-

¹ У 1840-х роках Енгельс вважав відвоювання лівого берега Рейну питанням національної честі, а онімечення Бельгії та Голандії — необхідністю. У 1848 році він навіть назвав великого чеського історика та патріота Палацького “збожеволілим німецьким ерудитом” Він довго зберігав ворожу поставу щодо незалежності “малих народів”, однак пізніше вивчення ірландського питання привело його до переконання, як він писав у листі до Каутського у 1882 році, що “звільнення від національного гніту є фундаментальною умовою для будь-якого розвитку”, див.: R. Rosdolsky, *Friedrich Engels und das Problem der “geschichtslosen” Völker*, у: “Archiv für Sozialgeschichte”, 4, 1964.

² А. Graziosi, *Stato e industria in Unione Sovietica*, Napoli, Esi, 1993, pp. 76—77 і 107—118 та Id. *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. СІІ. Стосовно Розі Люксембург, її опозиції проти польської незалежності (яка нібито забирає енергію польського пролетаріату, шкодячи таким чином його боротьбі за соціалізм, і суперечить “органічній інтеграції” польської економіки в економіку Російської імперії), її впливу на російську лівицю та її конфліктів з польськими соціалістами, див.: Т. Snyder, *Nationalism, Marxism and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872—1905)* [який був головним опонентом Люксембург], Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1997.

тання демократичних прав там, де це призвело б до розпаду імперії, і боровся за те, аби включити в конституцію своєї нової держави право республік на відокремлення від СРСР. Звичайно, після його смерті перевагу здобули ідеї та постави його товаришів по партії, що з часом перетворило чимало конституційних засад, які стосувалися національностей, на чисту формальність, і вони залишалися формальними аж до того часу, поки, як це часто буває з формами, їхня вагомість з повною силою не проявилася в момент розпаду Радянського Союзу в 1991 році.

Національний чинник також прискорив, підштовхнув і посилив кризу та виродження лібералізму серед імперських народів та їхніх інтелектуальних еліт. Як підозрював Мізес, і що відтак ґрунтовно розглянув Нам'єр у своїй праці про революцію інтелектуалів, ще у 1848 році чеське, данське та польське питання швидко змінило орієнтацію більшості німецького передпарламенту, який дійшов до заперечення прав, яким формально віддавалося належне всюди, де на кін були поставлені німецькі інтереси. Вирішальну роль тут відіграли німецькі міські меншини на сході, питання виживання яких (зокрема як панівної групи) становило могутній чинник шантажу для цілої національної спільноти. Тільки-но зрозумівши небезпеку поширення демократії на більшість ненімецького населення їхніх регіонів, вони були готові підтримати будь-який сильний уряд, спроможний захистити їхні привілеї.

В інших випадках, як у Росії, а також в Угорщині, криза реформістських імпульсів прискорилося радше внаслідок реакції пригноблених народів: наприклад, у 1862 році польське повстання змінило напрямок реформ Олександра II, у 1905 році російські ліберали та демократи розділилися в думках щодо того, як слід відповісти на національні вимоги, а у 1917 році коаліція, котра підтримувала Тимчасовий уряд, розкололася щодо питання визнання прав українців, якому ліберали протиставилися до тієї міри, що воліли вийти з уряду, аби тільки не підписувати пов'язаної з цим визнанням угоди. Деінде, як в Османській імперії, достатньо було просто поставити під сумнів права і приві-

леї панівного народу та панівної релігії, аби утворився могутній резервуар активної ворожості до будь-якої реформістської політики і розпалася єдність угруповань, які прагнули її провадити.

Це пояснювалося також тим фактом, що Османська імперія була багатомовною територією *на цілому своєму обширі* (згадаймо грецьку, вірменську та курдську присутність в Анатолії), і механізми деформації, що їх у Німеччині запускала реакція східних німецьких меншин, тут вводилися в дію одночасно на великій частині цілої імперії, включно з її найбільшими центрами. Але можливо, як свідчить німецька реакція у Версалі, саме безперервні приниження, яких зазнавав імперський народ починаючи принаймні від війни за грецьку незалежність, а насамперед їх посилення після революції 1908 року, штовхнули врешті лідерів турецького реформізму до швидкого і негайного облишення будь-яких претензій на демократію у стосунку до меншин.

Найбільш вражаючим випадком є те, що офіційну назву своєї організації, комітету “Єдність та прогрес”, молодотурки прямо запозичили з гасла Огюста Конта “порядок і прогрес”. Спочатку серед їхніх керівників були також араби та албанці, і на перший з’їзд османської опозиції в Парижі вони не лише запросили вірмен, але й погодилися обговорювати з ними можливість особливого статусу для вірменських провінцій. Проте цього було достатньо, аби запустити механізм, дуже подібний до того, який вже спричинив кризу лібералізму на інших багатомовних теренах: група молодотурків на чолі з Ахметом Різою на знак протесту вийшла з Комітету, однак пізніше зуміла здобути контроль над ним, витіснивши і переслідуючи колишніх керівників. Невдовзі після цього носієм крайнього, нетерпимого націоналізму в Османській імперії стало народництво соціалістичного походження, гасло якого, *halka doğru*, іти “до народу” (тобто турецького селянства Анатолії), запозичене з російського соціалізму XIX століття, си-

мволізувало одну з фаз, які пройшла ідея очищення Анатолії від елементів, чужих цьому народові¹

Таким чином, повсюди серед імперських народів, а зокрема там, де їхні прерогативи ставилися під сумнів, слабкість демократії, лібералізму і гуманітарного та інтернаціоналістичного соціалізму у великому багатомовному європейському регіоні, і пов'язана з нею слабкість цих позитивних імперських проєктів, відкривала шлях супротивним реакціям. Це створило передумови для того, щоб у певних обставинах, породжених невдачами, приниженням тощо, виникли, так би мовити, негативні імперські спроби з притаманним їм велетенським потенціалом агресії, серед яких найяскравішою і найжорстокішою, але не єдиною, була спроба Гітлера.

Подібні явища, хоча й, звичайно, з іншими особливостями, мали місце також серед пригноблених національностей. Для тих національностей, що перебували найнижче на ієрархічній драбині, тобто майже позбавлених власних еліт, соціалізм відразу і стихійно постав у подібі боротьби за національне визволення, оскільки він був спрямований проти панівних класів іншої національності. В Україні, наприклад, де, як писав один єврейський соціалістичний лідер, чиновник — росіянин, “поміщик — росіянин або поляк, а банкір, підприємець і крамар — часто євреї [однак переважна більшість єврейського населення була дуже бідна і побожна], вислів «геть панів» дуже легко перетворюється на вислів «геть поляків, геть росіян і геть євреїв», хоча, звичайно, подібний вихід не був неминучим, і такі українські патріоти, як Драгоманов, намагалися будь-що стати йому на заваді²

Таким чином, також серед пригноблених народів, те, що сповнений оптимізму батько Чехословаччини Масарик назвав “сутнісним історичним взаємозв'язком між демократі-

¹ Щодо суперечливої ідеології молодотурків та її еволюції, див.: М. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, New York, Oxford University Press, 1995; Е.-Ж. Зюрчер, *Turkey*, цит.; Id., *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905—1926*, Leiden, Brill, 1984.

² А. Гразiosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 24.

єю, соціалізмом та націоналізмом”¹, прославляючи його утвердження у Східній Європі, містило в собі можливість дуже неприємних і дуже відмінних від його сподівань процесів у напрямку до виникнення стихійних форм народного націонал-соціалізму.

Інші, але зорієнтовані в тому ж напрямку рухи виникали серед членів нових еліт цих народів. Велика їх частина тоді приставала до соціалізму, який швидко замінив лібералізм та демократію в ролі головної ідеології визволення, також національного, як це відбуватиметься пізніше у ХХ столітті у “третьому світі” (соціалістами були, наприклад, і Пілсудський, і Петлюра, котрий з 1918 року очолив український національний рух). Причинами такого вибору було бажання пов’язати себе з “автентичними” народними традиціями супроти високої культури панівної національності, прагнення — суперечність тут лише позірна — пов’язати себе з чимось великим і альтернативним, долаючи національні межі і провінціалізм, а також вже згаданий глибокий паралелізм між ідеологією і лексиконом лівиці та ідеологією і лексиконом національного визволення.

Однак цей соціалізм був дуже чутливим — особливо, але не лише після приходу до влади — до впливу чинників, які зумовлювали його швидку інволюцію у напрямку етатизму та національного очищення. Корені цієї інволюції крилися у вимогах націоналізації господарського апарату, яку тут слід розуміти дослівно, і їй сприяла, як це було на Балканах, необхідність зміцнювати держави, що вважалися слабкими і справді такими були. Індустріалістичний і етатистичний характер соціалізму обіцяв задовольнити цю необхідність, зберігаючи до того ж особистий контроль еліт, які побудували державу, над важелями економічної влади, спрямовуванням розвитку та його ритмами.

Одне слово, Східна Європа ХІХ століття постає як терен природного культивування націоналізму та спроб, позитивних і негативних, відродження імперій, але також як місце, де деформація ідеологій визволення, і національної, і кос-

---

¹ T. G. Masaryk, *La nuova Europa*, Padova, Edizioni Studio Tesi, 1997, pp. 57—58 [*Nová Europa*, Brno, 1994].

мополітичної інспірації, відбувалася інтенсивніше і швидше порівняно з аналогічними, але повільнішими процесами у Західній Європі. В її умовах національні сподівання пригноблених, особливо коли вони вже утвердилися, теж часто набирали настільки ж неприємних, як і неочікуваних ознак, а тим часом, принаймні починаючи з війни за грецьку незалежність, процеси, прискорені або розв'язані великими змінами, що відбулися на Заході, зумовлювали загострення процесів етнічного та соціального очищення не лише згори, але й знизу. Звичайно, ці процеси мали місце і раніше — останнім великим таким випадком були явища, пов'язані з великим українським селянським повстанням середини XVII століття, — але в епізодичній та ізольованій формі, у межах непорушних імперських контекстів¹

Отже, якщо дивитися на неї з погляду Сходу, європейська історія XIX століття постає перед нами як початок того зведення багатомовного “мерехтіння різноманітних кольорів” до монохроматизму, пов'язаного з поступовим утвердженням національних держав, а також із демографічними процесами та модернізацією, що досягне своєї першої кульмінації під час Першої світової війни. Але саме з огляду на роль, яку відіграло це уодноріднення у розв'язанні великої війни-революції XX століття та у спричиненому нею вибуху звірств, а також з огляду на участь у цих процесах великих імперських національностей, які населяли пограниччя кризової зони, простягаючи до неї свої мацаки, вся європейська історія останніх двох століть постає перед нами як історія поступового скорочення площі, займаної “Східною Європою”, яка — повторюю — береться не в географічному розумінні, адже географічна Східна Європа — так само як Європа Центральна чи Центрально-Східна — існує й нині у своїй цілості, а концептуально, тобто як заплутаний аг-

¹ Див.: А. Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, цит.; N. Naimark, *Fires of Hatred*, цит.; Т. Martin, *Origins of Soviet Ethnic Cleansing*, у: “Journal of Modern History”, 4, 1998, pp. 813—861, та: О. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR. 1937—1949*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1999, де можна знайти перелік найпомітніших випадків етнічного очищення і присвячених їм досліджень.

ломерат численних мовних, релігійних та культурних спільнот, котрі населяють ту саму територію.

Але якщо у Східній Європі розрив між рухом за національне визволення та державним будівництвом, з одного боку, і ліберальними, демократичними і, врешті, соціалістичними ідеалами, з другого, а точніше — мутація (виродження) лібералізму, демократії та соціалізму (яка почалася, як відомо, також на Заході), відбувалися швидше, і не лише серед народів-гнобителів; якщо внаслідок цього ще у ХІХ столітті вималювалися тенденції, які виразніше проявляться лише після 1914 року, і окреслилися практики, які характеризуватимуть наступне століття, то і в цьому випадку дуже велику роль відіграв вплив Першої світової війни, котрий поглибив і змінив процеси, що йшли вже повним ходом, започаткував процеси нові і непередбачені і заблокував деякі з тих, що вже розпочалися. Згадаймо, наприклад, безсумнівну, хоча й повну суперечностей еволюцію, яка відбувалася також у царині міжнаціональних стосунків в імперіях на сході Європи, і зокрема у Габсбурзькій імперії. Ренер^{ix} та Бауер^x висунули тоді цікаву, хоча й надто складну пропозицію полагодження національних конфліктів, засновану на понятті культурно-національної автономії окремих індивідів незалежно від зони їхнього проживання, яка здобула відгук також у царській імперії. Показово, що після війни самі автори цієї пропозиції, а зокрема Ренер, відмовилися від неї, проголосивши самовизначення реакційною утопією і підтримавши об'єднання з Німеччиною¹

Примітки

ⁱ “Серединна Європа” (Mitteleuropa) — концепція, висунута 1915 року в однойменній праці німецьким політичним діячем Ф. Науманом. Полягала у створенні, на противагу французькому та англосаксонському світові, геополітичного блоку навколо німецько-

---

¹ R. A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848—1918*, New York, Columbia University Press, 1950; L. von Mises, *Stato, nazione ed economia*, цит., с. СІІ, СV, 48. *Nation, State and Economy*, New York University Press, 1983.

мовних країн, який би включав також деякі слов'янські країни сходу і півдня Європи.

ⁱⁱ Блок, Марк (Bloch, Marc, 1886—1944) — видатний французький історик, один із засновників часопису “Анналі”, заклав основу сучасної історіографії. Активний учасник руху Опору, був розстріляний нацистами.

Пейл (Pale) — перша англійська колонія на південно-східному узбережжі Ірландії, навколо Дубліна, що виникла в XI столітті. Укріплена фортецями та замками, стала форпостом англійської колонізації Ірландії.

^{iv} *Returning, reconquering tide* (англ.) — приплив, що повертається і відвойовує територію.

^v *Ausgleich* (нім. компроміс) — угода 1867 року між Австрією та Угорщиною, згідно з якою Австрійська імперія була перетворена на Австро-Угорщину, з верховенством угорців в Угорському королівстві і австрійців — в інших частинах нової держави. У сфері міжнародних відносин обидві держави повинні були діяти як єдине ціле, зберігаючи автономію у внутрішніх справах.

^{vi} *Банат* — історична область у Південно-Східній Європі у межах річки Дунаю, Тиси і Мурашу, тепер у Румунії та Югославії.

^{vii} Бібо, Іштван (Bibő, Istvan, 1911—1979) — угорський політичний діяч і філософ, активний учасник подій 1956 року.

^{viii} Див.: М. П. Драгоманов. *Переднє слово* [до “Громади” 1878 р.] // Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 276—326: “Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі” (<http://izbornyk.narod.ru/drag/drag11.htm>).

^{ix} Ренер, Карл (Renner, Karl, 1870—1950) — австрійський політик і соціал-демократичний діяч. Перший канцлер Австрії після краху Габсбурзької монархії.

^x Бауер, Отто (Bauer, Otto, 1881—1938) — австрійський соціаліст і державний діяч, теоретик австромарксизму. Міністр закордонних справ Австрії після Першої світової війни. Після краху Габсбурзької монархії виступав за перетворення імперії на федерацію незалежних республік.

Частина III
ВІЙНА-РЕВОЛЮЦІЯ,
1905—1956 рр.

Розділ 5

ДІЯ ПЕРША.

1905—1923 рр.

Потрясіння, 1905—1917/1918 рр.

Наприкінці ХІХ століття Східна Європа вже декілька десятиліть справляла враження більш нестабільного регіону, ніж західна половина континенту. Ця нестабільність була пов'язана не лише з її економічною відсталістю, із зусиллями, спрямованими на її подолання, з їх невдачею та наступною фрустрацією, як вважав Беренд¹, хоч він правильно визначив її сутність як європейської кризової зони¹

Річ полягала радше у виникненні смуги справжнього тектонічного розламу, де національні, економічні, соціальні, релігійні, політичні та ідеологічні чинники, сполучаючись, зумовили появу явищ, які не можна вважати всього лиш загостренням процесів, які відбувалися на Заході, а тут — як ми зауважили — проявлялися з більшою виразністю. У цих явищах часто було чимало нового, і пізніше, у ХХ столітті, вони поширяться і охоплять спочатку велику частину Європи, а потім — з настанням кризи колоніальних імперій — також інші континенти.

Османська імперія була найбільшою кризовою зоною у цій смузі розламу, але не єдиною, адже вона була частиною ланцюга, у якому поштовхи передавалися від ланки до ланки. Наприклад, Мадзині, відразу після закінчення австрійсько-італійсько-пруської війни 1866 року, пов'язував її долю з долею Австрії, ствердивши, що падіння Османської імперії призведе до падіння Габсбурзької і покладе край двом

---

¹ I. T. Berend, *The Crisis Zone of Europe. An interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century*, New York, Cambridge University Press, 1986.

“політичним аномаліям”, котрі, народившись разом, разом мають і загинути.

Через декілька років чимало з-посеред тих політиків, котрі в Берліні після перемоги росіян над турками шукали вирішення східного питання, тобто поступового розпаду Османської імперії, дійшли такого ж висновку, ствердивши, що вирішення цього питання ставить на порядок денний проблему Габсбурзької імперії. Хоча великі держави намагалися тоді зупинити османську кризу, допомагаючи Стамбулові більш-менш подолати наслідки поразки, у Берліні турки, як відомо, врешті таки втратили близько третини території і п'ятої частини населення. Таким чином, доля Османської імперії виявилась вирішеною, що посилило побоювання австрійців, зокрема після поразок, зазнаних в Італії та Німеччині. Як твердив Галеві, згодом, у 1913—1914 роках, ці побоювання відіграли вирішальну роль, схиливши Відень, який зазвичай неохоче вдавався до дій, вжити заходів проти Сербії, аби уникнути долі Стамбула¹

Як невдовзі покаже 1905 рік, хоч це вже було видно з періодичних польських повстань, селянських рухів та тероризму, ще одним місцем кризи була Російська імперія. Експансією на схід вона тоді намагалася компенсувати приниження, якого зазнала в Криму, а відтак у Берліні, і цей шлях приведе до зіткнення з Японією та до поразки, а відтак — до першого великого революційного потрясіння.

Приділивши увагу Османській та Російській імперіям, ми зможемо розширити наше поле зору і повернутися до вже згаданого поступового поширення на решту світу народженої в Європі системи держав. Це явище почалося зі спроб відродження на сході держав давнішої традиції, які хотіли включитися у європейську конкуренцію і позбутися небезпеки чужоземної колонізації.

Таке розширення нашого історичного горизонту можливе, якщо звернутися до інтерпретації Галеві джерел Першої

---

¹ T.G. Masaryk, *La nuova Europa*, Pordenone, Edizioni Studio Tesi, 1997, p. 91 [*Nová Europa*, Brno, 1994]; E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, Paris, Gallimard, 1938, p. 187.

світової війни, яких, на його думку, слід шукати на Сході, після поразки Росії у війні з Японією. Якщо дотримуватися його бачення і враховувати також роль, яку пізніше відіграли революційні події, справжнім роком початку великої війни, про яку ми говоримо, варто вважати радше 1905, ніж 1912 рік, і саме тому, після деяких вагань, як вихідну точку для своїх міркувань я вибрав першу з цих дат, а не відому і традиційну дату офіційного відкриття воєнних дій в Європі.

Перемога Японії і перша велика поразка народу білої раси, завдана народом “нижчої раси”, примусила тремтіти цілу Азію, відлунюючись з великою силою всюди, де достатньо сильними були старі та нові еліти і збереглися традиції могутності, котрі могли спрацювати як підсилювач. У 1906 році в Персії було вбито шаха, “який продався росіянам” У 1908 році набирав розмаху індійський націоналізм, а в Стамбулі здобули владу молодотурки, націоналістичне крило яких черпало натхнення з японської перемоги (а їхнє конституціоналістичне крило надихалося революцією в царській імперії). У 1912 році прийшла черга Китаю, де, поклавши кінець “найдавнішій з великих військових монархій світу”, Сунь Ятсен проголосив республіку, послуговуючись гаслом “демократія, націоналізм, соціалізм”, яке в нашій перспективі набуває особливого значення і особливої валентності. Але і в Африці невеликі прозахідні еліти, породжені колоніалізмом, насамперед британським, теж почали настійніше і конкретніше задавати собі запитання, “яким чином народ кольорової раси зміг завдати поразки великій потузі білої раси”¹

Це була перша велика хвиля процесу, який згодом значно посилювався внаслідок Першої світової війни, а відтак досяг своєї кульмінації після Другої світової війни, і який розгортався, хоч із певним запізненням, паралельно з тим, що відбувалося у Східній Європі.

---

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 186 і далі; E.-J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London, I.B. Tauris, 1998, p. 93; B. Davidson, *The Black Man's Burden. Africa and the Curse of the Nation State*, New York, Times Books, 1992, p. 40.

Однак перемога Японії потрясла не лише Азію та терени, які пізніше називатимуть “третім світом”: найбільш бурхливим і негайним її відлунням була “російська” революція 1905 року. У цьому виразі, як нагадував Андреас Капелер¹, лапки слід вживати обов’язково: позаяк ми повинні розглядати царську Росію у її імперському вимірі, події, які у 1905 році потрясли нею, з багатьох поглядів постають як запізнілий вибух на Сході тієї весни народів, яка прокотилася Центрально-Східною Європою у 1848 році. Якщо між 1895 та 1900 роками з 59 демонстрацій, що мали місце в імперії, лише три відбулися в російських губерніях (порівняно з 25 демонстраціями в Польщі та 9 у Прибалтиці та Україні), то влітку 1905 року, хоча у Росії, яка зазнала потрясіння від неодноразових поразок та січневої “кривавої неділі” (що відбулася невдовзі після падіння Порт-Артура), панував відносний спокій, західні і південні околиці імперії перебували вже майже у стані громадянської війни на національному тлі (у Прибалтиці, наприклад, повстання були спрямовані насамперед проти німецьких баронів). Якщо ж узяти робітничі страйки, то найбільш масова мобілізація теж мала місце у Варшаві, Лодзі та Ризі, а жертви заворушень на периферіях, включно з погромами — антиєврейськими, а також антивірменськими та антиазербайджанськими, — були численнішими, ніж у центрі. Крім того, революція надала нового розмаху національним рухам народів імперії, демонструючи те, що відбуватиметься у майбутньому при кожній кризі наднаціонального державного утворення на російській основі¹

Попри все це не можна забувати, що в наступні місяці саме розмах протестів у російських регіонах та містах змусив царя до поступок і що тоді, як і пізніше, у 1917 році, відбувалася також суто російська революція, однак її хід і доля тісно перепліталися з подіями на периферіях імперії. Саме

¹ A. Kappeler, *La Russie, empire multiethnique*, Paris, Institut d'études slaves, 1994, pp. 280—90. Роль неросійських провінцій імперії у революції 1905 року вже підкреслював Н. Seton-Watson, *Storia dell'impero russo. 1801—1917*, Torino, Einaudi, 1971, pp. 554—59 [*The Russian Empire. 1801—1917*, Oxford University Press, 1993].

розмірковуючи над цією російською революцією, Ленін почав розглядати можливість використання національних і селянських рухів — практику яких, пам'ятаймо, соціал-демократія традиційно вважала “реакційною” — для здійснення іншої революції, ніж тоді уявлялося, але яка, як сподівався Ленін, мала з часом привести до тієї ж мети.

Різні аспекти подій 1905 року, новочасні страйки і заворушення міського простолуду, селянські повстання та “буржуазні” демократичні вимоги також допомогли Парвусові та Троцькому сформулювати вже згадувані теорії комбінованого розвитку та революції як довготривалого процесу в багатьох діях, на яких теж базувалося нове бачення революції.

Потрясіння на Сході тим часом зіткнулися з виродженням національних рухів і їхніх ліберально-демократичних ідеологій на Заході, зумовленим — як нам відомо — потребами державного будівництва, яке в деяких країнах пришвидшилося внаслідок національних поразок та принижень і якому надзвичайний демографічний та економічний розвиток на початку століття дав нове відчуття сили і могутності.

Зокрема, слабкість молодотурків, яка стала очевидною відразу після революції, знову відкрила східне питання. Першою з цього скористалася Італія Джолітті, яка була “мирною і демократичною”, але повною сил країною. Як згодом напише Вольпе, її мучили спогади про Адуа та постійні приниження, яких вона зазнавала у Північній Африці і які націоналісти ставили на карб Франції, і це теж було причиною того, що вона стала колискою нового типу націоналізму, того самого, який здобув популярність саме серед керівників молодотурків.

У 1911 році вибухнула війна в Лівії, під час якої Італія зайняла Додеканесⁱⁱⁱ, демонструючи силу венеційського імперського міфу, який серед спадкоємців Рисорджименто поступався лише міфові Римської імперії (цей міф пізніше немало спричиниться до настільки ж авантюристичної, як і суперечливої італійської політики на Балканах). До того ж перемога Італії виразно показала новим балканським дер-

жавам, і насамперед Сербії, що існує можливість прогнати турків назад до Азії.

Саме це намірялися зробити серби, греки та болгари у союзі між собою, розпочавши першу балканську війну, яка була водночас наслідком лівійської авантюри Італії і формальним початком конфлікту, який потрясатиме Європою протягом наступних 40 років. Вже наступного року після неї відбулася нова війна, ставкою у якій був розподіл між переможцями здобичі, представленої відвойованими у турків теренами, і яка супроводжувалася обопільними спробами етнічного очищення, котрі своєю брутальністю провіщали те, що мало статися протягом наступних тридцяти років на чималій частині континенту¹

Але на короточасну перспективу найцікавіші з нашого погляду наслідки проявилися в Османській імперії, яка зазнала комбінованого впливу війни та поразки раніше, ніж інші європейські імперії. Адже поразка штовхнула молодотурків до “націонал-соціалістських” вирішень, внаслідок чого націоналістична фракція молодотурків перемогла і придушила конституціоналістичну фракцію. У 1913 році уряд, хоч далі проповідуючи свободу торгівлі, почав провадити політику, спрямовану на “звільнення” економіки від контролю з боку чужинців, а зокрема османських підданців-християн.

У наступні місяці ця політика ще більше радикалізувалася завдяки тезам вже згаданого Парвуса, який тоді перебрався до Туреччини, де став не лише мільйонером, але й одним із найвпливовіших радників турецького націоналізму у справах економічної політики. Стоячи на марксистських позиціях, він критикував турецьких націоналістів з приводу наївного розуміння ними свободи торгівлі, підкреслював напівколоніальне становище Османської імперії і

---

¹ Варто також прочитати звіт комісії, посланої в той час на місце подій Фондацією Карнегі, повторно опублікований у кн.: *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC, 1993.

як антидот відстоював необхідність впровадження набагато енергійніших заходів економічного націоналізму.

Вже у 1914 році, після офіційного впровадження політики “національного господарства” (*Millî iktisat*) на німецький взірць, було оголошено про припинення сплати іноземного боргу і опубліковано закон, який зобов’язував грецьких і вірменських підприємців вивішувати вивіски і вести бухгалтерію турецькою мовою. Водночас проти останніх була спрямована терористична кампанія, яка офіційно була нелегальною, але її провадила таємна організація (*Teşkilât-i Mahsusa* [Особлива організація]) під орудою Енвер-Паші^{iv}, яка складалася з добровольців, що відзначилися у війні проти болгар, і виконувала накази невеликого комітету, котрий так само нелегально і підпільно ухвалював рішення про політику уряду. За короткий час близько 130 000 грецьких промисловців та купців, чії підприємства були передані туркам, були змушені покинути країну. Крім того, зумовлена війною та поразкою радикалізація і послаблення конституціоналістської фракції молодотурків в імперії, яка вже перебувала під орудою групи революціонерів, призвели до появи першого в Європі ХХ століття однопартійного режиму.

Звичайно, як через цю свою першість, так і через особливості та відсталість Османської імперії, а також через ідеологію молодотурків, організація яких у багатьох аспектах була більше схожа на конспіративну секту, ніж на новочасну партію, цей перший прототип “тоталітарної” держави був неповний і мав дуже своєрідні прикмети. Однак у ньому вже можна помітити деякі риси, які будуть характерні для пізніших режимів. Сама наявність таємного угруповання з його конспіративними методами всередині руху, що перебував при владі, була у певному сенсі наслідком форм якобінського правління, але насамперед це було раннім проявом того, що невдовзі станеться в СРСР. Адже більшовики, котрі теж були сектою до того, як стати партією, дотримувалися правил *конспірації* (так називалася з часів підпільної боротьби проти царської імперії сукупність правил секретності у здійсненні влади, які після 1919 року були за-

кріплені і розширені¹) і під їх прикриттям керували країною. Новим було також поєднання легальних та нелегальних методів, а також методів державного терору у здійсненні програми “націоналізації” господарства, яку знову ж таки слід розуміти дослівно.

Згодом вступ у велику війну спонукав турецький режим радикалізувати цю політику. Зріс контроль держави над економікою, яка поступово “звільнялася” від “чужого” контролю і намагалася реорганізуватися за протокорпоративною схемою. Насамперед через кілька місяців після вибуху війни було здійснено першу з великих масових операцій етнічної та соціальної хірургії, які пізніше характеризуватимуть діяльність європейських родичів нової держави, яка народжувалася з Османської імперії²

Перемога над останньою, а відтак — над колишніми союзниками в боротьбі за її спадщину, піднесла сербський націоналізм, котрий, здобувши перемоги на півдні, повернув свою увагу і енергію на вирішення сербської проблеми на півночі, тобто проти австрійської присутності в Боснії. У цій атмосфері через кілька місяців після переможного завершення другої балканської війни визрівав замах у Сараєві. Різка реакція Австрії, котра, як ми вже згадували, мотивувалася також страхом зазнати долі Османської імперії — хоч врешті серби таки прогнали австрійців з Балкан, а ще раніше останні були змушені відступити з територій Італії та Німеччини, — привела у дію механізм, який за кілька тижнів спричинив вибух великої війни.

Ось таким чином насунула зі сходу і вибухнула на Балканах війна, котра пізніше стала відома як Перша світова, але котра насправді була насамперед всеєвропейською війною. Такий її характер зумовила величезна площа тектонічного

---

¹ A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS. Bolscevichi e contadini, 1918—1933*, Napoli, Esi, 1998, p. 54.

² E.-J. Zürcher, *Turkey*, цит., с. 127 і далі; F. Ahmad, *Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks. 1908—1918*, у кн.: *Social and Economic History of Turkey (1071—1920)*, за ред. О. Окуяр та Н. Inalcik, Ankara, Meteksan, 1980, pp. 336—37. Парвус дописував тоді до часопису *Türk Yurdu* (Турецька батьківщина).

розламу, що його становила мізесівська Східна Європа, і цей вир затягнув усі прилеглі до неї імперії, а через своє відгалуження в Ельзасі-Лотарингії значною мірою спричинився також до втягнення у конфлікт великих західних потуг. Цим, звичайно, я не хочу применшувати не раз згадувану роль, яку відіграла сліпота західних еліт, ані заперечувати наявність іншого вибухового матеріалу, суто західного, який символізували ті молоді ентузіасти, які радісно наводнювали призовні пункти у всіх країнах і допомогли “запалити... пожежу”, яка пожере більшість їх самих, а певну їх частину перетворить на “людожерів” (цей вираз належить Діно Гранді)¹. Але, знову ж таки погоджуючись із Галеві, я вважаю, що, навіть без огляду на незаперечний факт випадковості приводу, який призвів до вибуху війни, головні її джерела все ж слід шукати саме на Сході². Захід хіба що поглибив ці джерела, завдяки величезній силі, нагромадженій супротивниками, яка послужила чинником, котрий перетворив “звичайну” війну — вибух якої, як і будь-якої іншої війни, не був неминучим, хоч, з огляду на нагромаджену напругу, безперечно, імовірним — на велику бурю, якої мало хто сподівався і яку мало хто міг передбачити.

¹ Про роль цих молодих людей в Італії див.: D. Grandi, *Il mio paese. Ricordi autobiografici*, Bologna, Il Mulino, 1985, pp. 50 та 78. Подібна доля чекала їхніх однолітків, які запалили пожежу революції. У 1937 році у Радянському Союзі, що був під владою людожерного уряду, стоячи перед суддями, які ось-ось мали засудити його до смертної кари, П'ятаков прочитав заяву, яка, можливо, була підготована іншими, але через це не є менш значущою, і в ній говорилося: “І ось я стою перед вами весь у багні, придушений тягарем власних злочинів, позбавлений усього зі своєї вини, людина, яка втратила свою партію, яка не має друзів, яка позбулася родини, яка втратила навіть свою власну душу” (у кн.: A. Graziosi, *A New, Peculiar State, Explorations in Soviet History, 1917—1937*, Westport, Conn., Praeger, 2000, p. 1).

² Л. Б. Нам'єр, критикуючи тих, хто вбачав причину війни в Антанті та англійсько-німецькому суперництві, писав, що “насправді війну породили югославські страхи перед габсбурзькою монархією та її балканською політикою; і якщо на Заході існувала супутня причина, то її слід шукати у сподіванні німців, що ми [тобто англійці] залишимось нейтральними,— іншими словами, не у факті наших зобов'язань стосовно Франції, а в їхній невизначеності” (*In the Margin of History*, New York, Books for Libraries Press, 1969, p. 14).

Адже саме з огляду на могутність Німеччини, Великої Британії та Франції найбільші і вирішальні битви відбулися все-таки на Заході. Одначе у політичному, соціальному та національному відношеннях війна на Сході мала радикальніший характер. Якщо, з одного боку, ніхто не ставив під сумнів існування Французької, Німецької чи Італійської держави і ставкою у грі була хіба що доля того чи того регіону або зміщення того чи того кордону, то, з другого боку, дуже скоро виявилось, що від результату війни залежить доля імперій та підлеглих їм національностей, які перебували у конфлікті з ними і між собою: як це вже показали балканські конфлікти, війна повинна була розсудити, котра держава виживе, котра нова держава і в яких кордонах виникне, і навіть, як це ще у 1915 році показала лиха доля вірменів, як складеться доля тієї чи іншої національності. І основними жертвами наступних подій стали, зокрема, ті національності, яким обставини не дозволили тоді побудувати свою державу.

З тих самих причин війні на східних теренах був притаманний сильніший ідеологічний заряд. Там вона постала “з самого свого початку як війна за свободу народів”, як писав Галеві, погоджуючись у цьому з Леніним, який вважав, що на теренах на схід від Райну в центрі війни стояло національне питання. Як і чимало демократичних націоналістичних лідерів, Ленін навіть був переконаний, що це питання можна за короткий термін задовільним чином вирішити. Пізніші події показали, що за різноманітними формами, яких набувало тоді це сподівання, крилася остання велика поява на Європейському континенті одного з великих ідеалів XIX століття (пізніше, у 1989 році, він з’явиться у слабшій і скороминущій подобі), який виражався в переконанні, що національний рух є, за словами Масарика, “однією з могутніх сил демократії”¹

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит.; A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, вступ до італійського видання праці: L. von Mises, *Stato, nazione ed economia* (1919), Torino, Bollati Boringhieri, 1994, p. xxxiii; T. G. Masaryk, *La nuova Europa*, цит., с. 2.

Що це були не лише ілюзії, показує той простий факт, що національна незалежність загалом задовольняла вимоги більшості населення того чи того регіону та еліт, які були його речниками, і водночас розв'язувала засадничу проблему здобуття власної держави. З цього погляду, як твердили і Масарик, і Ленін, боротися за самовизначення справді означало боротися за демократію та свободу народів (ця тотожність пізніше знову з великою силою стане на порядку денному після Другої світової війни, під час деколонізації).

Але, як відомо, ця перемога демократії та свободи, насамперед на багатомовних теренах і всюди, де не існувало чітко окреслених історичних та географічних кордонів, дуже часто і дуже швидко перетворювалася на свою протилежність, що ще раз говорить про дволику природу будь-яких національних та державницьких ідей. Від цього насамперед страждали національні та релігійні меншини, які залишилися на визволених теренах і для яких перемога демократії, тобто інтересів, включно з національними, місцевої більшості, могла перетворитися на катастрофу¹. Зрештою, часто-густо внаслідок труднощів, на які наштовхувалася нова держава, все її населення відтак зазнавало більш чи менш серйозного обмеження свободи.

Таким чином, “демократичним державам, які тільки-но почали народжуватися”, писав Масарик, і прийшли на зміну державам “аристократичним і гнобительським”, була притаманна сильна потенційна схильність до дегенерації, пов'язана як з їхньою ідеологією, так і з характерними рисами їхнього населення, зі слабкістю та примітивністю великої частини їхніх еліт, а також із обставинами, в яких вони народилися і були змушені робити перші кроки.

Виродження цієї “демократичної” війни “за свободу народів” проявилось ще до перемоги нових держав, які вважали себе національними. На Сході Перша світова війна швидко набрала форм загального руху за повалення влади ім-

---

¹ З цього погляду, перед нами тут класичний, але особливо трагічний випадок Токвілевої антиномії між зростанням демократії та втратою свободи.

перських національностей, і цей рух, як це вже було під час вигнання турків з Балканів, що завершилося 1912 року, не лише супроводжувався претензіями і явищами великої жорстокості, але й породжував серед загрожених “панівних народів” реакцію ще більшого насильства і особливо огидні ідеологічні прояви. Зокрема, війну представляли як перший етап конфлікту між слов'янами і німцями та їхніми союзниками за панування над цими територіями, чим вона, зрештою, справді була. Цієї інтерпретації, яку ще у 1874 році висловив великий чеський історик і патріот Палацький, пізніше дотримувалися як фон Мольтке, начальник німецького генерального штабу у 1913 році, так і демократ Масарик¹

Само собою зрозуміло, що подібна війна не могла не мати особливостей, якими вона глибоко відрізнялася від війни на західному фронті і які потенційно робили її ще жахливішою. Як уже показала друга балканська війна, боротьба проти імперських національностей справді легко могла перетворитися і часто перетворювалася на загальні порахунки, у які втягувалися також раніше пригноблені мовні та релігійні спільноти. Ці порахунки, які досягли кульмінації після краху великих багатонаціональних держав, породили нові хвилі більш чи менш вимушеної міграції, котрі додалися до міграцій, спричинених, починаючи з 1914 року, прагненням втекти від війни, котра на Сході мала мобільніший характер, ніж на Заході, політичними заходами, до яких вда-

---

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 187; A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848—1918*, Oxford, Clarendon Press, 1954, p. 496. Після заснування Чехословацької держави один з розділів своїх спогадів, *La résurrection d'un Etat. Souvenirs et réflexions, 1914—1918*, Paris, Plon, 1930, Масарик розпочав “пророцтвом” Палацького, згідно з яким сутичка між слов'янами та німцями розв'яжеться на користь перших завдяки союзів других з ворогами Німеччини на Заході. Відповідь Масарикові та його тезам дав тоді, наприклад, Рудольф Надольний, згодом посол Німеччини в Москві, у своєму творі: *Germanisierung oder Slavisierung?*, Berlin, Stollberg, 1928. Нітті теж був переконаний, що Перша світова війна за своєю суттю була “конфліктом між расами германськими та расами слов'янськими” (у кн.: *L'Europa senza pace*, Firenze, Vemporad, 1921, p. 114). Див. також: A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., p. xxxvi.

валися великі імперії, аби зробити під час війни свої кордони “етнічно” безпечними, — до цих заходів ми невдовзі повернемося — і врешті хаосом, який настав після їх падіння.

Тут війна також по-своєму продовжила те, що в попередні десятиліття було започатковане урбанізацією та індустріалізацією, пов’язаними, у свою чергу, з переміщенням населення, яке, зокрема на східних теренах, швидко набуло виразно національного характеру (згадаймо завоювання німецьких міст чехами та словаками, італійських міст Далмації хорватами тощо). Але це переміщення населення тепер набуло зовсім іншого характеру, стаючи водночас масштабнішим, бурхливішим і раптовішим. З цього погляду можна твердити, що на Сході Перша світова війна спричинила у Європі ХХ століття перше піднесення того *Völkerwanderung*^{vi}, яке досягло кульмінації у 1939—1947 роках і становить одну з центральних подій війни-революції, про яку ми говоримо¹

Виміри, яких набуло це переселення народів ще у 1912—1922 роках, показують, наскільки важливо і корисно завжди пам’ятати, що велика європейська війна ХХ століття від своєї найпершої фази була водночас і революцією, як ствердив Масарик у самій назві книжки своїх воєнних спогадів “Світова революція” (*Světová revoluce*). Найбільш класичне і переконливе формулювання цієї тези висунув знову ж таки Галеві у 1929 році. Відзначивши *ressemblance frappante*^{vii} між поняттями війни та революції і ствердивши, наскільки важко в багатьох випадках відрізнити війну від революції (недаремно був наведений приклад національних революцій), Галеві додав, що всі великі конвульсії новочасної Європи були водночас війнами і революціями: і Тридцятилітня війна, і велика війна (як її називали англійці) 1792—1815 років проти Наполеона.

Але ще до нього Вольпе зауважив, що

революція і війна, що їх більшість вважає речами відмінними і протилежними настільки, що чимало революціонерів протестували проти війни саме тому, що вона відвертала увагу від ре-

¹ Див., напр., стосовно Росії: P. Gatrell, *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia During WWI*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1999.

волюції, до якої вони закликали, і навпаки, чимало консерваторів бажали війни саме як засобу відвернення уваги від революції, яку вони засуджували; революція і війна в очах найбільш проникливих постала як майже одне й те саме явище, що відтак підтвердила дійсність¹

Звичайно, пізніше ця революція — особливо в коротко-терміновій перспективі — виявилася дуже відмінною від тієї, якої очікували демократи-інтервентисти. Тураті^{viii}, який згодом назвав її кривавою реакцією, а інтервентистів — “обдуреними історією”, з багатьох поглядів мав рацію, і не лише стосовно особливостей, що їх вона набула в Італії (я маю тут на увазі інтерпретацію війни та породжених нею режимів як спенсерівського “регресу”). Але не менш слушним є й те, що, навіть будучи регресом, і не лише з огляду на переміщення населення, Перша світова війна була революцією сама по собі і водночас початком і першим етапом іншої революції, більшої за масштабом і значенням, яка тривала в 1930-х роках в умовах позірнього миру і врешті завершилася третьою дією, котра знову ж таки набрала форми грандіозної війни.

Ця війна-революція у трьох діях, драматичну природу якої ще 1915 року — у листі до Сальвеміні^{ix}, котрому він докоряв за інтервентистський вибір, — помітив Джустино Фортунато^x, ствердивши, що ця драма триватиме “принаймні півстоліття”², змінила і внутрішню структуру Європи, і

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 173—187; G. Volpe, *L'Italia in cammino*, Roma-Bari, Laterza, 1991, p. 209.

² M. Rossi-Doria, *Gli uomini e la storia*, Roma-Bari, Laterza, 1990, p. 15. 1914 року в листі до друга Галеві геніально писав: “Про війну не можу сказати тобі нічого. Вона триватиме ще довго... Гадаю, що цю війну можна буде вважати закінченою лише в той день, коли Центральні держави зазнають остаточної поразки; 2: час, необхідний для досягнення цього результату, вимірюється не тижнями чи місяцями, а роками. Коли я говорив про 25 років, не думаю, що я дуже помилявся; 3: висловлюючись про можливість такої затяжної війни, я завжди вважав, що її перериватимуть несправжні замирення, тимчасові затишшя, перемир'я” Галеві помилявся лише в тому, що вважав, що ці фальшиві замирення, символом яких є Версаль, будуть сприятливі для Німеччини (цитовано Р. Ароном у кн.: E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 279—280).

її становище у світі, зумовивши зникнення столітніх держав та імперій і появу десятків нових держав; становлячи вирішальний етап великого процесу “етнічного очищення” та ліквідації панівних народів, започаткованого в попередньому столітті; спричиняючи зникнення цілих соціальних прошарків і підриваючи основи живучості *ancien régime*, яким характеризувався наш континент; мобілізуючи селянські суспільства, зміцнені десятиліттями демографічного та економічного зростання, але розчаровані повільністю останнього та ціною, яку за нього треба було сплачувати; зумовлюючи глибоку зміну природи та ролі, зокрема економічної, держави; викликаючи глибокі зрушення у структурі сім’ї, і насамперед у ролях та взаємних стосунках між її членами, тощо.

Але зупинімось на мить на її першій дії. Як революція сама по собі, Перша світова війна мала властивий їй перебіг і свою власну динаміку. Вона була започаткована Балканськими війнами (але нам відомо, що в загальнішому плані її початок варто датувати 1905 роком), і її можна вважати завершеною у 1922—1923 роках, які ознаменувалися приходом до влади в Італії фашизму, перемогою Ататюрка над греками, кінцем воєнного комунізму, голоду та селянської війни у Радянському Союзі і німецькою кризою наступного року, яка восени досягла кульмінації у революційних виступах крайніх правих і крайніх лівих.

Ця війна-революція мала дуже сильний вплив на всі згадані елементи, послаблюючи деякі з них і посилюючи інші, спричиняючи відхилення перебігу діючих процесів і на їх перехресті породжуючи нові гібриди і дійсно нові явища, як деспотії-тиранії, про які ми говорили, з їхнім надзвичайно великим зарядом агресії. Загалом кажучи, якби її не було, ці явища, “зародки” яких простежуються в ХІХ столітті, розвинулися, мабуть, не змогли б. Як, наприклад, твердили Мосе та Де Феліче^{xi}, спричинений війною стрес був винятково важливою передумовою “для того, щоб з уже існуючих насінин міг розвинутися плід фашизму”, інакше ніхто б не дошукувався його “прецедентів”, так проникливо про-

аналізованих Стернгелем. Це ж саме стосується більшовизму, перемога та швидка і непередбачена трансформація якого немислимі без війни і громадянської війни.

Як нагадують нам цитовані в другому розділі слова Вольпе, чимало з діячів та ідеологів тих рухів мислили, зрештою, подібним чином, і імпліцитна критика, здійснена Кершовом та Левіном з приводу німецького досвіду на адресу Фюре^{xii} за його твердження про те, що Перша світова війна була “основною матрицею тоталітарних устроїв”, непереконлива, адже не бере до уваги зв’язку між першою та другою (і врешті третьою) діями війни-революції ХХ століття в Європі¹

Яким чином і чому вплив Першої світової війни набрав такого масштабу і такого напрямку? Ми вже знаємо, що причину небаченого масштабу її впливу слід шукати в енергії, яка нагромаджувалася в Європі протягом ХІХ століття. В одній своїй настільки ж проникливій, як і суперечливій праці Джордж Ліхтгайм^{xiii}, наприклад, слушно зауважив, що

напруга, яка у 1914 році призвела до вибуху війни, в принципі нічим не відрізнялася від напруги, яка в минулому спричинила інші пожежі в Європі. Змінився характер суспільства... Непередбачені наслідки того, що у 1914 році здавалося досить традиційним змаганням за гегемонію в Європі, коренилися у соціально-економічних [але не лише] змінах, помітних уже в 1900 році. Індустріалізація Європи була доведена до такого рівня, який дозволяв мобілізацію мільйонів людей для безпрецедентно тривалої боротьби.

---

¹ R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, Bari, Laterza, 1971, p. xv і далі; Z. Sternhell, *Ni droite, ni gauche*, Bruxelles, Complexe, 1987; *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparée*, за ред. Н. Rousso, Bruxelles, Complexe, 1999, цит., с. 27—28; *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, за ред. І. Kershaw та М. Lewin, Cambridge — New York, Cambridge University Press, 1997. Перші два зали великої “Виставки фашистської революції”, яка відкрилася в Римі 1932 року, були присвячені війні, “представленій у її творчому та «героїчному» аспекті великої події.... яка повернула життя наймогутнішим силам Рисорджименто і породила «унікальне, виразне, незрівнянне, остаточне чудо»” фашизму (курсив мій). У кн.: E. Gentile, *Il culto del Littorio*, Roma-Bari, Laterza, 1993, p. 222.

Іншими словами, саме обговорені нами в другій частині великі перемири, включно з переминою політичною та демографічною (які нагромадили велику кількість енергії також у менш розвинених регіонах континенту), збільшили тривалість, інтенсивність, вагу і жорстокість війни, а отже, і її дестабілізаційний вплив¹

Що ж стосується напрямку спричинених війною перетворень, ще Ранке помітив тісний зв'язок між властивостями, яких набуває держава, а отже, я б додав, між її методами та ідеологіями, і умовами, в яких вона народилася. Цей напрямок, за його словами, визначається “природою речей та можливостями конкретного моменту, обдарованістю та сприятливою долею, всім цим разом...”². Це правило стосується всіх історичних явищ, а особливо нових держав, які виникли внаслідок Першої світової війни у Східній Європі, а також тих, які відродилися на її маргінесі під час або відразу після війни, як це було в Росії, Туреччині та Італії, або, як у випадку Німеччини, через кілька років, але завдяки механізмам, приведеним нею в дію (Німецька імперія і німецьке суспільство були такі міцні, що після удару, завданого поразкою та Версальським договором, для її повалення потрібен був ще один удар. Але цей другий удар, як ще тоді передбачили Кейнс^{xiv} та Нітті, був тісно пов'язаний з рішеннями, прийнятими переможцями у Версалі)³

“Природа речей” та “можливості конкретного моменту” впливали не лише на рішення держав, але й на поведінку окремих людей. Іншими словами, війна створила нове середовище, яке виділяло деякі способи поведінки з-посеред інших і сприяло їм, змінюючи напрямок еволюційного процесу.

¹ G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, New York, Praeger, 1972, p. 105 і далі.

² Т. Н. von Laue, *Leopold Ranke. The Formative Years*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1950, p. 167.

³ J. M. Keynes, *Le conseguenze economiche della pace*, Milano, Treves, 1920 [*The Economic Consequences of the peace*, Simon Publications, 2001], однак міркування Нітті у праці *L'Europa senza pace*, цит., іноді вищого рівня, ніж Кейнсові.

З огляду на саму природу війни та зумовлене нею насильство, на фронтіву бійню та помсту над цивільними, на участь мільйонів молодих чоловіків-європейців в операціях винищення — згадаймо, що на війні загинуло близько 9—10 мільйонів солдатів, що дорівнює 15—16% мобілізованих французів та німців (а серед офіцерів піхоти ця цифра перевищила 30%), 25—27% мобілізованих румунів та турків, 37% сербів тощо, — і на той факт, що ці операції проходили під орудою еліт та керівних кадрів багатьох держав континенту, ці відібрані війною явища були глибоко і суттєво негативними (у цій моїй оцінці, звичайно, моральний та інтелектуальний критерій переважає над політичним), насамперед на короткочасний період, оскільки у довготривалому масштабі все виглядає набагато складніше¹

У глибині цих виділених війною явищ лежала “бруталізація”, про яку говорив Мосе, — одну з його книжок французи, можливо, з деякою натяжкою, назвали *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*², — і ця бруталізація пізніше загострилася внаслідок громадянських війн та конфліктів між різними проектами відбудови держави, висунутими наприкінці війни.

Наприклад, на теренах колишньої царської імперії, як справедливо зауважили Кершов та Левін, громадянська війна набула “майже геноцидного” характеру: для приборкання тамбовських селян нова держава використовувала голод, гази та масові розстріли, а в Криму після відходу Врангеля спеціальні загони без суду і слідства страчували тисячі врангелівців і тих, що їм співчували. Не краще поводити себе й

---

¹ Стосовно життя на фронті див.: J. Keegan, *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London, Penguin Books, 1976. Недавнє переосмислення реалій війни можна знайти у праці: S. Audoin-Rouzeau та A. Becker, *14—18, retrouver la guerre*, Paris, Gallimard, 2000. В Туреччині та на Балканах відносно вища кількість жертв була спричинена також примітивністю медичної допомоги та жорстоким ставленням до поранених і полонених.

² Мова про переклад праці: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York, Oxford University Press, 1990. Див. також: O. Bartov, *The Eastern Front, 1941—1945. German Troops and the Barbarisation of Warfare*, New York, St. Martin's Press, 1986.

білогвардійці та загони повсталих селян, перші, зокрема, в кількісному плані, а другі — в плані жорстокості (наприклад, Махно, крім білогвардійців і червоноармійців, взявся винищувати також колонії менонітів на узбережжі Чорного моря). У цій атмосфері, яка сприяла відборові найжорстокіших і найбезжалісніших засобів, озброєні угруповання та банди тієї чи іншої національності теж почали зводити рахунки за новими правилами, застосовуючи засади колективної відповідальності, тобто вибираючи свої жертви на основі загальникових і невизначених, а отже, примітивних критеріїв, як приналежність до етнічної або суспільної групи, релігійної конфесії тощо,— хоч іноді вони ґрунтувалися на нібито наукових поняттях, що надавало їм видимість новочасності¹

Тому зрозуміло, що цей “реакційний” аспект повернення до сваволі, який великою мірою характеризував спричинені війною перетворення, спонукав Тураті відмовитися визнати її “революцією” (якій він надавав позитивну вартість), та все ж їхній революційний характер важко заперечувати.

Однак, перед тим як перелічити основні з цих негативних перетворень, варто нагадати, що навіть на короточасну перспективу не бракувало змін позитивних, котрі склали демократичний аспект війни.

Насамперед це був імпульс, що його дала війна утвердженню прав і рівної гідності жінок, котрі в багатьох європейських країнах, починаючи з 1917 року, здобули право голосу. Поруч з цим бачимо зменшення, принаймні кількісне, проблеми меншин у Східній Європі (вважається, що з появою нових держав їх відсоток від загальної кількості населення зменшився наполовину: якщо в 1914 році близько половини громадян та підданців держав сходу Європи була представлена “меншинами”, то після війни лише чверть цього населення мешкала в державах, де панівну роль відігравали інші національності²) та здобуття землі селянами

¹ A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 42 і далі.

² R. Pearson, *The National Minorities in Europe, 1848—1945*, London, Macmillan, 1993, p. 147 і далі.

на великій частині східних теренів континенту, пов'язане з новим кроком вперед у справі ліквідації спадщини “панівних народів”, а також завоювання широких сфер, що зберігалися за традиційними аристократичними елітами.

До цієї картини слід додати визнання державою в індустріалізованих суспільствах ролі профспілок у керівництві робочою силою та проекти розширення держави соціального добробуту, які часто мотивувалися необхідністю забезпечити потреби ветеранів війни та їхніх родин. Саме тому можна твердити, що під час війни як у Сполучених Штатах, так і в Європі намітилися деякі з процесів, які відтак були реалізовані “новим курсом” та Народними фронтами, прискоривши процеси націоналізації знизу і згори, тобто інтеграцію нових суспільних верств у життя держави та завоювання ними цієї держави (я вже згадував, що розширення системи соціального забезпечення, із застосуванням елементів, запроваджених під час війни, та у сполученні з давніми соціалістичними вимогами, мало місце також у фашистській Італії та нацистській Німеччині. Однак у другій переважили ініціатива та інтереси держави і контроль з її боку. Інакше сталося в Радянському Союзі, де заважив не так досвід війни, як пряме повернення революційного законодавства до соціал-демократичних традицій, однак кінець непу призвів до радикального розриву з ними, фактичного і юридичного, у площині соціального законодавства).

Крім того, війна, нехай в обмеженій формі, але дала змогу усвідомити потенціал і можливості регуляторного втручання держави в господарську сферу в іншому, новому розумінні, порівняно з втручанням, пов'язаним з індустріалізацією та зростанням могутності, що його проповідував економічний націоналізм. З роздумів над цим досвідом, а згодом над пізнішими експериментами радянського устрою (який, як нам відомо, був прямим спадкоємцем воєнної економіки) невдовзі народилися Кейнсові ідеї стосовно функціонування короткострокових механізмів в економіці і стосовно можливості того, що держава маніпулюватиме ними, аби давати собі раду з кризами і підтримувати розширення зайнятості та системи соціального добробуту, чому сприя-

до також недавно згадане більше залучення “мас” до громадського життя. Як це вже було у випадку пов’язаної з цим соціальної політики, ми повертаємося тут до спільних джерел нових типів держав, котрі, якщо застосувати категорії Шміта, можна назвати кількісною і якісною тотальною державою (звісна річ, тут ідеться лише про ідеальні типи). Однак ці спільні джерела не повинні перешкодити нам помітити фундаментальні відмінності між ними, хоч варто разом з Мізесом визнати подібність функціонування деяких механізмів усіх економік, які характеризуються більшою присутністю держави — байдуже, якого вона походження і на що націлена, — і спільну їхню нижчість, принаймні на довшу перспективу, в плані ефективності та продуктивності порівняно з господарствами, які характеризуються більшою присутністю ринку.

Врешті, війна також започаткувала першу очевидну фазу кризи верховенства Європи у світі, яка вже намітилася за декілька років до того в Адуа та Цусимі^{xv}, а тепер прискорилося під впливом виру самознищення, в який самі європейці себе вкинули. Не останній внесок до цієї кризи зробила також риторика, до якої вдавалися переможці, попри збентеження, що його викликав антиімперіалістичний ентузіазм Вілсона^{xvi} та американців у європейських союзників. Проповідуючи боротьбу проти абсолютизму, мілітаризму та пригноблення народів в ім’я свободи, демократії та національного самовизначення, вони врешті-решт дали поштовх рухам за національне визволення, які тепер змогли набирати нові військові кадри серед колоніальних військ, посланих воювати у європейських окопах. Саме використання слова *мандат* переможними потугами при розділі спадщини переможених давало зрозуміти, що дні імперіалізму та колоніалізму полічені також у свідомості принаймні частини еліт великих європейських колоніальних імперій.

Але повернімось до переважаючих негативних аспектів наслідків війни. Деякі з них були другим боком медалі явищ, які ми тільки-но описали. В міжнародній сфері, наприклад, застосування терміна *мандат* спричинило лише те, що поведінка англійців та французів, які не відмовляли-

ся від своїх давніх методів і розширювали свої імперії, проповідуючи свободу народів, почала здаватися ще відразливішою, бо лицемірнішою.

Зрештою, хоч частка національних меншин справді кількісно зменшилася, їхнє становище у нових державах, які за будь-яку ціну хотіли бути національними, часто-густо погіршувалося. Перемога більшості, а отже, демократії, давала, таким чином, нагоду для нових переслідувань, які без розбору вражали як представників меншин, котрі раніше належали до привілейованих, так і осіб, котрі належали до споконвіку слабких верств.

Також боротьба селян за землю, яка тоді насамперед, але не лише, у Східній Європі залишалася головним предметом суперечки, хоча, завдяки ідеології, більше на видноті був конфлікт між робітниками та “капіталом”, набирала інших форм і мала інший зміст, ніж до 1914 року. Якщо, наприклад, користуючись загальним економічним прогресом, спритніші або вдатніші селяни царської імперії ще до війни перекупили значний відсоток землі, яка в 1861 році дісталась поміщикам та церкві, чим покращили як своє становище, так і продуктивність сільського господарства, то аграрна революція 1917—1918 років вчинила досить брутально, ліквідувавши не лише поміщицькі маєтки та великі новочасні землеволодіння, але й успішні селянські господарства. Крім того, селянські заворушення, породжені чотирма роками війни та страждань, що заблокували, чи радше повернули назад процес поліпшення становища села, були спрямовані на мету, котра на довшу перспективу виявилася ілюзорною, — тобто на ту невелику частку земель, яка все ще перебувала у власності міста, церкви та поміщиків, — і таким чином разом з великими маєтками та представленим ними старим режимом знищили також державу, яка історично на них ґрунтувалася, відчинивши двері жорстокій конкуренції, у якій протодержави, набагато агресивніші, ніж тільки-но знищена, боролися за те, аби зайняти її місце.

Окрім того, на західній периферії імперії, яка займала велику частину мізесівської Східної Європи і по якій раніше проходив фронт воєнних буревіїв, селянське повстання

швидко набуло характеру не лише брутального насильства, але й спонтанного націонал-соціалізму, повертаючи проти панів, міст та “чужих” з етнічного або релігійного погляду елементів (насамперед, але не лише, проти євреїв)¹

Однак найцікавіший негативний аспект деяких позитивних явищ, який абсолютно переважав принаймні на короткий період, полягав у змінах, викликаних війною в структурі та поведінці держав, і давніх, і тих, народження яких вона спричинила.

Зосередженість на воєнних зусиллях та необхідність консолідувати свої структури, щоб витримати спричинений війною удар, повсюдно зумовили такий значний прорив вперед процесів одержавлення, започаткованих у попередні десятиліття, що це дозволяє говорити про появу якісно нових явищ. З економічного погляду, наприклад, дедалі інтенсивніша мобілізація, зумовлена тривалістю війни та її перетворенням у війну на виснаження як людей, так і матеріальних засобів, породила дедалі сильніший тиск держави на економіку, спричиняючи значні зміни у функціонуванні останньої, яка почала набувати рис спотвореної Лістової *Nationalökonomie*, чи радше закритої держави Фіхте.

Знайшовши таким чином ще один аргумент для виправдання своєї підтримки “патріотичних заходів”, чимало соціалістів, захопившись, тлумачили поступове розширення державного контролю над транспортом, зовнішньою торгівлею та ключовими галузями промисловості як виразну ознаку того факту, що війна вносить *une certaine dose de socialisme*^{xvii} у всі воюючі країни, і задоволено спостерігали за зменшенням безробіття, завдяки збільшенню державного попиту, та за зростанням ваги профспілок на заводах, завдяки політичним заходам на підтримку профспілок з метою забезпечення соціального миру. Натомість вони закривали очі на той факт, що зростання зайнятості і утримання виробництва на стабільному рівні прямо пов’язані з воєною промисловістю, й ігнорували явища, які свідчили про

---

¹ А. Грациози, *Большевики и крестьяне на Украине, 1918—1919.*— М.: Агро-XX, 1997.

дедалі більшу присутність примусу в економічній царині, що підтверджувало застосування примусових робіт, і не лише з використанням військовополонених, та інтернування “трудових батальйонів” у концентраційні табори, які дуже швидко розвивалися, з огляду на проблему, що її становили військовополонені.

Як твердив Галеві, деякі соціалісти-реформісти почали тоді сподіватися, що війна зробить диво: у день укладення миру Європа відкриє, що *un régime permanent de Socialisme d'Etat et ensemble de Syndicalisme se trouvait réalisé*^{xviii} і без революції. Але, як зауважив Бухарін, “війна раптом підняла питання державної влади” і в очах революціонерів, звертаючи їхню увагу на “колосальне значення самої держави як економічного чинника. Підкреслювалася роль всеохопних державних організацій: центр сцени зайняло не життя суспільства, а життя *держави*”

Урок стосовно могутності держави в економічній сфері не пройшов повз увагу і “буржуазних” економістів та політиків. В Англії, наприклад, Кейнс саме в цьому контексті почав бачити суть короточасних механізмів функціонування економіки та можливість свідомо впливати на них, а тим часом Освалд Мослі, тоді блискучий і багатообіцяючий молодий лідер, близький до лейбористів, а пізніше засновник Британського союзу фашистів, на основі досвіду своєї роботи у Міністерстві постачання висловив ідею, що держава, спроможна гарантувати повну зайнятість і збільшення зарплатні у воєнний час, повинна і може робити те ж саме у мирний час¹

Врешті, необхідність мобілізувати науковий потенціал різних країн також посилила у кожній з них взаємопроникнення між державою, наукою та промисловістю, зокрема воєнною, яке вже існувало в попередні десятиліття, і надала йому нового характеру. Це, разом з необхідністю максима-

---

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 193 і далі; N. I. Bucharin (та G. L. Pjatakov), *The Economics of the Transition Period*, за ред. K. J. Tarbuck, London, Routledge, 1967, p. 67. A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. lxxxii.

льно раціоналізувати военні зусилля і використання наявних ресурсів, породило нові прояви сцієнтистської ідеології, пов'язані з намаганням реорганізувати ціле суспільство на науковій основі. У Сполучених Штатах вони увібрали деякі компоненти *Scientific Management*^{xix}, а в Європі — значні елементи як реформістського, так і революційного соціалізму, а відтак породили рух за планову економіку, з якого всіма силами черпала на початку наступного десятиліття сталінська ідеологія, але, звичайно, не практика¹

Крім того, як це вже було під час великої війни 1792—1815 років, ця війна зумовила формування нових значних неомеркантилістичних утворень, наповнюючи, наприклад, новим смислом поняття “Серединної Європи” і намітивши процеси, яким у наступні десятиліття судилося відіграти першорядну роль на великій частині континенту та світу. Вплив відроджених неомеркантилістичних ідеологій поширився навіть на батьківщину економічного лібералізму, зумовивши створення у 1931 році зони англійських імперських інтересів. Але його останній і, можливо, найбільший прояв мав місце після Другої світової війни з утворенням РЕВ, економічної організації країн радянського блоку.

Держава також здійснювала певні заходи в напрямку консолідації та раціоналізації у сфері управління населенням, зокрема в національній та етнічній площині.

У деяких випадках ці заходи були пов'язані з довоєнними процесами примирення: наприклад, у Польщі та в Прибалтиці німецькі та австро-угорські окупанти, зокрема під тиском католиків та соціал-демократів у своїх парламентах, заохочували форми самоврядування і сприяли використанню місцевих мов та розвиткові окремих національних культур через закладання шкіл, театральних труп та публікації литовською мовою, а також мовою ідиш (яка, пам'ятаймо, походить від середньовічного верхньонімецького діалекту). Звичайно, ця політика прямо контрастувала з насильни-

¹ D. Noble, *America by Design*, Oxford, Oxford University Press, 1977; A. Salsano, *Ingegneri e politici. Dalla razionalizzazione alla “rivoluzione manageriale”*, Torino, Einaudi, 1987.

цьким вилученням ресурсів для воєнних потреб Центральних держав і часто здавалася простим фасадом, який дратував тим більше, що її засади суперечили дійсності окупації, яка часто-густо була вкрай брутальною. Відтак вона закінчилася крахом, але не можна забувати, що в листопаді 1916 року німці та австрійці проголосили конституцію незалежного Польського королівства, до уряду якого увійшов також Пілсудський, пізніше ув'язнений внаслідок його незгоди з рішеннями держави, яка швидко виявилася маріонетковою. У Литві спроба побудувати певну форму прихильного Німеччині місцевого самоврядування теж закінчилася невдачею, з подібних причин, як у Польщі. Однак тут, як і в Польщі і навіть більше, німецька влада була прихильнішою до розвитку національностей, ніж попередня царська адміністрація. Зокрема, завдяки, між іншим, впливам вищого німецького чиновництва єврейського походження та близькості між німецькою мовою та мовою їдиш, яку окупаційна влада проголосила офіційною мовою єврейської спільноти, заохочуючи створення новочасної системи шкільництва цією мовою, відбулося відчутне поліпшення становища євреїв, що їх царський уряд натомість переслідував настільки, що у 1915 році заборонив будь-які публікації мовою їдиш або єврейською мовою. В Україні, хоч і протягом короткого періоду, прихід німців уможливив перше довше існування національного уряду, визнання якого Центральні держави вимагали від росіян у Брест-Литовську, однак цей досвід теж був підірваний і дискредитований тим, що німецьке верховне командування, зокрема Людендорф^{xx}, проводило політику визиску місцевих ресурсів¹

Як показав крах німецьких та австро-угорських зусиль, воєнна дійсність вимагала також переважання авторитарної та репресивної політики у сфері управління населенням, і насамперед меншинами. Її проведення в атмосфері дедалі біль-

¹ A. Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914—1923*, London, Routledge, 2001. pp. 118—122; А. Грациози. *Большевики и крестьяне на Украине.*— С. 39—75; O. S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917—1918*, New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1971.

шого насильства та бруталізації тут теж невдовзі спричинило якісний стрибок у методах, котрі, як нам відомо, вже використовувалися у ХІХ столітті в Європі та за її межами.

Перші симптоми наступних подій мали місце в Російській імперії, яка після вибуху війни запровадила політику дискримінації та насильницького переміщення населення, спрямовану на очищення прифронтових теренів від ненадійних елементів, які визначалися насамперед, але не лише, на основі етнічних критеріїв, і це давало підставу для висновків про лояльність тієї чи іншої національності або безпеку, яку вона становила.

Однак ця політика, яка завдала удару спочатку по сотнях тисяч громадян імперії німецької та єврейської національності, а відтак поширилася на окуповану півдавстрійську Галичину (де зазнала удару також уніатська еліта), була характерною не лише для Російської імперії: по суті, це були стандартні заходи. Адже ще до війни генеральні штаби імперських військ (не забуваймо, що всі так звані європейські національні держави були тоді центрами колоніальних імперій) звикли складати класифікації надійності новобранців та людноності, яка перебувала у їхньому віданні, і з ними відтак поводилися відповідно до їх позиції у цій класифікації. Після вибуху війни на основі тих самих критеріїв застосовувалися “профілактичні” заходи, які характеризувалися більшою або меншою бруталістичністю, послідовністю та жорстокістю, залежно від ступеня цивілізованості та гуманності осіб та урядів, які видавали розпорядження, та органів влади і підрозділів, покликаних застосовувати і здійснювати їх, а також від загальної ситуації та умов у конкретному регіоні¹

¹ P. Holquist, “Information is the Alpha and Omega of Our Work”: *Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context*, у “The Journal of Modern History”, 69, 1997, pp. 415—450; Id., *To Count, To Extract, To Esterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Early Soviet Russia*, у кн.: *Empire and Nation in the USSR*, за ред. R. Suny та T. Martin, Oxford, Oxford University Press (в друці); P. Gatrell, *A Whole Empire Walking*, цит.; A. Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, цит., с. 116—127; E. Lohr, *Enemy Alien Politics Within the Russian Empire During World War I*, дисертація на здобуття докторського ступеня, Harvard University, 1999.

Подібними міркуваннями продовжували керуватися окупаційні війська після перемоги: наприклад, особливі підрозділи італійської армії у тільки-но завойованій Істрії теж виправдовували вимоги інтернування тих чи тих нових підданців королівства, зараховуючи їх до таких категорій, як “югославський пропагандист”, “італофоб”, “невиправні наші вороги”, “неприятно настроєні” чи “вороже налаштовані” тощо. Однак депортованих, яких переважно висилали на острови Тиренського моря, було лише кілька сотень, і більшість із них через рік повернулася додому¹

За кілька років до того подібна логіка спонукала німецьких військових радників обговорювати з турецькими союзниками шляхи вирішення проблеми, яку становили вірмени в тилу війни проти Російської імперії. Однак в Османській імперії ці поради падали на ґрунт досвіду тривалих принижень та традицій надзвичайно жорстоких погромів і були звернені до групи націоналістів, сповнених рішучості вирішити проблему християнських меншин, зокрема меншини вірменської, “раз і назавжди”, — цей вираз буде характерним для Європи ХХ століття. Після поразки під Саракамішем^{xxi} у січні 1915 року у верхах таємного комітету молодотурків було прийняте рішення про переселення в сирійську пустелю всього вірменського населення, що мешкало в тилах фронту, зокрема в Анатолії. Депортація, яка розпочалася навесні і тривала впродовж наступного року, спричинила сотні тисяч жертв, які загинули від виснаження або потрапили в руки курдських банд та спеціальних загонів злочинців, на поталу яким віддавалися вірмени (однак у різанині брали участь також регулярні війська). Турецькі джерела, які заперечуть будь-який намір геноциду і підкреслюють роль дезорганізації та злочинних елементів, оцінюють кількість жертв у 200 000 осіб. Натомість вірменські джерела говорять про понад мільйон загиблих і підкреслюють ге-

---

¹ G. D'Alessio, *Una comunita pluriethnica nel passaggio dallo stato multinazionale allo stato nazionale: italiani e croati a Pisino tra Austria e Italia*, дисертація на здобуття докторського ступеня, Università di Napoli “Federico II”, 2001, р. 167 і далі.

ноцидні наміри турецького уряду та участь в операції принаймні декількох німецьких вищих офіцерських чинів, про що існують документальні докази. Найгрунтовніші недавні дослідження оцінюють кількість жертв у 600 000—800 000 осіб і вважають імовірним, що вирішальну роль тут відіграли деякі найвищі керівники молодотурків, зокрема Талат-Паша, які “хотіли “вирішити” східне питання шляхом винищення вірмен” і використали їх депортацію як прикриття для продовження операції¹

Насильство подібного масштабу, як і відомі безчинства під час громадянської війни у колишній царській імперії, а також щоденна “регулярна” різанина на різних фронтах (між 1914 та 1918 роками щоденно гинуло або пропадало безвісти 900 французів, 1300 німців, 1459 росіян і т. п.) та операції “чистильників окопів”, які часто-густо були добровольцями (їхні ковані палиці все ще можна побачити в експозиціях багатьох європейських музеїв), свідчать про те, що Перша світова війна була справжньою репетицією, чи радше початком жахів Другої світової війни. Як писав Черчил,

за кожен злочин проти людства чи міжнародного права відплачували ще тривалішими і масштабнішими каральними операціями. Жодне затишшя чи перемир'я не полегшувало страждань військ. Поранені помирили на нічийній землі, загиблі гнили непохованими. Торговельні та нейтральні судна, санітарні кораблі потопляли, а всіх їхніх пасажирів залишали на ласку долі або вбивали, коли вони намагалися виплисти. Робилося все, щоб заморити голодом цілі нації і таким чином підкорити їх, без жодного огляду на вік чи стать. Артилерія нищила міста і культурні пам'ятки. Повітряне бомбардування здійснювалося без розбору. Різноманітні отруйні гази калічили або душили солдатів. Їхні тіла обливали рідким вогнем...²

---

¹ V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien*; у кн.: *Le génocide des Arméniens*, за ред. G. Chaliand та Y. Temon, Bruxelles, Complexe, 1991; R. G. Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington, Indiana University Press, 1993; E.-J. Zürcher, *Turkey*, цит., с. 119—120.

² S. Audoin-Rouzeau та A. Becker, 14—18, *Retrouver la guerre*, цит., с. 31; E. Junger, *Tempeste d'acciaio*, Pordenone, Edizioni Studio Tesi, 1990 [*In Stahlgewittern* (1920)]; W. Churchill, *The World Crisis, 1911—1918*, New York, MacMillan, 1942, pp. 19—20.

Під впливом подібних обставин серед учасників цих подій здійснювався природний відбір тих молодих людей і їхніх командирів, які були найбільш придатні до подібних завдань. В регулярних військах вони об'єднувалися у спеціальні підрозділи з голосними іменами: *відважні*, *штурмовики*^{xxii}, *ударники*; менш відомими, але не менш значними були натомість спеціальні корпуси, створені для ліквідації комуністів або контрреволюційних угруповань та для придушення “селянського” або “кочового бандитизму” в радянській Росії; для вирішення вірменської проблеми в Туреччині та поражень з окупованим населенням, повстанцями, бунтарями, дезертирами та ворожими національностями на цілому обширі Центральної та Східної Європи.

Утворившись, ці угруповання продовжували діяти і розвиватися в Європі і в міжвоєнний період, тим більше що вона була театром постійних заворушень, що не лише зробило неможливим їх розсмоктування, яке й без цього було б нелегким, але й представило їх як взірці для наслідування для нового покоління молоді, котре виростало, як це було в Німеччині, з відчуттям приниження від поразки і, прагнучи наслідувати своїх старших братів, швидко почало брати участь у вуличних та прикордонних сутичках, у терористичних актах і навіть у справжніх боях (згадаймо, приміром, *Frei Korps*^{xxiii})¹

Крім того, війна сприяла також поширенню суб'єктивістських і аморальних ідеологій, присутніх у Європі ще на початку століття, змінюючи водночас їхній характер. Міф сильної людини, наступу та визвольного насильства і реальність, яка його підтверджувала, стали спільним надбанням, яке об'єднувало ударні загони, вершителів насильства над національними та релігійними меншинами та багатьох революціонерів. Вони знайшли своїх співців серед деяких великих європейських поетів та інтелектуалів, чиї творіння

---

¹ A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит.; R.G.L. Waite, *Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918—1923*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1952; E. von Salomon, *Die Geächteten*, Berlin, Ernst Rowohet Verlag, 1930.

того часу нині важко читати, не відчуваючи огиди. Якщо звернутися до радянської історії, яка мені краще відома, російські поети-футуристи, перед тим як прославляти нищівне насильство революції, оспівували російські перемоги на Східному фронті віршами на зразок: “Біля Варшави та Гродна ми їх розгромили, / Так, ми їх, німців, розгромили й роздушили, / Навіть наші жінки легко вбивають прусаків” Це, ймовірно, слова Маяковського; невдовзі після цього Бабель пристрасно, майже з ентузіазмом описуватиме бруталну жорстокість червоних козаків Будьонного в оповіданнях, котрі з причин, які повинні непокоїти, продовжують викликати радше захоплення, ніж відразу¹

Цьому сприяла атмосфера загальної неприкаяності та психічних страждань, яка опанувала життя десятків мільйонів фронтовиків та біженців, а також мільйонів сімей, які оплакували загибель своїх синів і чоловіків, тим більш трагічну, що це були люди молодого віку. Крім того, до часткового затьмарення європейського психологічного обрію спричинилося закриття у 1923 році традиційного випускного клапана злигоднів та прагнення втечі, яким протягом усього попереднього століття була можливість емігрувати до Сполучених Штатів, що нею в минулому скористалися мільйони осіб.

---

¹ Ці вірші цитуються у праці: S. Audoin-Rouzeau та A. Becker, *14—18, Retrouver la guerre*, цит., с. 62; И. Бабель. *Конармия*.— М.: “Правда”, 1990. Щодо відразливої риторики насильства італійських націоналістів та фашистів, див., напр., S. Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Roma, Donzelli, 2000, pp. 64—68. Особливо промовисті слова Маринетті, якими в жовтні 1918 року він прославляв “відважних”, і ця риторика не так вже й відрізняється від слів, якими невдовзі після того в Росії Луначарський прославлятиме молодих фанатиків революції: “Ви стали відважними з любові до насильства, до новаторського, революційного, футуристичного духу. — Ви стали відважними з любові до насильства та чудових героїчних подвигів. У мирні часи — ляпаси боягузам, негідникам, зрадникам. Під час війни — багнети та ручні гранати проти німців. — Ви стали відважними з прагнення молодечої зухвалості та відчайдушності. [...] Вона чудова, ця переможна відчайдушність відважних Італії, які кохають гарних жінок і завойовують їх, наче окопи, героїчними подвигами. [...] Саме ви — перші, найвищі, найдостойніші. Саме ви — господарі нової Італії. Я люблю вашу зухвалу легковажність”

Таким чином, стала відчутнішою, і не лише серед колишніх фронтовиків та молоді, потреба вірити, необхідність у міфах та обіцянках, здатних надати якийсь сенс минулим подіям і породити нові сподівання. Однією з відповідей на цю дедалі більшу потребу було виникнення нової потужної парарелігії, народженої з ребра соціалістичної парарелігії, котра ще в довоєнні роки зазнала кризи, а відтак була ще більше ослаблена з огляду на її безсилля супроти війни¹. На міжнародному рівні Жовтнева революція швидко почала жити власним життям і наповнилася значенням, яке майже зовсім не залежало від подій у радянській країні, адже для більшості вони залишалися невідомими. Перші потужні декрети Леніна, які відображали великі надії соціалізму, сподівання на національне визволення і навіть деякі ліберальні ідеали², здавалися стомленій війною людності запорукою того, що то була надзвичайна подія. Однак нова парарелігія, зберігаючи деякі риси своєї попередниці, також глибоко відрізнялася від неї, хоча б у тому, що вона надавала надзвичайної ваги насильству, яке стало об'єктом справжнього культу.

Це була одна з багатьох ознак примітивізації та деградації не лише у матеріальному, але й в ідеальному та психологічному розумінні, спричинених великою війною, яка по-

---

¹ Говорячи про Італію доби Джолітті і, можливо, дещо перебираючи міру (але згадаймо поширення ревізіонізму та дедалі більшу і переконливішу критику, якій піддавався ортодоксальний марксизм), Джоаккіно Вольпе писав, що “соціалістичні гуртки знекровлювалися; зменшувалося число і погіршувався рівень їх учасників; пропаганді бракувало давнього запалу. Соціалізм вже не давав жодної певності. Його кінцеві цілі, які здавалися вже близькими в часи Енріко Феррі, оптиміста, який пророкував певні і близькі здобутки італійського та європейського руху, тепер здавалися сумнівними, та й дуже віддаленими” (у кн.: *Italia in cammino*, цит., с. 119).

² Вже давно, і не лише в Німеччині, соціал-демократія показувала себе спадкоємицею деяких великих битв лібералізму, що їх самі ліберали подовжувати відмовилися, і з багатьох поглядів так справді і було. Як справедливо підкреслив Ліхтгайм, найважливішим епізодом була, мабуть боротьба за визволення та емансипацію жінок (див.: *Europe in the Twentieth Century*, цит., с. 44). Див. також нижче, с. 206, прим. 1.

всюди сприяла поширенню та зростанню впливу теорій змови і народженню угруповань, які ставали їх носіями і боролися за або проти однієї з них. Вже говорилося, що, беручи участь у дискусії, яка відбулася після представлення тез Галеві про тиранії, Марсель Мос, який довго спілкувався з російськими соціалістами-революціонерами і добре знав також соціал-демократів, справедливо підкреслював дух *complot perpétuel*^{xxiv}, який надихав багатьох революціонерів і спонукав їх створювати таємні товариства, що мали власні бойові організації. Але ці спостереження стосувалися також різноманітних таємних товариств консервативної та анти-соціалістичної спрямованості, що поширилися по всій Європі і теж були носіями різноманітних теорій змов, серед яких особливе місце посіла юдо-більшовицька змова. Сприйняття цього міфу, а також довіра, з якою спочатку поставилася частина великої англосаксонської преси до такої грубої фальшивки з абсурдними твердженнями, якою були “Протоколи сіонських мудреців”, є всього лиш ще одним свідченням про атмосферу, яка опанувала тоді Європу, розтерзану конфліктами між різними міфами та теоріями змови¹

Про психічний та ідеологічний регрес також свідчить вже згадане загальне поширення у різних подобах міфу “сильної людини”, одним з коренів якого була зумовлена військовою реальною потребою в лідерах і який після війни живився породженими нею сумнівами, непевністю та слабкістю, а також потребами, що впливали з процесів будівництва або відбудови держави. Європа наповнилася вождями, батьками, дуче, фюрерами, а відтак поступово керманичами, каудильйо, генералісімусами тощо.

Принаймні деякі з них були надзвичайними, хоча й мерзенними особистостями, які уособлювали для сучасників владу волі над людьми, речами та обставинами і діяли як каталізатори гіперволютаризму, що був наслідком впливу війни на вже існуючі волонтаристичні напрямки, як ідеологічні, так і пов’язані із заходами державного будівництва. Де Феліче справедливо зауважив, що для фашистів “все до-

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 225—227.

зволене, а за бажання — все здійсненне”, але ці слова можна вжити і стосовно угруповання навколо Сталіна, яке у 1928—1929 роках провело революцію згори, і стосовно тих лідерів розгромленого українського націоналізму, котрі наприкінці 1920-х років ставили собі за мету здійснити свою мрію шляхом “верховенства волі над розумом” та побудови держави-партії під проводом еліти, яка виконує накази однієї людини¹

Серед цих керівників найбільше вражали ті, котрих один вельми проникливий спостерігач, соціаліст Валентинов^{xxv}, влучно назвав “революціонерами вседозволеності”, — вони справді були вільні від будь-яких моральних засад і, попри неодноразові заяви про вірність тій чи тій парарелігії, також від її ідеологічних догм. Однак, як зауважив, розмірковуючи над радянським досвідом, Моше Левін, ця “внутрішня свобода” від моральних чи ідеальних зобов’язань, аби реалізуватися цілковито, мусила діяти в суспільствах, виснажених війною, громадянськими війнами та національними катастрофами, а отже, неспроможних, принаймні на початках, чинити значний опір ініціативам нових господарів². З цього погляду, спричинений війною регрес, послабивши і спримітивізувавши європейські суспільства, наблизив їх до суспільств “відсталих” країн, тобто країн, які розвивалися повільніше і постраждали від європейського

¹ R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, цит., с. 101. Стернгель (у праці *Ni droite, ni gauche*, цит., с. 214 і далі) також вбачав один із зародків фашизму у “перемозі політики над економікою”, “у героїчній волі панувати... над матерією, приборкувати шляхом вивільнення енергії не лише сили природи, але й сили економіки та суспільства” Щодо аналогічних явищ у сталінському СРСР див.: A. Graziosi, *Stato e industria in Unione Sovietica*, Napoli, Esi, 1993, pp. 73—142, та Id. *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. cvii. Але ще на початку 1920-х років Грамші теж прославляв нову роль “вождя” в комуністичному русі. Див.: S. Caprioglio, *Il capo rivoluzionario nel pensiero di Antonio Gramsci*, у: “Belfagor”, 1, 1995, pp. 15—34.

² N. Valentinov (Vol'skij), *Tout est permis*, у: “Le Contrat Social”, т. X, 1, с. 19—28, 2, с. 77—84; M. Lewin, *Storia sociale dello stalinismo*, Torino, Einaudi, 1985, pp. 295 і далі [*The Making of the Soviet System*, New York, Pantheon, 1985].

колоніалізму і в яких пізніше, зокрема після 1945 року, визвольні війни та процеси державного будівництва зумовлять появу багатьох подібних явищ.

Навіть шукаючи підтримки з боку старих владних угруповань, ці керівники часто спиралися на нові паретіанські еліти, породжені або винесені на поверхню війною та конфліктами, які відбулися після неї, і в цьому сенсі ця війна теж була революцією. Як писав Раушнінг з приводу нацизму, то були еліти з примітивними рисами і виховані на насильстві, їхню значну частину становили колишні фронтовики та члени спеціальних підрозділів різних типів. У Росії це явище дуже швидко набуло екстремального характеру, причиною чого була як більша відсталість царського режиму, так і тривалість та жорстокість громадянської війни, а також особливості ідеології та відсутність моральних засад, притаманна радянській керівній групі. Через швидке просування вгору по суспільній драбині сотень тисяч, а може, й кількох мільйонів осіб, вибраних не на основі їхньої політичної культури, а на основі їхньої вірності новій державі та готовності виконувати її найбрутальніші накази (а отже, серед них, як твердять навіть тогочасні радянські документи, був значною мірою представлений злочинний елемент), плебейська революція проникла в новий режим, хоч він і намагався побороти її, аби відновити авторитет держави, витискаючи на ній своє тавро¹

У наступні роки будівництво нових держав, а особливо “тоталітарних” режимів та їхніх апаратів, завданням яких було управління масами та підпорядкування їх казарменій дисципліні, не могло не привести до створення нової, ще численнішої бюрократії, до якої набиралися переважно люди з низів, і її поява, в свою чергу, спричинилася до корінного перевороту в європейських соціальних та державних структурах.

Зазнавши потрясіння і шоку внаслідок краху своїх держав та спричиненого війною струсу, котрий поклав край їхньому світові, традиційні прибічники режимів, що їх Сен-

¹ А. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 31—32.

Симон називав режимами *gouvernemental ou militaire*^{xxvi}, тобто уламки старого режиму, напередодні 1914 року ще повні сил, були змушені шукати собі нову роль.

У великих імперіях на сході Європи, де удар був сильнішим і де цілі групи таких людей були зметені геть (згадаймо російське дворянство чи польську шляхту в Україні та Білорусі), принаймні частина цих традиційних еліт пішла на авантюри, які сильно суперечили їхнім цінностям довоєнного періоду: згадаймо Людендорфа, який у 1923 році в Мюнхені крокував пліч-о-пліч з колишнім капралом, хоча до війни будь-який контакт з ним був би для нього просто немислимий.

Війна-революція принесла страх та зневіру також у буржуазні, а точніше, заможні верстви старої Європи і штовхнула їх, як і частину вищих за соціальним статусом прошарків, на авантюри, які обіцяли захистити їхні привілеї. Цими страхами зумів скористатися фашизм, а відтак нацизм, котрі почерпнули від них той сильний реакційний компонент і ауру, які, навіть якщо абстрагуватись від марксистських стереотипів, характеризуватимуть їхні перші кроки до влади і будуть їм властиві надалі.

Таким чином, під час війни, а ще більше у повоєнний період, ліберальній культурі та філософії і тій частині соціал-демократії, котра розділяла сподівання та ідеали лібералізму, іноді навіть вважаючи себе його логічним завершенням¹, під впливом цих явищ довелося рахуватися з новою дійсністю, яка не лише суперечила їхнім теоріям, але й була ворожою їхнім принципам. Найпроникливіші відразу зрозуміли, що війна, спричинивши, як писав Джустино Фортунато, “розпадання на частини” “тонкої плівки новочасності”, вибудованої у попередні десятиліття, та “повернення” атавізмів і залишків минулого, дала початок регресивним явищам, розмах яких передбачити було неможливо (як нам відомо, Фортунато вже тоді оцінював тривалість цієї траге-

---

¹ Я маю на думці тих, хто, як Герцен, вважав соціалізм — який також спроможний визволити людину від злиднів — природним увінчанням і, в певному сенсі, вершиною лібералізму. Див. вище, с. 202, прим. 2.

дії принаймні у п'ятдесят років). Через декілька років подібні слова вжив соціаліст Мартов, який твердив, що внаслідок війни “духовне обличчя європейця” зробилося “диким, грубим і «примітивним»”, що дало “плідний ґрунт для відродження ідей та методів, які, здавалось би, вже цілковито подолані” У тому ж ключі висловився Норберт Еліас^{xxvii}, котрий, розмірковуючи про наслідки Першої світової війни, дійшов висновку, що в процесі “цивілізування” можливий різкий відхід назад, а у світлі війни ця цивілізованість могла навіть здаватися шаром лаку, який легко усунути. Ще суворіше спочатку висловлювався Горький — хоч потім він сам спричинився до створення ідеології радянського режиму — про війну, породжену нею селянську революцію та більшовизм, який нею скористався. Він вважав їх катастрофічними для тонкої плівки західної “цивілізованості”, яку, всупереч примітивному “азійському” ядру Російської імперії, було створено ціною багатьох жертв у попередні десятиліття¹

Це були здогади і переконання, у яких відображалися деякі істотні риси тих явищ, але їм була властива схильність до цілком зрозумілого радикального відкидання тодішніх подій. Це, в свою чергу, спонукало до повного розриву з ними, а отже, зумовлювало принаймні часткову втрату здатності розуміти їх. Згадаймо, наприклад, інтерпретацію Кроче^{xxviii} фашизму як європейської моральної недуги, від якої, як від тимчасового, спричиненого війною стану, з часом можна вилікуватися. Ця інтерпретація теж відображала сут-

¹ У кн.: М. Rossi-Doria, *Gli uomini e la storia*, цит., с. 18; Ju. Martov, *Bolscevismo mondiale*, Torino, Einaudi, 1980, p. 13 [Ю. Мартов. *Мировой большевизм.*— Берлін, 1923]; S. Audoin-Rouzeau та А. Becker, *14—18. Retrouver la guerre*, цит., с. 44 і далі; М. Gorky, *Untimely Thoughts*, New Haven, Yale University Press, 1995 [М. Горький. *Несвоевременные мысли. Заметки о революции и культуре.*— М., 1990]. Щодо пізнішої різкої зміни позиції Горького, який відтак став на службу новій владі, див.: А. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 26—27 та 102. Початкову позицію Горького до її крайніх наслідків довів Ростовцев, великий історик античності, який вбачав у плебейській революції, котра змела геть царську імперію, прояв сил, подібних до тих, котрі призвели до падіння греко-римської цивілізації.

ність тодішніх подій і, підкреслюючи тимчасовість цієї деградації, немало сприяла підтриманню надії. Однак сам спосіб висловлювання, зумовлений цілковитим осудом того, що відбувалося, спонукав недооцінювати вагомість катаклізму, спричиненого війною, котра справді призвела до “деградації”, але ця деградація становила етап довготривалої революції, яка переверне всю суспільно-політичну географію Європи.

Але, як я писав у вступі, то не була деградація у прямому розумінні слова. То був регрес лише з морального та культурного погляду, адже, хоч він часто зумовлював виникнення менш розвинених, тобто примітивніших і брутальніших держав та суспільств, ніж ті, на місце яких вони приходили, посталі явища були явищами новими, а отже, новочасними, хоча — як я вже сказав — особисто я вважаю помилковим, а навіть неприйнятним вбачати у них квінтесенцію тієї “новочасності”, корені якої сягають Просвітництва. Крім того, вони змінили світ до тієї міри, що по їх завершенні будь-яке продовження “розвитку”, розпочатого на основі становища, яке існувало до їх виникнення, стало неможливим. Як ми побачимо в останньому розділі, коли на одній половині континенту нова війна припинила — хоч як це парадоксально — спричинений попередньою війною регрес і заклала підвалини для його подолання, після довгої агонії у мирний період стало ясно, також і на другій половині континенту, що гадане “повернення” до перерваної історії насправді не було і не могло бути нічим іншим, ніж продовженням того, що тільки-но завершилось.

У цій перспективі вражають влучністю такі аналізи, як згадані в першому розділі дослідження Мізеса, Бруцкуса та Сорокіна, які стосуються появи “воєнного соціалізму” та його властивостей, зокрема особливостей його крайньої форми, яка утвердилась у колишній царській імперії. Такими ж геніальними виявилися й категорії, висунуті Галеві та Мосом, а насамперед їхнє визначення періоду, що розпочався з Першої світової війни, як “добы тираній” І оскільки всі вони посилялися, хоча й кожен по-своєму, тобто вносячи у них значні зміни, на тези Спенсера, буде справедливим

визнати також і їхню слухність, як і слухність небанальної еволюційної моделі, на якій вони ґрунтувалися.

Деякі історики, насамперед історики нацизму, питають себе нині, чи регрес та бруталізація, спричинені подіями 1914—1922 років, не були чимось більшим і іншим, ніж просте знищення плівки цивілізованості, нанесеної на варварську основу, яку ще треба оновочаснити. Це питання вже ставив Фройд і по-своєму вирішив Ален^{xxx}. Як нагадав Арон^{xxx}, використовуючи майже ті самі слова, що й Джустіно Фортунато, останній справді сказав, що *la civilisation* — це лише *une mince pellicule, fragile, au-dessus d'un fond...de barbarie*, однак поспішив додати, що це *un fond permanent, plus encore qu'immémorial*^{xxxii}, а отже, його неможливо усунути¹

Якщо це справді так, а історія — і не лише європейська — недавно минулого століття це підтверджує, то небезпека деградації і бруталізації існуватиме завжди, бо потенційно вона міститься у нас самих. З цього випливає, як писав один англійський філософ, намагаючись, не зовсім успішно, створити *A Moral History of the Twentieth Century*^{xxxiii}, необхідність *look hard and clearly at some monsters inside us*, і знайти методи та знаряддя для *caging and taming them*^{2xxxiii}

Перші наслідки, 1917/1918—1923 рр.

Хоч вона закінчувалася аж двічі, двома мирними договорами — перший був підписаний у Брест-Литовську між переможними Центральними державами та соціалістичними

¹ Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, 2001; Ц. Тодоров. *Обличчям до екстремі.* — Львів: Літопис, 2000. F. Bettanin, *Il terrore staliniano nel secolo dei lager*, у: "Storica", 12, 1998, pp. 7—35; S. Freud, *Il disagio della civiltà e altri saggi*, Torino, Boringhieri, 1971; [*Das Unbehagen in der Kultur* (1930)]. R. Aron у кн.: E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 252.

² J. Glover, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*, New Haven, Yale University Press, 1999, що його цитував і переконливо критикував A. Sen, *East and West: The Reach of Reason*, у: "The New York Review of Books", 12, 2000, pp. 33—37.

республіками України та Росії, які, в свою чергу, воювали між собою, а другий — наступного року у Версалі (а відтак у Сен-Жермені, в Тріаноні тощо), — із завершенням воєнних дій війна не завершилася. Як потім станеться також після 1945 року, на великій частині східної половини континенту бойові дії велися ще кілька років, а повоєнний час повсюдно характеризувався продовженням у нових формах процесів, прискорених, перекошених або породжених війною¹

На Нам'єровому середньому сході Європи, наприклад, “панівне становище династій та імперіалізм панівних рас” зазнали удару, від якого вони більше не отямляться, але далеко не зникли, як передчасно твердив Нам'єр, і мали ще достатньо енергії, аби жити спроби реваншу і давати поштовх до пошуку нових шляхів. Кінець цього панування настане лише через кілька десятиліть, а в багатьох відношеннях ми все ще є свідками його конвульсій, як на Балканах, так і в колишньому Радянському Союзі.

Зокрема, як нам відомо, падіння чотирьох великих імперій, які раніше домінували у регіоні, зумовило першу кульмінацію, якої досягло переміщення населення, спричинене модернізацією, а відтак пришвидшене війною. Це породило напругу, яка часто згущувалася навколо міських центрів, котрі ще в минулому були предметом суперництва між різними національностями, або була пов'язана зі здобуттям контролю над конкретним регіоном. Крім того, внаслідок падіння імперій народилися держави, котрі хоч і претендували бути національними, але насправді були міні-імперіями, а їхній гіпертрофований характер був наслідком лицемірства, з яким Франція застосовувала принцип національного самовизначення, нехтуючи ним щоразу, коли це допомагало ослабити німців або ж, у другу чергу, посилити антирадянську загрозу. В Чехословаччині “чехословаки” — поняття в будь-якому разі штучне, бо є сумою двох національностей, — становили 64% від населення, яке включало

---

¹ *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, за ред. I. Deak, J.T. Gross та T. Judt, Princeton, Princeton University Press, 2000, pp. 15—35.

22,5% німців. У Югославії “сербохорвати”, поняття у певному сенсі ще більш хистке, не перевищували 77% мешканців і, незважаючи на позірний тріумф югославської ідеї, ще в 1921 році один з її головних поборників Іво Андрич у тексті, який у добу Тито заборонила цензура, говорив про “молодих босняків”, які вирішували емігрувати, бо в Боснії скрізь панувала ненависть. У Польщі поляки становили менш ніж 70 відсотків, а українці — майже 15 відсотків. В Румунії румунів було 70%, а поруч з ними жило 9% угорців, 4% німців та 4% євреїв. Навіть у переможений Болгарії, котра втратила території на користь Греції, турки становили понад 10%.

Після першої хвилі націоналізації, коли, як це вже було у випадку нових держав, що виникли на Балканах внаслідок розпаду Османської імперії, вирішальне значення мала націоналізація землі, всі ці країни взялися більш чи менш примусовими способами “вирішувати” проблему, яку ставили перед ними їхні меншини, котрі — як ми вже бачили — часто врешті-решт опинялися у гіршому становищі, ніж за колишніх імперій, принаймні поки ті намагалися і сподівалися зберегти свій багатонаціональний характер. Адже визначення політичної картини в етнічно-національній площині прирікало меншини залишитися меншинами назавжди і спонукало їх шукати вирішення своїх проблем поза демократичними механізмами, які були запорукою їхньої маргіналізації¹

Крім того, кожна з нових держав мала територіальні претензії, які обґрунтовувалися, залежно від потреби, історичними та мовними критеріями, і прагнула звести рахунки з власними сусідами, тільки-но з'явиться слухна нагода (Лойд Джордж^{xxxiv} зізнався тоді, що його охоплює розпач,

¹ У Польщі єврейські та німецькі меншини і Пільсудський спершу шукали порозуміння, однак ці спроби дуже швидко зазнали краху в державі, котра, як було зауважено, попри свою багатонаціональну природу, керувалася однопонаціональною ідеологією. Див.: P. S. Wandycz, *Il prezzo della libertà. Storia dell'Europa centro-orientale*, Il Mulino, Bologna, 2001, p. 303 і далі. [Cena wolności. Historia Europy Środkowoschodniej od średniowiecza do współczesności, Kraków, Wydaw. Znak, 2003].

коли він бачить, як малі нації, за незалежність яких він борювався, виявляються куди більш імперіалістичними від великих, і навіть назвав нові держави, до створення яких він сам спричинився, “малими розбійниками”). Становище було, звичайно, більш напруженим там, де ці держави відчували тиск з боку етнічно споріднених груп, які проживали в сусідніх країнах. І воно ставало ще напруженішим, коли ці мотиви загострювалися, як це було з угорцями та болгарами, приниженням та територіальними покараннями, накладеними на них союзниками за те, що вони воювали пліч-о-пліч з німцями.

Наявність великих національностей, як, наприклад, українці, яким не вдалося скористатися із закінчення війни, щоб створити свою державу, також сприяла тому, що цілий регіон став епіцентром прагнення перегляду договорів, підписаних у 1919 році. Звичайно, це прагнення не мало необхідної сили для того, щоб кинути виклик новому європейському укладові, але воно було готове проявитися, тільки-но з’явиться нагода.

Саме тому, коли настав відповідний момент, — цьому сприяла також поступливість Великої Британії стосовно претензій Німеччини, спричинена докорами сумління та почуттям вини, бо багато англійських лідерів вважали, що у Версалі з німцями вчинено несправедливо, — чимало держав врешті-решт знову стали на бік Німеччини. При цьому вони не розділяли всіх аспектів німецької політики — наприклад, болгари скористалися з перемог Гітлера, щоб “повернути” собі Македонію, але успішно противилися депортації своїх співвітчизників єврейського походження¹ і відмовилися брати участь у війні проти Радянського Союзу — і часто зазнавали гіркого розчарування, як це трапилося з українцями.

---

¹ A. Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, цит., с. 163; J. Bibó, *A kelet — európai kisállamok nyomorúsága*, 1946. *La fragilité du bien. Le sauvetage des juifs bulgares*, за ред. Т. Todorov, Paris, Albin Michel, 2000. Щоб показати свій спротив депортації болгарських євреїв, митрополит Стефан навіть запропонував головному рабинowi поселитися у його домі.

На околицях середнього сходу Європи імперські національності, які зазнали поразки, росіяни, турки, німці (і в Німеччині, і в Австрії) і, хоч як це парадоксально, навіть італійці, котрі належали до переможців, але вважали свої амбіції незаспокоєними, швидко розпочали спроби відродження своєї могутності, а отже, і своєї держави. Ці спроби були тим інтенсивніші, чим більшого краху було зазнано в минулому, і вони спиралися на нові меншини, що їх складала уламки колишніх “панівних рас”, змушені жити на теренах, на яких вони в минулому панували і які тепер належали новим державам, де порядкували колись підлеглі їм національності.

На цих спробах ми й зосередимо свою увагу, адже вони породили найбільші і найагресивніші з нових режимів, які поступово зайняли велику частину європейської території. Відразу зауважмо, що, хоч і з певними винятками, яким була, наприклад, Чехословаччина, та з різними ритмами, шляхами і цілями, однак і спроби відродження великих імперських потуг, котрі зазнали були поразки, і нові “національні” держави, народжені в Парижі, дуже скоро стали проявляти незаперечні ознаки конвергенції до утвердження спенсерівської військової держави. Але ця військова держава мала почасти нові і відмінні особливості порівняно з тими рисами, які намітилися під час війни внаслідок перетворень, спричинених нею у воюючих країнах. Хоч ця конвергенція була започаткована воєнним досвідом, насправді вона була плодом інших, нових чинників: загального усвідомлення багатьма новими державами власної слабкості (внаслідок поразки, браку структур, необхідних для незалежності та її збереження, етнічної неоднорідності, економічної відсталості тощо); прагнення реваншу або величі, яке також підживлювала ідеологія, як це було у випадку радянської держави; і загалом усвідомлення перебування в контексті, позначеному неминучістю продовження конфлікту, яке зростало з бігом часу і в 30-х роках стало надзвичайно гострим.

Зокрема, необхідність мати у своєму розпорядженні, і якнайшвидше, новочасний сектор важкої та воєнної промисловості (пізніше його назвуть військово-промисловим

комплексом) спонукало ці держави розпочати політику індустріалізації і прямо взяти на себе — врахувавши урок війни — завдання будівництва промисловості. То був ще один крок вперед у посиленні зв'язку між державою, промисловістю та індустріалізацією, котрий, як ми вже бачили, почав зміцнюватися ще в довоєнний період, і найбільш репрезентативний та успішний, принаймні на короткий і середній строк, приклад цього посиленого зв'язку спостерігатиметься згодом у Радянському Союзі¹

Їхня пряма заангажованість на фронті виробництва надала цим новим військовим державам “індустріального” і “новочасного” характеру (з огляду на необхідність наслідувати все найпередовіше, принаймні у воєнно-промисловій царині), і цей їх характер, як я вже згадував у першому розділі, хоч і не заперечує Спенсерових тез, однак робить недоречною його термінологію, яка є продуктом сенсिमонівської традиції, і водночас утруднює розуміння тодішніх подій тими, хто на неї посилається.

Цю конвергенцію підтверджує також той факт, що і намагання колишніх панівних народів відбудувати свою державу, і будівництво нових “національних” держав часто відбувалося під знаком ідеологій, які проповідували крайній етатизм, що теж було продовженням процесів, започаткованих війною. Святкуючи в жовтні 1925 року третю річницю походу на Рим, Муссоліні, вельми чутливий до повівів часу і один з творців, чи радше каталізаторів лексикону цих нових ідеологій, підсумував дух того, що відбувалося, і не лише в Італії, прославляючи “створення нового політичного режиму”, заснованого на принципі “все в Державі, нічого поза Державою, нічого проти Держави” (зовсім іншою справою, і до неї ми ще повернемося, є те, що Муссоліні, і з особистих причин, і з причин, пов'язаних зі специфікою та

---

¹ N. Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe*, New York, Random House, 1966; C. S. Maier, *Secolo corto o epoca lunga? L'unità storica dell'età industriale e le trasformazioni della territorialità*, у: “Parolechiave”, 12, 1996, pp. 41—73; A. Erlich, *The Soviet Industrialization Debate, 1924—1928*, Cambridge, Mass., 1960; A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. LXI; Id., *A New, Peculiar State*, цит., с. 46—58.

відносно обмеженим масштабом потрясіння, пережитого італійським суспільством, а також з його традиціями, загалом описував речі, що відбувалися на глибинному рівні деінде, а в Італії, на щастя, залишалися досить поверховими явищами, які практично не виходили за рамки декламацій та претензій режиму)¹

Муссоліні, власне, й був одним із тих нових тиранів, породжених війною, а також кризами та конфліктами, якими ознаменувався її кінець. Ці кризи і конфлікти були пов'язані не лише з сутичками між існуючими або новоутвореними державами: не останнім з чинників, які спричинили народження нових режимів і створили умови, що дозволили міфіві про вождя і потребі в ньому перейти з царини війни, на якій вони зростали, в царину дивного миру, який настав після її закінчення, було прагнення порядку, зумовлене падінням та відродженням держав, значними переміщеннями населення, першими ознаками важливих змін у стосунках між чоловіками та жінками, заворушеннями, що були часто-густо інспіровані новими парарелігіями, котрі виникли під час війни, тощо²

Як ми недавно зауважили з приводу Італії, хоча нові тиранії були споріднені між собою, оскільки зростали на спільному ґрунті, однак, з огляду на умови, в яких вони розвивалися, і на саму особистість тирана, це були дуже відмінні одне від одного історичні феномени. Як висловився Монтеस्क'є, якщо з якоїсь причини суспільство потрапило в руки

---

¹ E. Gentile, *Il culto del littorio*, цит., с. 98; R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, цит., с. 22 та с. 143, про Монро, який вбачав у фашизмі реакцію на Першу світову війну та кризу в площині “відбудови держави та її міфологізації”. Про утвердження міфу держави див. також чудову книжку: E. Cassirer, *The Myth of the State*, Yale University Press, 1946.

² Потреба в порядку була, наприклад, також одним з головних чинників, котрі спонукали селян, що ненавиділи нову державу, прийняти її, коли вона, затвердивши неп, почасти визнала свої помилки. І смерть Леніна схвилювала усіх також тому, що саме він відновив порядок на теренах старої імперії. Див.: A. Graziosi, *Stato e contadini nelle Repubbliche sovietiche nei rapporti della polizia politica, 1918—1922*, “*Rivista storica italiana*”, 2, 1998, pp. 463—528.

тирана, особистість останнього стає вирішальним історичним чинником, пізнання якого дуже важливе для розуміння подій, які там відбуваються.

Це ще один з коренів суб'єктивізму, характерного для режимів, які швидко заповнили Європу. Цей суб'єктивізм був природним чином пов'язаний з війною та потребами, зумовленими спробами будівництва і відбудови держави, і вирізнявся ще однією важливою характерною особливістю, яка полягала у відмінній якості задіяних у цих процесах еліт¹

Пліч-о-пліч з політичною примітивізацією, представленою тираніями та суб'єктивізмом, часто-густо йшла економічна примітивізація, яка виражалася не лише у дедалі більшій вазі, якої набувала держава в економіці і яка в перші повоєнні роки, коли існувала ілюзія, що можна повернутися до минулого, дещо зменшилася, особливо на Заході, але згодом, наприкінці 20-х років, з великою силою утвердилася знову.

Зокрема, у Східній Європі та в Анатолії, але в певному сенсі також і в Західній Європі, війна і громадянські війни спочатку зменшили відсоток міського населення, а потім радикально змінили його обличчя. Внаслідок втечі або вигнання раніше привілейованих меншин, а також переслідувань, зазнаних під час революцій та громадянських війн, зменшилася частка освіченішого і новочаснішого міського елемента (згадаймо, наприклад, еміграцію російського середнього класу та дворянства чи втечу греків та вірмен з Туреччини або німців з Прибалтики), місце якого зайняли великі напливи мігрантів із села.

На селі, де війна, державні заготівлі та реквізиції завдали удару по ринкових відносинах — послаблених у промисловому секторі прямим втручанням держави, — почало тим часом відновлюватися виробництво для внутрішнього споживання, породжуючи локальні тенденції до автаркії, які підсилювали подібні тенденції, що виникали на рівні держав і сприяли загальнішій тенденції повернення до господарства типу *ойкос* (ця тенденція була більше виражена у

¹ A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. LXXXIV

Східній Європі, але примусові заготівлі породили в усіх країнах—учасницях війни поштовх до зменшення абсолютного обсягу виробництва для ринку і до збільшення відносного обсягу виробництва для чорного ринку, загострюючи повсюди, хоча й різною мірою, стосунки між державою, містом та селом)¹

Автаркічні тенденції, у свою чергу, підсилювалися необхідністю будувати не лише нові держави, але й їхню нову національну економіку. Той факт, що в Європі було тоді 27 різних валют замість колишніх 14 і пролягли нові кордони довжиною близько 20 000 кілометрів, ставив і старі, розшматовані держави, і нові, що з'явилися внаслідок цього шматування, перед необхідністю зосередитися на переформуванні та організації свого економічного простору, що переважно супроводжувалося спробами створити нові економічні блоки, які мали бути максимально самодостатніми саме з огляду на передбачувану можливість нової війни. Усе це спричинилося до пізніших конвульсій. Бурхливість, з якою криза 1929 року вразила Європу, пояснюється також і насамперед спадщиною Першої світової війни. Вся Європа, а насамперед та її частина, яку сильніше зачепила війна, навпамацки шукала нової рівноваги, яка б замінила стару, вже зруйновану, і при цьому європейські держави пішли на повіді у “демона економічного націоналізму”, що його Фішер^{xxxv} великою мірою звинувачував в економічних нещастях 30-х років, адже тоді економічний націоналізм знову вийшов на перший план, відновивши, після короткого присмерку в 20-і роки, спричиненого прагненням повернутися до “нормального життя”, свою здобуту завдяки війні чільну позицію²

¹ M. Lewin, *Storia sociale dello stalinismo*, цит., с. 347—352; [*The Making of the Soviet System*, New York, Pantheon, 1985]; E.-J. Zürcher, *Turkey*, цит., с. 172—173; A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. LXI і далі.

² S. Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialisation of Europe, 1760–1970*, Oxford, Oxford University Press, 1981, p. 286; H. A. L. Fisher, *Storia d'Europa*, том III, *L'esperimento liberale*, Bari, Laterza, 1938, p. 474 [*A History of Europe*, Edward Arnold & Co, London, 1936].

Згідно з нашим припущенням, режими та тиранії, що поступово утвердилися під час і після війни в Європі, а також ідеології, на які вони спиралися, були різними також внаслідок різної сили та природи удару, завданого війною різним країнам, а також різної міцності структур, на які припав той удар, різних умов, кон'юнктури та історичного матеріалу, з допомогою і на основі якого цей удар був завданий.

Так, розвиненіші країни, які мали міцнішу соціальну структуру і державну та інтелектуальну традицію, витримали удар краще, ніж слабкіші з соціально-економічного, а також етнічного погляду країни, і, звісна річ, з різною силою він вплинув на переможців та переможених (це, однак, не означає, що Франція чи Англія не зазнали удару: у першій він зумовив слабші вияви — котрі до часу другого удару, завданого у 1940 році, не змогли утвердитися — явищ, які деінде зазнали великого успіху).

Ми вже підкреслювали важливу роль, що її відіграла відмінність природи і психології цілого ряду тиранів та сильних особистостей, котрі прийшли до влади. Внаслідок цього виникла низка різних типів режимів та тираній (або деспотій), які характеризувалися різними економічними та ідеологічними апаратами та устроями, а також відмінною психологічною атмосферою, але їх об'єднували ті безсумнівні спільні риси, про які ми згадували у вступі. Ці відмінності та подібності дали поштовх для спроб класифікації, які обговорювалися у першій частині цієї праці. На них, а також на особливості європейської історії, зокрема історії східної частини континенту, проаналізовані у другій частині, я тепер спираюсь, намагаючись скласти узагальнену схему зусиль державного будівництва та відбудови, що відбувалися в дуже своєрідних умовах, породжених війною та її закінченням.

На мою думку, тут необхідно виділити принаймні дві основні групи, кожна з яких складається з кількох підгруп.

До першої групи входять серйозніші випадки, пов'язані, як правило, з імперіями та імперськими національностями, котрі зазнали поразки і хотіли відновити свою державу та її

панівне становище. Вони обумовили ту надзвичайно потужну присутність зла, котра характеризує велику частину історії ХХ століття в Європі¹

Як ми бачили, першим таким випадком — котрий не досяг свого повного розвитку саме тому, що був першим, а також через особливості регіону, в якому він розгортався, — був випадок Османської імперії, яка після неодноразових поразок ХІХ та початку ХХ століття почала переосмислювати себе як новочасну національну державу Туреччину, спроможну витримати порівняння з Заходом. Однак, щоб здійснити цю трансформацію, необхідно було вирішити проблеми, що їх становили присутні на її території великі християнські спільноти, економічна відсталість та традиціоналізм структур. Як нам відомо, традиції антихристиянського насильства, постійні приниження та почуття великої слабкості спонукали ще у 1915 році нову еліту країни під прикриттям війни розпочати першу операцію етнічної та соціальної хірургії — спрямовану проти компактних вірменських сільських поселень на внутрішній території і проти переважання вірмен та греків у новочасних господарських секторах та в багатьох великих містах на узбережжі,— що її провела у ХХ столітті держава на населенні підвладних їй теренів.

У 1921—1922 роках ряд перемог Ататюрка над греками, що вторглися в країну, — цим перемогам сприяла також радянська допомога (як писав з Кавказу Ленінові та Сталінові один високопоставлений більшовицький керівник, кемалістські війська були тоді повністю прорадянськими, крокували з червоними прапорами і почувалися частиною вели-

---

¹ Винятком тут є Греція, поразка якої у 1922 році була такою радикальною, що призвела до формальної відмови з боку Венізелоса від “великої” неовізантійської ідеї, матеріальна база якої була ліквідована внаслідок знищення грецьких меншин у Малій Азії. З цього погляду підкреслювалося, що для греків “катастрофа” 1922 року становила ще страхітливіше фіаско, ніж падіння Константинополя, оскільки вона завершила тисячолітню грецьку присутність в Анатолії і поклала край будь-яким претензіям на територіальний експансіонізм (див.: R. Hirschon, *Espulsioni di massa in Grecia e Turchia: la convenzione di Losanna del 1923*, у кн.: *In fuga. Guerre, carestie e migrazione nel mondo contemporaneo*, за ред. M. Buttino, Napoli, L’Ancora del Mediterraneo, 2001, p. 26).

кої Червоної армії) — зумовив “остаточне вирішення” грецької проблеми, яке почалося великою різаниною у Смирні. Відтак відбулася масова втеча грецької людності, а насамкінець — перший великий обмін населенням, санкціонований міжнародними угодами (у 1913 році було вже здійснено один, дещо менший, офіційний обмін населенням між Туреччиною та Болгарією, які уклали угоду про обопільне очищення 15 кілометрів кордону і обмінялись близько 90 тисячами осіб)¹

Так, з невдачі цього першого досвіду “майже” тоталітарного режиму (режиму молодотурків, який зазнав краху з поразкою Центральних держав) і з перемоги над спробою відродження Грецької імперії народилася Турецька республіканська держава, яка дуже мало чим нагадувала багатонаціональну і багатоконфесійну Османську імперію. У 1923 році Анатолія була на 98 % мусульманською (у 1913 році вона була мусульманською на 80 %), але, внаслідок винищення та втечі вірмен і греків, вона стала також слабшою і відсталішою країною як у плані соціальної структури, так і за показниками культурного та економічного розвитку, і її валовий внутрішній продукт досяг довоєнних рівнів лише близько 1930 року (з цього приводу, згадуючи вже цитовану оцінку Левіна потрясінь 1914—1922 років у Радянському Союзі як соціально-економічного та культурного регресу, можна твердити, що це ще один цікавий паралелізм між турецьким та радянським досвідом)²

¹ A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Boston, Houghton Mifflin, 1922; S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, Macmillan, 1932; D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris, Mouton, 1962; Hirschon, *Espulsioni di massa in Grecia e Turchia*, у кн.: *In fuga*, за ред. Buttino, цит., с. 23—33.

² Оцінку Левіна можна порівняти з оцінкою А. Актар, у кн.: *Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered*, pp. 16—19 (стаття готується до друку в кн.: *Two Sides of the Same Coin: Assessment of the 1923 Exchange of Population between Greece and Turkey*, за ред. R. Hirschon, New York, Berghahn Books). Ще один можливий елемент порівняння можна знайти у врегулюванні питання управління давніми імперськими володіннями. В обох випадках

Однак навіть після ліквідації християнських спільнот Туреччина Ататюрка залишалася ближчою, ніж їй би це хотілося визнати, до нових держав, посталих у 1918—1919 роках у Східній Європі, які проголошували себе національними, не будучи такими, і почасти йшла таким самим шляхом розвитку. В лютому 1925 року вибухнуло велике повстання і постала проблема курдів, які в попередні роки брали активну участь у винищенні християн, насамперед вірмен. Кемаль скористався з цього, щоб ліквідувати будь-яку політичну опозицію, створивши новий, новочасніший однопартійний устрій на чолі з Народною партією, яка відтак була перейменована у Республіканську народну партію. Ця партія була носієм офіційної ідеології кемалізму, шість засад якого, формально прийняті у 1931 році і представлені у вигляді шести стрілок, включали республіканізм, націоналізм, народництво, етатизм, секуляризм і елемент, який можна назвати як реформізм, так і революціонізм.

Агресивний потенціал нової держави, який так жорстоко проявився був щодо “чужинців” у 1915 та 1922 роках, відтак спрямувався на справу внутрішньої модернізації, що ознаменувало важливий розрив із попереднім досвідом молодотурків, яких Ататюрк глибоко критикував. Ця критика коренилася як у міркуваннях щодо причин поразок, що їх зазнав режим, породжений революцією 1908 року, у якій Кемаль брав участь, так і в особистості нового “батька турків”, який полюбляв передоручати іншим обов’язки державного правління і проводити час, бесідуючи про майбутнє Туреччини з друзями, що належали до його близького кола, і був проти участі свого нового і слабкого творіння у війнах, які могли це творіння повалити.

формальне відновлення прямого імперського панування виявилось неможливим, як з причини переважання демократичних ідеологій та гасел, зокрема в риториці панівних груп, так і з причини сили, нехай ще відносної, національних почуттів. Колишня Російська імперія відродилася як федерація, а османські арабські володіння формально не ввійшли в переможні європейські імперії, а були приєднані до них як мандатні території, спричиняючи, знову ж таки в обох випадках, зовсім не другорядні наслідки для управління ними та для їхнього розвитку.

Втім, бачення новочасної Туреччини, висунуте Ататюрком після війни, не втрачало свого зв'язку з ідеями та практикою попереднього режиму, а також із заходами, що їх вживали молодотурки під час війни. Наприклад, Мехмет Зія (Гек Альп)^{xxxvi}, один із головних ідеологів молодотурків, виконував ту саму роль для нового режиму, а в господарській царині, під впливом порад Парвуса та уроку гаданих великих успіхів СРСР, справа модернізації великою мірою надихалася прикладом Радянського Союзу, який, як ми вже бачили, був прямим спадкоємцем німецької воєнної економіки, що її свого часу брали за взірець ще молодотурки¹. Хоч на початку 20-х років кемалісти титулували себе комісарами, все ж, завдяки, між іншим, більшій ідеологічній гнучкості та еkleктизмові Кемаля і його прибічників, кемалістська модернізація не характеризувалася таким крайнім етатизмом, як модернізація радянська, а отже, у перспективі, відкритій дослідженнями Мізеса та Бруцкуса, не завдала країні такої непоправної шкоди (як підтвердило згодом те, що наприкінці 40-х років, під впливом американців, створений перед війною устрій було частково демонтовано з відносною легкістю).

Тісні стосунки між новою модернізаторською турецькою державою та Радянським Союзом, зміцнені допомогою, запропонованою останнім у вирішальний момент Ататюркові, становлять особливий інтерес, адже вони являють собою перший випадок на міжнародній арені (подібним “внутрішнім” випадком була націонал-комуністична Україна 20-х років) впливу, хоча й часткового, радянської моделі на відсталу країну, яка намагалася проводити модернізацію.

Важливість такої політики ще в 1921 році добре усвідомив Чичерін. Він написав тоді Сталінові, що треба будь-що підтримати турецьку революцію — яку він називав “боротьбою за національне визволення”, — що супроводжувалася створенням автохтонної буржуазії, демократизацією і

---

¹ E.-J. Zürcher, *Turkey*, цит., с. 180—181; S. Deringil, *The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism*, “European History Quarterly”, 2, 1993, pp. 165—91; A. Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, цит., с. 58—60, 111.

вигнанням європейського капіталу, адже вона могла стати прикладом для інших країн, наприклад, Індії. Це б започаткувало боротьбу між національною буржуазією східних країн та європейським капіталізмом, з якої почерпнула б велику користь світова революція (однак зауважимо, що в аналізі Чичеріна бракувало будь-якого посилення на роль селянського руху, яку винесли на перший план російська та українська революції і ще до них — революція мексиканська, а пізніше на ній знову по-новому акцентуватиме, всупереч радянській політиці підтримки національної буржуазії, Мао та китайська революція)¹

Другий випадок представлений не просто Німеччиною, а *цілим німецьким світом*, який напередодні війни, незважаючи на потрясіння, пережиті в попередні десятиліття внаслідок урбанізації та модернізації, все ще займав, у різних своїх вираженнях (Австрія, прибалтійські барони, міське населення тощо), панівне становище на значній частині Східної Європи. Хоч німці й були великими переможеними у Першій світовій війні, однак — як спостеріг Ритер^{xxxvii} — хоча й справді для Німеччини, тобто для осереддя німецької моці, 1918 рік був “катастрофою”, яка несподівано перервала “швидке політичне і економічне зростання” країни, все ж ця катастрофа не змогла “підірвати величезну життєздатність німецької нації, її економічну силу та її віру у власні політичні можливості” (згадаймо, між іншим, що війну на Сході Німеччина тоді виграла).

Це допомагає зрозуміти, чому в перший період Німеччини вдалося вистояти перед ударом, завданим їй поразкою, і, завдяки соціал-демократам та християнським демократам, подолати потрясіння повоєнної доби, кульмінацією яких були невдалі спроби путчу та революції восени 1923 року. Але з тієї ж причини в країні існувала не лише воля, а й ресурси, необхідні для підживлення прагнення реваншу,

---

¹ Е.-J. Zürcher, *Turkey*, цит., с. 189 і далі. *Большевистское руководство. Переписка, 1912—1927* / Под ред. А. В. Квашонкина, О. В. Хлевнюка и др. — М.: Росспен, 1996. — С. 166—170, 220—227; А. Грациози. *Большевики и крестьяне на Украине*, цит.

котре породили поразка і приниження, доведені до крайності у Версалі, де, як писав Мізес, робилися намагання “звести Німеччину до рабського становища на ціле покоління, погіршити життя мільйонів людських істот” за допомогою політики, “якої треба було б цуратися, навіть якби її здійснення було можливим” Одне слово, якби Німеччина мала свого Бареса, він не мусив би обмежуватися оплакуванням втрачених теренів і проповідуванням необхідності очистити націю, щоб приготувати її до помсти у хвилину, коли виникнуть для цього умови, а міг би сам спричинити виникнення цих умов¹

Однак, лише взявши до уваги кризу, спричинену війною і поразкою в цілому німецькоцентричному світі, а не тільки в Німеччині, можна зрозуміти характер, якого згодом набула спроба реваншу, а також те, як зумів капрал австрійського походження опанувати пруське військо і повести його, всупереч застереженням Бісмарка, на новий конфлікт з “Росією”, повторивши в певному сенсі крок, здійснений 1914 року, коли ілюзія нейтральності Англії штовхнула Німеччину підтримати агресивну політику Австрії стосовно Сербії.

Тут ми повертаємось до інтерпретації Першої світової війни як конфлікту між слов'янами і німцями, а отже, до проблеми спадщини, залишеної Австро-Угорською імперією та її реаліями. З часом ці реалії набули ідеалізованої подоби, але, як нагадував Нам'єр, було б помилкою захоплюватися Віднем Шніцлера, Фройда, Редліха та Малера й ігнорувати ту австрійську “арійську” дрібну буржуазію, дух якої був, за Нам'єром, “сумішшю дрібнобуржуазного антисемітизму віденських околиць та пангерманізму на расовому ґрунті Грацу та Судетів” Поступовий відступ, до якого був змушений впродовж XIX століття історично домінуючий німецький елемент, підживлював резервуар надзвичайно сильних образ, і не випадково саме німецькі спільноти Габсбурзької імперії стали найбільшим вогнищем агресивного антислов'янства і, поруч з російськими поселеннями в

¹ R. De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, цит., с. 48; A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. XXXVII.

Україні, коліскою новочасного антисемітизму. Саме всенімецька судетська партія Шенерера^{xxxviii} та християнсько-соціална партія Карла Люгера^{xxxix}, бургомистра Відня, “великого захисника соціального законодавства, чий соціалізм був нерозривно пов’язаний з німецьким націоналізмом, католицизмом та антисемітизмом”, стали вчителями Гітлера.

Поразка 1918 року викликала в німецькому світі захисну реакцію типу *gross-deutsch*^{xl}, яка полягала в прагненні об’єднати німців у єдину державу, що суперечило Бісмарковому вирішенню проблеми єдності, заснованому на окремішності Австрії та Німеччини, і ця реакція була сильнішою насамперед там, де німецький елемент počував себе більш непевно, тобто в міських спільнотах на східних теренах, звідки німці дедалі швидшими темпами тікали, але також і на теренах, що залишилися після розпаду Австрійської імперії. Спершу ця реакція мала демократичну форму і спрямована була на об’єднання двох основних спільнот, австрійської та німецької. Але одностайне голосування, яким у березні 1919 року австрійські установчі збори, де теж переважали соціалісти та християнські демократи, проголосили Австрію невіддільною частиною німецького райху і водночас обрали своїм першим канцлером соціаліста Карла Ренера, було скасоване переможцями під тиском французів, про лицемірство яких щодо застосування принципу національності та самовизначення вже згадувалося (плебісцити, якими окремі австрійські області проголошували об’єднання з Німеччиною, регулярно скасовувалися під тиском погроз союзників ще у 1920 році).

З цієї ж причини дедалі більшої ваги набувала ще одна версія великонімецької реакції з боку найбільш загроженої частини німецького світу: її втіленням був Гітлер, який гордовито називав себе “історичним внеском Австрії у справу великого німецького райху” і уявляв собі об’єднання Австрії та Німеччини як підготовку до нового, великого агресивного ривка, звернутого проти сусідніх країн. У 1923 році на вулицях Мюнхена цей проект зазнав поразки, але вже згаданий факт крокування пліч-о-пліч Гітлера та Людендорфа

давав змогу передбачити можливість того, що саме воно заволодіє дезорієнтованою і приниженою пруською армією¹

Як відомо, тієї ж осені зазнала невдачі також остання спроба здійснити комуністичну революцію, котрій Радек^{xli}, присланий Москвою, щоб зміцнити німецьке керівництво напередодні майбутнього повстання, намагався, за вказівкою більшовиків, надати сильного національного відтінку. Необхідно, писав Радек, боротися за національне визволення проти фашизму, який він визначав як західне явище, що з'явилося в Італії, союзниці французів, англійців та американців, а в Німеччині було підтримане юнкерами та важкою промисловістю, що продавали “гуртом і вроздріб” німецьку вітчизну Франції і загалом Заходові.

Однак неодноразовий крах націонал-комунізму (ще в 1930 році програма німецьких комуністів мала назву *zur nationalen und sozialen Befreiung des deutschen Volkes*^{xlii}), який вважався імпортованим, а отже, таким, який важко застосувати на практиці, зокрема з причини його “російського” (і “юдейського”) характеру, не зашкодив сподіванням на успіх спорідненого певним чином з ним, але оригінального, німецького, і навіть всенімецького явища, яким був проект Гітлера²

І справді, коли криза 1929 року завдала Німеччині другого удару, перемогло саме гітлерівське великонімецьке вирішення, сповнене божевільних візій очищувального людинобивства, яке стало трампліном для нового великого імперського ривка (звісно, як показав Генрі Тернер, ці твердження не були ані самі собою зрозумілими, ані неминучими)³ У такій перспективі цей його характер *gross-deutsch* ставав етапом на шляху до вирішень *gesamt-deutsch*^{xliiii}, тоб-

¹ N. Rich, *Hitler's War Aims*, New York, Norton, 1973, p. XXXIII; A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. XXXII; L. B. Namier, *In the Margin of History*, цит., с. 82.

² К. Радек. *Октябрьское поражение и дальнейшая борьба германского пролетариата // Пять лет Коминтерна*. Т. 2.— М., 1924.— С. 409 и далее.

³ H. A. Turner Jr., *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933*, London, Bloomsbury, 1996.

то спрямованих на те, щоб об'єднати всіх німців Східної Європи, включно з тими, які мешкали далеко від австро-німецьких кордонів, знову зробивши їх панівною расою нової тисячолітньої імперії.

Таким чином, гітлерівський задум — виражаючись у формах, які не лише виглядають страхітливими, але й могли б здаватися незбагненними, якби не спричинена війною брутальність, викликана поразкою та Версалем озлоблення і особистість самого Гітлера, — постає як продовження того, що Мізес у 1919 році назвав німецькою колоніальною традицією в Європі (не випадково через 25 років Мізес розглядав нацизм як кульмінацію, ясна річ, зовсім не неминучу, певної частини німецької історії, тієї частини, яка базувалася саме на європейському колоніалізмі німців та австрійців). Цей божевільний колоніалізм, сполучившись із расистськими теоріями і теоріями змови та внутрішньої зради, призвів до спроб “вирішити раз і назавжди” проблему стосунків між “расами” на сході Європи, забезпечивши панування німецької раси, і до намагання “остаточно вирішити” єврейську проблему. Це остаточне вирішення відтак вилилося у Шоах, найдосконаліше втілення зла у Європі ХХ століття. Втім, з погляду німецьких інтересів, винищення єврейських спільнот пішло на шкоду самим німцям, і його можна пояснити лише божевіллям, спричиненим війною і поразкою, оскільки — як негласно визнавали самі німці своєю політикою в Польщі та Литві під час Першої світової війни — ці спільноти були важливим “сполучним матеріалом” і чи не найдинамічнішим елементом німецькоцентричного світу, який аж до 1914 року охоплював велику частину теренів Центральної та Східної Європи, до того ж вони дали чимало людей, які запевнили німецькій культурі той престиж, яким вона користувалася в світі¹

¹ Н.С. Meyer, *Mitteleuropa*, цит., с. 290 і далі; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Yale University Press, 2003; C. R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992; Id., *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 2000; Черная книга / Под ред. В. Гроссмана и И. Эренбурга.— К., 1991; C. Weizmann, *Trial and Error. Autobiography*,

Ще однією імперією, яка, хоч і аномальним чином, але зазнала поразки, була Російська імперія, чий державні та суспільні структури під ударом війни та селянського натиску з гуркотом завалилися і яка у Брест-Литовську, під тиском Центральних держав, котрі здавалися близькими до перемоги, була змушена відмовитися від величезних частин своєї території на заході (Фінляндії, Прибалтійських країн, великої частини Білорусії, України та Криму, Бессарабії, Північного Кавказу та Закавказзя), а на сході під сумнів ставилася сама її присутність. Під час наступних трьох років Ленін та Троцький здійснили диво — їм вдалося повернути назад всі східні терени, а також Кавказ, Дон, частину Білорусії і насамперед Україну. Як це вже було у минулому, — дуже добре в цьому сенсі висловився Маколей, ствердивши, що роль протестантської віри полягала у тому, що вона дала Кромвелеві змогу зберегти і навіть зміцнити англійську острівну імперію у Велсі, Шотландії і насамперед в Ірландії¹, — фундаментальну роль у цьому диві відіграло вже згадане народження нової парарелігії.

Народившись у момент, коли панувало сильне відчуття, що націоналізм, саме поняття батьківщини, з яким націоналізм пов'язаний, і держава є корінням усіх лих, які охопили Європу, ця парарелігія почасти черпала свою силу в тому, що проголошувала себе вищою і ворожою до будь-якого націоналізму, а в перспективі — також і до держави. Таким чином вона могла стати привабливою також для неросіян і виправдати вірою будь-яке насильство. Втім, її успіх визначила не лише щира прихильність до неї принаймні частини керівної групи більшовиків, але й те, що вона була спрямо-

---

New York, Harper, 1949, p. 165, нагадав, що до Першої світової війни для модернізованих еліт спільнот, які розмовляли мовою, спорідненою з німецькою, “Захід закінчувався на Рейні” (щоб потім, можливо, знову розпочатися по той бік Атлантики), а Німеччина представляла *non plus ultra* [максимум] цивілізації; див. також: A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. XL.

¹ T. B. Macaulay, *The History of England from the Accession of James the Second*, New York, Ams Press, 1968 (с. 86—87 французького видання, Lafont, Paris, 1989).

вана — принаймні такий намір мав Ленін — і проти будь-якого націоналізму, включно з російським, і проти верств та класів імущих будь-якої національності, від російських чиновників, дворян та підприємців до польських панів, від єврейських капіталістів до прибалтійських баронів. Це зумовило її вплив також на селян неросійської національності, які, може, й воліли б одержати землю від еліти, що розмовляє їхньою мовою, але, за браком кращого, були готові підтримати нову Москву.

Попри це, у 1917—1918 роках у Москві та в Києві, в Ташкенті та в Баку, в російських містах та селах і по всій імперській “периферії” відбулися справді дуже різні революції¹. Розгорталися великі селянські рухи на національній основі, в яких виразно намітились процеси, що відбудуться згодом у “третьому світі”, але саме з огляду на ідеологію нової Російської держави, проти якої їм невдовзі доведеться воювати, їм було дуже важко опрацювати чітку політичну програму і знайти партію, готову їх очолити (обидві ці потреби пізніше задовольнили комуністи, проте в Росії 1918—1921 років, за деякими винятками, що їх склали невеликі автохтонні крайньо ліві партії, вони стали на бік нової центральної влади).

Надзвичайний феномен Леніна, зумовлений також його власною щирою невизначеністю (Ленінові вдавалося водночас позитивно ставитися до національних вимог і братися за побудову нової великої московської потуги, бути палким прибічником селян і брутално придушувати будь-які селянські вимоги та сподівання), полягав у тому, що він надав таким різним явищам єдиного обличчя. Однак, як зауважив Галеві, насправді російська революція, *ce dissolvant de l'impérialisme, se trouvait avoir travaillé non tant au bénéfice du communisme... qu'à celui de l'idée nationale*^{xliv}, — точніше, на користь відродження могутньої держави як новаторської спроби відбудувати багатомвне утворення під орудою російського центру, засноване, як ми бачили при розгляді виникнення СРСР, на позанаціональній ідеології в центрі та

¹ А. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит.

дотриманні національного принципу на периферії (адже республіки і автономні області та округи були організовані на національній основі, і вирішальними критеріями, які застосовувалися для окреслення їхніх кордонів, були мова і національність)¹

Таким чином, єдине обличчя, що його надав революції Ленін, ґрунтувалося на великих непорозуміннях, які поступово вибухали на всій території колишньої імперії, поволи повертаючи нову державу, посталу внаслідок революції в Петрограді та Москві, проти інших революцій, які дали їй змогу утвердитися.

Нова держава, ведучи “громадянську війну”, яку — як нам відомо — Кершов та Левін слушно назвали “майже геноцидною”, була змушена конкурувати з іншими спробами заповнити звільнені від царського самодержавства простори новими державами: російськими державами, як демократичної, так і білої інспірації, державами, що їх прагнули створити розмаїті національні і напівнаціональні (наприклад козацькі) рухи, та селянськими державами або протодержавами. З останніми, попри крайню бурхливість війни, яка іноді ставила її в опозицію до них, нова держава підтримувала — також завдяки своїй ідеології — суперечливі стосунки, які дали змогу, насамперед після уроку поразки в 1919 році другого більшовицького уряду в Україні, накреслити дуже оригінальні вирішення двох ключових проблем, які з’явилися у 1918—1919 роках,— селянської та націона-

---

¹ F. Hirsch, *The Soviet Union as Work in Progress. Ethnographers and the category Nationality in the 1926, 1937 and 1939 Censuses*, “Slavic Review”, 2, 1997, pp. 251—278; J. Cadot, *Organiser la diversité: la fixation des catégories nationales dans l’Empire de Russie et en URSS, 1897—1939*, “Revue d’Etudes Comparatives Est-Ouest”, 3, 2001; T. Martin, *An Affirmative Action Empire. Ethnicity and the Soviet State, 1923—1939*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, у друці. Те, що пошана до національних прав, скасованих на ділі ще під час громадянської війни, попри формальне дотримання лозунга самовизначення, за Сталіна швидко стала простим фасадом, зовсім інша справа, яка не повинна перешкоджати нам бачити, як, власне, показав Мартін, не лише дійсність 20-х років, але й роль, яку продовжувало відігравати національне питання в радянській політиці та законодавстві навіть у найбільш безпросвітні роки.

льної (ці два вирішення — це нова економічна політика і утворення СРСР як наднаціональної федерації, яка складається з національних республік, і це давало широкий простір для того, що вже тоді називали “націонал-комунізмом”).

Нова держава утвердилася як завдяки надзвичайним якостям невеличкої групи її керівників, так і завдяки своєму вмінню використовувати народні сили та енергію, вивільнені війною та революцією. Ми вже тут згадували, що, надаючи командні посади сотням тисяч осіб низького соціального походження (для білих це було б просто немислимим), вона дала проникнути в себе тій самій плебейській революції, яку вона на короткий час очолила в 1917 році, а відтак нещадно повернула проти неї навесні 1918 року, коли більшовики проголосили війну селу, а потім і національностям, які намагалися побудувати свої нові, незалежні держави.

Дуже важливим для перемоги був також крайній етатизм нових керівників, який дав їм змогу побудувати державу, особливо пристосовану для ведення війни і громадянської війни. Таким чином, завдяки стимулюючому впливові марксизму на тенденції, котрі, як ми знаємо, вже раніше завдяки війні посилювалися в цілій Європі і котрі в Росії, внаслідок продовження боротьби ще на три-чотири роки громадянської війни, ще більше інтенсифікувались, зародився новий тип економічного устрою, який вирізнявся, власне, радикальністю етатизму. Саме тому, як уже говорилося, можна твердити, що тут перед нами екстремальний випадок мізесівського воєнного соціалізму, і це, зрештою, неявно визнавалося в Радянському Союзі через офіційний вжиток терміна “воєнний комунізм” для означення першої, основоположної фази нового устрою.

Нам також відомо, що цей новий устрій у своєму чистому вигляді швидко дав нагоду таким надзвичайно проникливим спостерігачам, як Мізес та Бруцкус, точно виділити його особливості та слабкості, хоч вони й недооцінювали його здатність до виживання та експансії на коротку і середню перспективу.

Я б хотів тут привернути увагу до того факту, що сама відмова від воєнного комунізму заради непу (звичайно, спе-

ршу вона мала лише тактичний характер, але відтак, в останній період його життя, набула в очах Леніна глибшого значення і стала важливим епізодом загальної спроби повернення до нормального життя, яка характеризувала 20-і роки на цілому континенті¹), як і спосіб вирішення національного питання у 1921—1922 роках, показують відмінність першої радянської тиранії, ленінської, від тиранії наступної. Безперечно, Ленін був не лише творцем нової держави, посталої внаслідок його необдуманого вчинку, яким меншовики не переставали йому докоряти і про нерозважність якого з огляду на наслідки він сам розмірковував в останні місяці свого життя, але й засновником політичної поліції і переконаним прибічником крайніх, безжальних репресивних заходів. Однак, якщо повернутись до думки Монтеск'є про важливість вдачі та психології деспотів і тиранів, гнучкість, доказ якої Ленін дав у 1921—1922 роках (і яка була, по суті, виразом того самого політичного генія, котрий уможливив “диво” 1917 року), і сам його стиль життя та керівництва справами партії, про який не можна було б сказати нічого доброго, якби після нього не запанував стиль Сталіна, доводять, що є підстави розрізняти між цими двома тираніями, відмінними між собою не лише з огляду на умови, в яких вони визрівали, але й з огляду на відмінність між Леніним та Сталіним.

Майже геноцидний характер політики 1918—1921 років великою мірою зумовлювався, крім жорстокості тих часів та віри людей у те, що вони робили, також гострим відчуттям слабкості, властивим новій владі. Це відчуття слабкості було, в свою чергу, зумовлене свідомістю того, що ця влада займала місце, яке, з погляду ідеології, на вірність котрій вона присягала, “історично” вона не мала права займати (феномен Леніна, власне, в тому й полягав, що він узяв владу в країні, ще не дозрілій до соціалізму), і вже навесні 1919 року, після поразок у Німеччині та в Угорщині, нова

¹ Мою інтерпретацію непу, яка підкреслює серйозність цієї спроби і водночас її крайню слабкість, що спонукає мене назвати її тимчасовим відступом, див. у: *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 57—68.

влада більше не могла втішатися сподіваннями на те, що невдовзі відбудеться революція на Заході, яка *a posteriori* виправдає вчинок, здійснений у жовтні 1917 року.

Так, відповідно до потреб війни, виникла ідея, що нова держава повинна сама подбати про те, аби побудувати суспільний організм та економічну структуру, які б узгоджувалися з її природою, долаючи спричинені відсталістю труднощі та перешкоди насильством і суб'єктивними діями. Вже на другий день після Жовтня засновник політичної поліції Дзержинський спитав у здивованого меншовицького лідера Абрамовича, чи той не вважає можливим шляхом масованого застосування насильства створити *post factum* таку дійсність, яка була б придатнішим матеріалом для соціалістичної революції, ніж царська імперія. Через якийсь час, на початку 1919 року, прихід нової влади на терени Дону супроводжувався першим здійсненням цих ідей, тобто “розкозаченням”, яке шляхом масових депортацій та розстрілів мало “вирішити раз і назавжди” козацьку “проблему”¹

Поразка під Варшавою у 1920 році і врешті крах останньої спроби революції в Німеччині у 1923 році примусили більшовицьких керівників рахуватися з тим фактом, що діяти треба самим, причому, з огляду на європейську ситуацію, діяти з поспіхом. Тоді по-новому постало питання створення, з використанням держави як знаряддя, соціальної та економічної бази, яка б найкраще відповідала потребам та великим амбіціям керівного угруповання.

Всупереч загальноприйнятій думці, саме лівиця, яка мала гострішу, бо зумовлену ідеологією, свідомість хиб Жовтня та слабкості нової держави і висунула тези про необхідність “соціалістичного первісного нагромадження”, які стали загальновідомими завдяки Преображенському^{xlv} (лише вживання цього терміна виразно показувало кожному, хто читав Маркса, до якого насильства вони були готові), відкрито по-

¹ R. R. Abramovitch, *The Soviet Revolution, 1917—1939*, New York, International Universities Press, 1962, p. 380; P. Holquist, “*Conduct Merciless Terror*” *Decossackization in the Don*, “*Cahiers du monde russe*”, 38, 1—2, 1997, pp. 127—62; A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 35 і далі.

ставила ту проблему, яку відтак вирішив Сталін своїм методом побудови соціалізму в окремо взятій країні, що ґрунтувався на примусовому розкуркуленні та колективізації¹

Угорщина в багатьох відношеннях становить проміжну ланку між переможеними великими імперіями та новими державами, народженими в 1918 році у Східній Європі, прототипом яких (тобто міні-імперією, яка претендувала на статус національної держави) вона була ще до війни. Жорстоко покарана союзниками, у 1919 році вона втратила дві третини своєї території з 60 % мешканців, чимало яких, зокрема в Трансильванії, були угорської національності, і тоді, йдучи за прикладом Росії, вона здійснила спробу, засновану на комуністичній ідеології, повернути собі бодай частину своєї міні-імперії. Дуже показовим з цього приводу є спосіб, яким прийшов до влади Бела Кун. Як розповідав в одній з найкращих книжок спогадів про Угорщину 1919 року голова італійської військової делегації в Будапешті, одержавши ноту союзників, що наказувала угорцям відійти в межі кордонів, які робили Угорщину найбільш потерпілою від мирних трактатів країною, охоплений розпачем демократичний прем'єр-міністр Карої вирішив покинути свою посаду і “на знак протесту віддати владу в руки комуністів” Бела Кун, мадяризований єврей з Трансильванії, яку переможці віддали румунам, був випущений із в'язниці з дорученням сформувати уряд, і цей уряд, з допомогою соціал-демократів, у верхівці яких поширювалася “ідея революційної патріотичної війни..., котра могла б примирити соціалізм і патріотизм”, відразу зробив спробу відвоювати частину втрачених теренів, пославши свої “робітничі батальйони” в похід на Словаччину. Отже, угорський більшовизм,— коментував італійський офіцер,— проявився “як одна з численних форм опору з боку переможених, аби уникнути умов, нав'язаних переможцями”²

¹ A. Graziosi, *A New, Peculiar State*, цит.; Id., *Dai Balcani agli Urali*, цит.

² G. Romanelli, *Nella Ungheria di Béla Kun*, Udine, Donetti, 1964, p. 111 і далі; *A History of Hungary*, за ред. P. Sugar, Bloomington, Indiana University Press, 1990, pp. 267—318; L. Valiani, *Scritti di Storia*, Milano, Sugar, 1984, pp. 497—604.

Зазнавши поразки після перших успіхів на фронті, провадячи в селах і містах непопулярні політичні заходи із застосуванням екстремістських методів, неспроможний захистити Будапешт від румунської окупації, режим Бели Куна дуже швидко зазнав поразки з боку білої реакції, так само охочої скасувати вирок мирних угод, але свідомої того, що сама вона не має сили цього зробити. І Угорщина чекала, поки інші, сильніші, не візьмуть на себе ініціативу перегляду договорів. Коли настав слушний момент, вона була готова до дій, і політика вирішення сербської проблеми в Банаті, переданому 1919 року Югославії і відвойованому угорцями через двадцять років завдяки німцям, показала, що й там, хоч і не в таких відверто агресивних формах, виростали монстри, виникнення яких у всій Європі, зокрема у Східній, спричинили події 1912—1922 років.

Про нові держави Центрально-Східної Європи, про їхнє становище, про їхні спроби вирішити проблему меншин, а також збудувати економічно-промислово-військовий апарат, який дозволив би їм вистояти в умовах напруги міжвоєнної Європи, ми вже згадували. Нагадаю лише, що й там виникла тенденція, яку відтак зміцнили позірні успіхи італійської та німецької диктатур, а також сталінського режиму в СРСР, але яка часто проявлялася вже у 20-і роки (згадаймо, наприклад, Польщу), підходити до проблем і вирішувати їх за допомогою висування сильних особистостей, здатних ототожнити себе з державою, яку вважали зняряд-*ям par excellence* для вирішення всіх проблем¹

Ми також згадували про особливе становище Італії, яка формально належала до переможців у війні, але не змогла здобути користь з перемоги, зокрема через неспроможність своїх лідерів — згадаймо поведінку Орландо^{xlvi} та Сонніно^{xlvii} в Парижі — та суперечливе визначення цілей війни, які ніколи публічно не обговорювалися, та й сама війна була нав'язана більшості італійської політичної еліти силоміць. Так поширилося відчуття, і не лише на рівні еліти, що

¹ J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, The University of Washington Press, 1974.

італійці не зуміли дістати адекватної компенсації за принесені жертви, і це теж показник того традиційного і примітивного способу, в який уся Європа розглядала післявоєнний період, ігноруючи проблеми відбудови та співпраці, а зосереджуючись лише на поділі уявної здобичі. Це відчуття поєднувалося з проблемою пошуку шляхів подолання безладу та кризи, породжених війною, яка, однак, завдала країні відносно незначної шкоди, особливо порівняно з тим, що мало місце на теренах між Райном та Уралом: по суті, Італія все ж таки виграла війну, і ця війна велася лише на її кордонах, тому церква, монархія, державні структури, традиційні еліти та середній клас знищені не були. Гадаю, що це, поряд із традиціями держави та особистістю Муссоліні, почасти пояснює відносну поміркованість обраного країною шляху виходу з кризи та особливості породженого ним “тоталітарного” устрою, претензії якого, на щастя (хоча це й сприяло виникненню атмосфери лицемірства, яка на довгий період роз’їла структури, зокрема культурні, країни та держави), завжди перевищували його дійсність.

Примітки

ⁱ Беренд, Іван (Berend, Ivan) — сучасний угорський історик, фахівець з історії Східної і Центральної Європи.

ⁱⁱ Капелер, Андреас (Kappeler, Andreas, нар. 1943) — відомий німецький вчений-славіст, іноземний член НАН України.

Додеканес (Споради Південні) — група островів в Егейському морі, під час італійсько-турецької війни були окуповані італійськими військами і перетворені в італійську колонію. Після Другої світової війни відійшли до Греції.

^{iv} Енвер-Паша (Enver Pasa, 1881—1922) — один із лідерів молодотурків, голова комітету “Єдність та прогрес”, який фактично керував Туреччиною під час Першої світової війни.

^v Гранді, Діно (Grandi, Dino, 1895—1988) — італійський політик, один із засновників фашистської партії.

^{vi} *Völkerwanderung* (нім.) — переселення народів.

Ressemblance frappante (фр.) — дивовижна подібність.

viii Тураті, Філіппо (Turati, Filippo, 1857—1932) — один із засновників Італійської соціалістичної партії (1892), лідер її реформістського крила. З 1926 р. в еміграції.

ix Сальвеміні, Гаєтано (Salvemini, Gaetano, 1873—1957) — італійський історик і політик, антифашист, схвалював вступ Італії у Першу світову війну.

x Фортунато, Джустино (Fortunato, Giustino, 1848—1932) — італійський письменник і політик, вивчав питання італійського Півдня.

xi Де Феліче, Ренцо (De Felice, Renzo, 1929—1996) — італійський історик і політолог, дослідник фашистського режиму, зокрема вважав необхідним розмежовувати фашистський рух і фашистський режим.

xii Фюре, Франсуа (Furet, François, 1927—1997) — видатний французький історик, представник школи “Анналів”, учень Броделя, дослідник Французької революції.

xiii Ліхтгайм, Джордж (Lichtheim, George, 1912—1973) — американський політолог німецького походження, стояв на марксистських позиціях.

xiv Кейнс, Джон Мейнард (Keynes, John Mainard, 1883—1946) — англійський економіст і політичний діяч, засновник кейнсіанства, одного з провідних напрямків сучасної економічної думки. Започаткував макроекономічний підхід до економічних проблем.

xv Цусима — 1905 року, в Корейській протоці біля о. Цусима під час російсько-японської війни японський флот розгромив 2-у російську Тихоокеанську ескадру, після чого Росія була змушена розпочати мирні переговори.

xvi Вілсон, Томас Вудро (Wilson, Thomas, 1856—1924) — американський політик, 28-й президент США, з його ім'ям пов'язані глибокі перетворення в американському суспільстві та утвердження США як світової потуги. У роки Першої світової війни порвав з ізоляціонізмом, оголосивши 1917 року війну Німеччині та Австро-Угорщині; 1918 року висунув ідею створення післявоєнного союзу держав; співзасновник Ліги Націй.

xvii *Une certaine dose de socialisme* (фр.) — певну дозу соціалізму.

xviii *Un régime permanent de Socialisme d'État et ensemble de Syndicalisme se trouvait réalisé* (фр.) — перманентний режим державного і водночас синдикалістського соціалізму виявиться здійсненим.

^{xix} *Scientific Management* (англ.) — управління на науковій основі.

^{xx} Людендорф, Ерих (Ludendorff, Erich, 1865—1937) — німецький генерал, один з ідеологів німецького милітаризму. Під час Першої світової війни був головнокомандувачем німецьких військ на Східному фронті. Після війни приєднався до фашистської партії і в 1923 році був організатором фашистського путчу в Мюнхені. Випрацював концепцію “тотальної війни”, яка лягла в основу нацистської воєнної доктрини.

^{xxi} *Саракамиш* — взимку 1914—1915 рр. у битві біля міста Саракамиш, що у Східній Анатолії (турецька Вірменія), російські війська завдали туркам нищівної поразки.

^{xxii} *Відважні* (італ. *arditi*) — ударні загони італійської армії у 1915—1918 роках; *штурмовики* (нім. *Sturmtruppen*) — ударні частини німецької армії, вперше застосовані в 1917 році на Східному фронті.

^{xxiii} *Frei Korps* (нім. вільний корпус, або корпус добровольців) — стихійні парамілітарні загони, які формувалися в Німеччині наприкінці і після Першої світової війни з колишніх фронтовиків, безробітних, які не хотіли змиритися з поразкою. Використовувалися для боротьби з лівими силами, зокрема з комуністами, а з приходом до влади Гітлера послужили кадровою базою для майбутніх військ СС.

^{xxiv} *Complot perpétuel* (фр.) — вічна змова.

^{xxv} Валентинов, Микола Владиславович (справжнє прізвище Вольський, 1879—1964) — російський революціонер, соціал-демократ, публіцист і філософ, спочатку приєднався до більшовиків, а відтак перейшов до меншовиків. Невдовзі після революції емігрував. Автор біографії Леніна, з яким він довго співпрацював.

^{xxvi} *Gouvernemental ou militaire* (фр.) — урядовими або військово-

ними.

^{xxvii} Еліас, Норберт (Elias, Norbert, 1897—1990) — німецький соціолог польського походження, дослідник західної цивілізації.

^{xxviii} Кроче, Бенедетто (Croce, Benedetto, 1866—1952) — видатний італійський філософ, історик, літературознавець, політичний діяч. Основоположник “етико-політичної” школи в італійській історіографії. Різно виступав проти фашизму.

^{xxix} Ален (Alain, справжнє ім'я Еміль Шартьє, 1868—1951) — французький мислитель, есеїст.

^{xxx} Арон, Реймон (Aron, Raymond, 1905—1983) — французький соціолог і публіцист.

^{xxxі} *La civilisation* — це лише *une mince pellicule, fragile, au-dessus d'un fond...de barbarie un fond permanent, plus encore qu'immemorial* (фр.) — цивілізація... тонка, делікатна плівка поверх тла варварства... не лише одвічне, але й постійне тло.

^{xxxіі} *A Moral History of the Twentieth Century* (англ.) — моральну історію ХХ століття.

^{xxxііі} *Look hard and clearly at some monsters inside us... caging and taming them* (англ.) — уважно і виразно придивитися на деяких монстрів у нас всередині... їх обезвладнення і приборкання.

^{xxxіv} Лойд Джордж, Девід (Lloyd George, David, 1863—1945) — англійський державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії у 1916—1922 рр., один з найвизначніших лідерів Ліберальної партії. Відіграв ключову роль при укладенні Версальського договору.

^{xxxv} Фішер, Герберт Алберт Лоренс (Fisher, Herbert Albert Laurence, 1865—1940) — британський історик і ліберальний політик, автор тритомної “Історії Європи”

^{xxxvі} Зія, Мехмет (псевдонім Гек Альп, Mehmet, Ziya, Gök Alp, 1865—1924) — турецький філософ, соціолог, літератор, курд за походженням, один з ідеологів пантюркізму, був прибічником прозахідної орієнтації Туреччини, яка мала б поєднуватися з її традиційними національними цінностями.

^{xxxvіі} Ритер, Герхард (Ritter, Gerhard, 1888—1967) — відомий німецький історик, дослідник історії Німеччини.

^{xxxvііі} Шенерер, Георг фон (Schönerer, Georg von, 1842—1921) — австрійський політик-екстреміст, лідер крайніх німецько-австрійських націоналістів, засновник всенімецького націоналістичного руху, у якого Гітлер, між іншим, запозичив свастику і привітання “Гайль фюрер!”

^{xxxіx} Люгер, Карл (Lueger, Karl, 1844—1910) — австрійський політик, засновник католицької християнсько-соціальної партії Австрії, у своїй політичній діяльності широко використовував поширені тоді антисемітські настрої. Довгий час був досить ефективним бургомістром Відня, саме тоді Відень перетворився на сучасну метрополію.

^{xі} *Gross-deutsch* (нім.) — великонімецький.

^{xіі} Радек, Карл Бернгардович (справжнє прізвище Собельсон, 1885—1939) — більшовицький діяч. У 1919—1924 рр. — член

ЦК РКП(б). У 1920—1924 рр. — член Виконкому Комінтерну. Співробітник газет “Правда” та “Известия”. Був репресований як троцькіст.

^{xlii} *Zur nationalen und sozialen Befreiung des deutschen Volkes* (нім.) — за національне і соціальне визволення німецького народу.

^{xliii} *Gesamt-deutsch* (нім.) — всенімецький.

^{xliv} *Ce dissolvant de l'impérialisme, se trouvait avoir travaillé non tant au bénéfice du communisme... qu'à celui de l'idée nationale* (фр.) — ліквідувавши імперіалізм, виявила, що вона діяла не так на користь комунізму... як на користь національної ідеї.

^{xlv} Преображенський, Євген Олексійович (1886—1937) — російський політичний діяч, економіст. З 1903 року більшовик. Був противником непу. Висунув теорію, що “первісне соціалістичне нагромадження” повинне здійснюватися за рахунок села, зокрема через розкуркулення. З 1927 року неодноразово виключався з партії за звинуваченням у приналежності до опозиції, а відтак був репресований.

^{xlvi} Орландо, Вітторіо Еммануеле (Orlando, Vittorio Emanuele, 1860—1952) — італійський державний діяч, один з лідерів італійського лібералізму, у 1917—1919 роках — прем'єр-міністр Італії. У 1919 році, разом з Сиднеєм Сонніно, брав участь у мирній конференції в Парижі, де не зумів відстояти італійські інтереси.

^{xlvii} Сонніно, Джорджо Сідней (Sonnino, Giorgio Sydney, 1847—1922) — італійський державний діяч, прем'єр-міністр Італії в 1906 та 1909—1910 рр., міністр закордонних справ у 1914—1919 рр. Учасник підготовки Лондонського договору 1915 р., який призвів до вступу Італії у війну на боці Антанти.

Розділ 6

ДІЯ ДРУГА.

ВІЙНА У ЧАС МИРУ.

1923—1939 рр.

Як і передбачали Галеві та Фортунато, з мирними договорами війна не закінчилася, і ми вже говорили в попередньому розділі, що вона не закінчилася не лише тому, що ці договори не відразу поклали край бойовим діям. По суті, те ж саме відбулося після 1945 року, але тоді — хоч жодних договорів підписано не було — мир з часом таки запанував. Проникливішим спостерігачам невдовзі стало очевидно, що — як прокоментував генерал Фош¹ підписані у Франції трактати — і Брестський договір, який наводнив Російську державу прагненням реваншу, і Версальський принесли не справжній мир, а радше “двадцятирічне” перемир’я¹. Це передбачення, точне навіть у часовому відношенні, відразу стали поділяти Кейнс та Нітті, котрі були переконані, що ці договори створювали умови і закладали підвалини не так для миру, як для відновлення сутички, хоча вони недооцінювали Брест-Литовський договір і зосереджували свою увагу лише на договорі з Німеччиною. Крім того, ці договори створили у “новій Європі” напругу, яка періодично розряджувалася впродовж двох наступних десятиліть, аж поки її принаймні частково не нейтралізувала третя дія великої війни, яку в 1918 році багато хто хибно вважав закінченою.

Однак напруга, яка роздирала Європу 20-х та 30-х років, була не просто плодом кепського миру: в усіх країнах-учасницях війна привела в рух процеси та сили, котрі живилися великими запасами енергії, що нагромадилися на континенті в попередні десятиліття і продовжували

---

¹ Цитується у: W. S. Churchill, *La seconda guerra mondiale*, vol. 1, *Da guerra a guerra*, Milano, Mondadori, 1970, p. 11 [The Second World War, Vol. 1: The Gathering Storm, Bantam Books, 1975].

зростати завдяки демографічному вибухові, який, здавалось, не матиме кінця,— наприклад, абсолютно дивовижним є те, наскільки швидко відновив свої сили Радянський Союз після демографічних катастроф 1914—1922 та 1929—1933 років.

Таким чином, хоча всюди, навіть в СРСР періоду непу, відбувалися процеси, які, здавалось, свідчили про повернення до норми, однак події наступних років, насамперед у тих країнах, де виникли або ось-ось мали виникнути тиранії, показали, що явища, приведені в дію війною, мали своє власне життя і свою власну динаміку, і їхня сила переважила навіть загальне прагнення до нормального життя.

Перед тим як війна вибухнула на міжнародній арені, ця динаміка зумовила в європейських країнах внутрішню війну. За важливим винятком Німеччини, де вирішальну роль відіграв 1929 рік, ці процеси не залежали від економічної кризи, а радше з нею перепліталися, в кожному разі криза теж була значною мірою наслідком війни і того, як ця війна завершилася. Наприклад, цій кризі передувала консолідація фашистського режиму в Італії, ознаменована такими подіями, як вбивство Маттеотті (1924)ⁱⁱ, прийняття “найвищих фашистських законів”ⁱⁱⁱ (1925), підтримання “курсу 90”^{iv} та перші протекціоністські рішення (1926), новий виборчий закон (1928) і підписання Конкордату (1929)^v, а також сталінські постанови 1927—1929 років, які підготували пізніший прорив, і вона лише деякою мірою вплинула на розвиток явищ, напрямок яких визначився вже раніше.

Зокрема, в СРСР достатньо було незначної кризи непу, яку, мабуть, можна було вирішити шляхом другорядних поправок до економічної політики, аби, на ґрунті спадщини громадянської війни, специфічної психології та ідеології більшовицької керівної верхівки і вдачі нового тирана *in pectore*^{vi}, вибухнула велика війна, яку проголосив і провадив режим проти власного населення.

Її епіцентри лежали в сільській місцевості, яка зазнавала, один за одним, ударів розкуркулення, колективізації, при-

мусового осідання кочовиків у Середній Азії¹ та голодомору, і це спричинило другий етап “регресу” тієї самої політичної та соціально-економічної структури, яку керівна верхівка хотіла будь-що розвивати. Держава здобула повну владу над економічним апаратом і позицію абсолютного панування над життям окремих людей, а тим часом, після періоду інкубації в 20-і роки, поступово визрівала друга тиранія, набагато бруталніша і примітивніша від першої, хоч і заангажована у модернізацію *sui generis*², котра на довшу перспективу, через створення моделі бюрократичного “громадянського суспільства”, спричиниться до ліквідації цієї тиранії.

Натомість у Німеччині криза 1929 року вирішальним чином сприяла приходові до влади Гітлера, який, крім того, скористався зрозумілим прагненням реваншу, що залишилося після Версая, загальним потягом до впорядкованого життя, породженим постійними кризами, яких зазнала країна після вибуху війни, та дезорієнтацією еліт *ancien régime*, яку ще 1923 року продемонструвала поведінка Людендор-

---

¹ Стосовно трагедії примусового осідання кочовиків, яка за часткою страждалого населення була найбільшою, але й найменш відомою, принаймні в Італії, зі сталінських репресій, див. між іншими: М. В. Olcott, “The Collectivization Drive in Kazakhstan”, *Russian Review*, 40, 2, 1981; Id., *The Kazakhs*, Stanford, Calif., Hoover University Press, 1987; Ж. Абылхожин и др. Казахстанская трагедия // *Вопросы истории*.— 1989.— № 7; *Голод в казахской степи* / Под ред. С. Абдираимова и др.— Алма-Ата: Казак университети, 1991; *Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931—1933 гг.: Сборник документов* / Под ред. К. Алдажуманова и др.— Алматы: Фонд “XXI век”, 1998; Ž. Abylchožin, *Collettivizzazione, carestia fine del nomadismo: Kazakhstan, 1929—1935*, у кн.: *In fuga. Guerre, carestie e migrazioni nel mondo contemporaneo*, за ред. М. Buttino, Napoli, L’Ancora del Mediterraneo, 2001, pp. 145—172. Нікколо П’янчола, якому я вдячний за бібліографічні дані, має опублікувати в журналі *Contemporanea. Rivista di storia dell’800 e del ’900* один із ключових документів стосовно примусового осідання та його результатів, із вступом, який містить важливу інформацію на цю тему.

² Як я вже писав деінде, вирішення проблеми ліквідації сільського суспільства в СРСР ґрунтувалося на максимальному скороченні незалежної участі селян — на визначених ними умовах — у процесі модернізації, а отже, у їхньому зникненні. Див.: А. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS. Bolscevichi e contadini, 1918—1933*, Napoli, Esi, 1998, p. 104.

фа. Тому не залишається сумнівів, що, як це вже сталося в Італії, властиве новим і старим привілейованим верствам прагнення зберегти своє становище, незважаючи на війну-революцію, та їхні ілюзії, що вони, з огляду на свою вищість, зможуть це зробити, маніпулюючи тим, що залишилося від їхнього колишнього становища, проти всяких сподівань відкрили шлях деяким найбільш вірулентним аспектам того катаклізму, якому вони хотіли запобігти. Саме це, на мою думку, становить сильний бік лівих інтерпретацій фашизму та нацизму, однак вони приймають випадковий елемент цього явища — хоч цей елемент і сприяв вагомим чином його розвитку — за його сутність.

Події в Радянському Союзі та в Німеччині були найважливішими прикладами, сказати б, “другого ривка”, який відбувся в найбільш постраждалих від Першої світової війни країнах через декілька років після її закінчення. Тут ми обмежимося лише обговоренням декількох аспектів, пов’язаних з явищами в ідеологічній сфері, з особистостями тиранів, з еволюцією політичних форм та економічної політики і, врешті, з репресіями та способами їх здійснення. Усі ці моменти свідчать про те, що й у цьому випадку явища подібного походження, які підлягали дії аналогічних або аналогічно спрямованих сил, діючи в різних обставинах і оперуючи різним історичним матеріалом, можуть розвиватися в цілком різних напрямках, не втрачаючи рис своєї первісної глибинної спорідненості та загальних ознак духу часу.

Почнімо з ідеології, яка зробила свій власний другий “ривок”, знову ж таки в напрямку суб’єктивізму та волюнтаризму, тісно пов’язаний з процесами державного будівництва та відбудови.

Тут можна ще раз повторити слова Муссоліні, який 1925 року, коли тільки-но почалася мутація режиму, прославляв “жорстоку тоталітарну волю” своєї держави, надаючи таким чином форми поняттю, яке згодом інші тирані зуміють застосувати краще від нього. Достатньо згадати конкордат з церквою, який означав визнання її впливу та

існування як автономної одиниці, щоб зрозуміти, чого були варті подібні і пізніші декларації, в яких проголошувалися наміри побудувати в Італії тоталітарну державу.

В тому ж таки 1929 році СРСР з великою помпою справляв 50-річчя Сталіна. Виголошувалися промови, які звеличували ідею “всемогутньої сили” і прославляли культ “держави, здатної побороти економічну та суспільну кон’юнктуру, якщо відважиться використати всі засоби, які є у її розпорядженні”, і вождя, спроможного гарантувати єдність та рішучість державних зусиль¹. Як відомо, Сталін, на біду Радянському Союзові, справді був таким вождем і дійсно “відважився використати всі засоби, що були у його розпорядженні” Ми також знаємо, що в СРСР ці суб’єктивні елементи діяли на теренах, що їх війна, революція та громадянська війна очистили від багатьох чинників, які могли б слугувати противагою і сповільнити або спинити починання держави (Сталін з великою жорстокістю позбувся останніх двох таких чинників, селянства та національностей, а відтак ліквідував саму верхівку своєї партії і пішов у наступ проти ним же створеної бюрократії у намаганні, ефемерному на довший період, але ефективному в конкретний момент, звільнитися від останніх оков, що зв’язували його особисту свободу).

Повернімося до вирішального питання особистості деспотів та до питання контексту, в якому вони діяли, тобто до питання про різний ступінь свободи, якою вони користувалися. Як і у випадку способу застосування офіційної риторики, динаміка так званого “другого ривка” зможе ці питання дещо прояснити.

Як уже говорилося раніше, зміцнивши своє становище після курдського повстання, Ататюрк повів себе незвично

---

¹ Ці слова вжив у 1928 році для відзначення успішного повернення до “надзвичайних заходів” на селі відомий послідовник Сталіна В. В. Куйбишев, який стояв тоді на чолі державної промисловості. Таким чином, ідеологія сталінського угруповання постає перед нами як доведення до крайнощів та примітивізація ідей, що їх критикував Е. von Böhm Bawerk у кн.: *Mach oder ökonomisches Gesetz?* (Див. вище, прим. 2, с. 112).

порівняно зі своїми європейськими колегами. Встановивши культ своєї особи, він волів передоручити владу іншим. Хоч він і справді дивився в бік Італії Муссоліні, запозичивши, наприклад, у 1926 році італійський карний кодекс, і шукав натхнення в радянському досвіді, однак він також сприяв прийняттю цивільного кодексу за швейцарським взірцем, завжди був проти “мобілізації мас”, ніколи не промовляв до натовпу і не роздував мілітаристської, експансіоністської чи ірредентистської риторики та пропаганди, надаючи перевагу обережності та розважливості¹

Тому доречно обмежити тут мову до того, що відбулося в Радянському Союзі, в Італії, а відтак у Німеччині, диктатори яких мали звичку дивитися один на одного і наслідувати один одного. Той факт, що Гітлер багато чим завдячував Муссоліні, всіма визнаний і добре відомий, і у вже згаданому чудовому дослідженні під назвою “Сталін у дзеркалі іншого” Моше Левін проаналізував це взаємне наслідування Сталіна та Гітлера. Однак, як випливає з досліджень Антонелло Вентурі, ще в 1922 році чільні радянські спостерігачі італійських подій усвідомлювали той факт, що Муссоліні черпає натхнення з прикладу більшовиків.

У 30-і роки, коли італійський режим представляв п’ятирічні плани як помилкове вирішення реального питання і волів замовчувати голодомор, про який чудово знав, прославляючи натомість сільськогосподарські успіхи радянського режиму (що ще раз доводить те, що тоді антибільшовизм фашистів зумовлювався радше вимогами внутрішньої політики і не був спрямований проти СРСР), Галеві із звичною для нього ясністю бачив, що відбувається. Нічого не знаючи про той факт, що Муссоліні вимагав, аби Аттоліко^{vii} надавав йому інформацію про характер, форми та зміст радянської пропаганди (саме з неї бралися пропагандистські взірці для “битви за зерно”^{viii}), він твердив тоді, що *Rome a imité Moscou*^{ix}, відтворюючи “ту саму мішанину пролетарської

¹ E.-J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London, I. B. Tauris, 1998, p. 189 і далі.

ідеології з ідеологією воєнною. Табори праці. Трудовий фронт. Битва за те й за інше”¹

Але взаємне наслідування не змогло сповільнити дедалі більші розходження, зокрема в особистому становищі тиранів. У другому розділі я вже згадував про різну природу і різні шляхи еволюції культу особи, що виникла в цих трьох країнах. Тут варто ще раз звернутися до питання про владу тиранів і про те, як вони її застосовували.

Попри його доробок в ідеологічній царині, якому багато чим завдячує лексикон європейських тираній (включно з деякими поняттями, котрими потім послуговувалися їх дослідники), Муссоліні в цій перспективі постає перед нами в іншому світлі, ніж Гітлер та Сталін. Згадаймо ще раз про його політику стосовно католицької церкви, що ґрунтувалася, як написано в інструкціях 1930 року, на забороні будь-якої нерелігійності, на пошані до релігійних відправ та предметів культу і на взаємодії між державою та церквою у громадському житті, метою чого було уникнути можливої “священної війни” і не дати “церковникам” повести “селян проти держави”², і порівняймо її з тим, що робив Сталін у російському селі, знищуючи церкви та цілі села (чи з тим, що чинив у Мексиці ще один революційний режим). Можливо, тут Муссоліні проявив себе кращим і, безперечно, менш грізним політиком, але водночас підтвердив “нижчість” свою і свого режиму порівняно з режимом радянським, а також із пізнішим режимом свого німецького шанувальника.

Іншими словами, як розчаровано прокоментував сам Гітлер той факт, що Муссоліні після свого визволення не став вершити великої і страхітливої помсти над зрадниками 25 липня^x, дуче не був і не міг бути “справжнім революціонером”, і цей епітет Гітлер тепер вже присвоював хіба що самому собі (і слушно, з огляду на потрясіння, спричинене його ко-

¹ *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani*, за ред. А. Graziosi, Torino, Einaudi, pp. 57—65; G. Ciocca, *Giudizio sul bolscevismo*, Milano, Bompiani, 1934, та рецензія в анонімному фейлетоні, що з’явився у часописі “Popolo d’Italia”; E. Halévy, *L’ère des tyrannies*, Paris, Gallimard, pp. 244—46.

² E. Gentile, *Il culto del littorio*, Roma-Bari, Laterza, 1993, p. 136.

ротким перебуванням при владі в історії всіх німців, і не лише німців Німеччини) та Сталінові. Отже, “справжні революціонери” Гітлера були тим самим, що й революціонери “вседозволеності” Валентинова, які стали уособленням надзвичайно потужної присутності зла в історії Європи ХХ століття.

Що стосується еволюції політичних форм, то динаміка післявоєнного періоду і те, що ми назвали другим ривком, ще більше всюди зміцнило посилену війною тенденцію до утвердження націонал-соціалізму, яка існувала ще в довоєнний період, а тепер стала переважною формою, якої набирали заходи будівництва та відбудови держави у Спенсеровому розумінні.

Джордж Ліхтгайм підкреслив той факт, що тоді були дуже популярними гасла, які проголошували тотожність між націоналізмом та соціалізмом¹. Однак це явище було глибшим і мало кілька причин. Наприклад, Галеві вважав, що то був результат позірно суперечливого процесу, запущеного в рух консерваторами, які вимагали майже необмеженого зміцнення державної влади разом з майже необмеженим скороченням її господарських функцій, та соціалістами, які натомість прагнули необмеженого розширення економічних функцій держави поруч із необмеженим послабленням державної влади, і внаслідок цього, *par conciliation*^{xi}, виникло спільне вирішення типу *socialisme national*².

Загалом можна з повним правом твердити, що атмосфера, яка запанувала в Європі у повоєнний період і в якій домінувала перспектива нової війни, сприяла етатистським елементам будь-якої ідеології, послаблюючи, відсуваючи на другий план і витісняючи у процесі своєрідного природного відбору все те, що натомість змагало до послаблення присутності та сили держави.

Візьмімо, наприклад, націоналізацію. Нам відомо, що на великій частині Східної Європи, з огляду на різне етнічне походження значної частки панівних верств і загалом груп населення, які займали ключові позиції в певних сферах

¹ G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, New York, Praeger, 1972, p. 160.

² E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 215, 246.

економіки, — частки, яка зазнала ослаблення або поразки у війні (це стосується німців, угорців та балканських турків), — ця націоналізація набрала *безпосередньо* націонал-соціалістського характеру, її навіть називали “нострифікацією” Але й там, де націоналізація надихалася ідеологією, котра, принаймні в принципі, боролася за ліквідацію, нехай поступову, держави та нації, насправді вона врешті-решт вела до посилення їх обох. Це здебільшого пояснювалося тим, що “держави, яку соціалізм закликав внести порядок у виробництво, доконечно мусила бути національною”, оскільки будь-яке одержавлення економіки неминуче перетворювалось у націоналізацію в буквальному сенсі слова. Навіть у тих випадках, де важко говорити про “націоналізацію” у вузькому розумінні слова, як у випадку радянської націоналізації (там навіть вживали це слово, а крім того, говорили про побудову народного, тобто національного господарства, хоч і не на етнічній чи мовній основі), зв’язок між одержавленням економіки та зміцненням держави, а також — після деяких неоднозначних явищ у 20-і роки — панівної національної спільноти, аж надто очевидний.

Іншими словами, хоча особливості, що їх набуло намагання відтворити у нових і ворожих відродженню імперій умовах багатоетнічний простір навколо Росії, утруднюють вживання щодо подій в СРСР терміна “націонал-соціалізм” у вузькому розумінні, все ж його можна застосувати, пояснивши, що це — як уже говорилося з приводу поняття “націоналізація мас” — синекдоха, яка полягає у використанні характерної ознаки якогось явища (побудова національної, принаймні в її претензіях, держави) для позначення ширшого явища, яке охоплює також спроби побудови держав з іншими претензіями.

Зрештою, на користь цього промовляє сама еволюція Радянського Союзу: вагомість російської національності з року в рік зростала, як за фактом (про це свідчить, наприклад, значне збільшення кількості росіян, мешканців інших союзних республік, відсоток яких зріс від 8 % у 1926 році до 13,5 % у 1939 році, причому пік цієї величини був набагато вищим у республіках, людність яких найбільше постраждала у 1930—1933 роках, — наприклад, у Казахстані, спустошеному

примусовим осіданням кочових народів, відсоток росіян у той самий період збільшився від 20,6 до 40,2 %), так і в офіційній ідеології режиму (згадаймо затверджений під час війни радянський гімн, у якому звеличується роль росіян у Союзі).

Доречність критичного вживання терміна “націонал-соціалізм” при аналізі режимів радянського типу підтверджується поступовим злиттям комунізму та націоналізму, яке відбувалося впродовж ХХ століття, і насамперед після Другої світової війни, і це у 1934 році передбачив Нам’єр, виходячи з міркування, що комунізм, *aiming at a nationalized economy, is basically national*^{xii}, на відміну від капіталізму, який, принаймні у своїх чистих формах, ґрунтується на індивідуалізмі та інтернаціоналізмі¹

Однак, як нам показує сама історія Радянського Союзу, загальна тенденція до націонал-соціалізму, якою характеризувалася у 30-і роки кульмінація етатизму в Європі, набирала різних форм, і не лише на поверхні. Вони коливалися від уже згаданого угорського “імперського” радикального націонал-соціалізму 1919 року до українського націонал-соціалізму 20-х років, який був таким самим радикальним, але який, народившись з досвіду пригнобленого народу та з вимог його інтелігенції, тимчасово запозичених у роки непу режимом, передвістив риси пізніших режимів, народжених із боротьби за національне визволення²; від поміркованіших випадків Польщі та Італії до турецького режиму, на ви-

¹ J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, The University of Washington Press, 1974; T. Martin, *An Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939*, Ithaca, N.Y. — London, Cornell University Press, 2001; L. B. Namier, *In the Margin of History*, New York, Books for Libraries Press, 1969, p. 76.

² Див.: А. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, вступ до італійського видання праці Л. фон Мізеса *Stato, nazione ed economia* (1919), Torino, Bollati Boringhieri, 1994, pp. XCIX—CIV. Стосовно надзвичайно цікавого націонал-комуністичного досвіду в Україні див.: J. E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983; В. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine*, London, MacMillan, 1985; а тепер насамперед: T. Martin, *An Affirmative Action Empire*, цит., розд. 3.

никнення якого, не забуваймо, вплинули програми італійського націоналізму та дорадництво Парвуса в економічній сфері; від французького та бельгійського варіантів, теоретично обґрунтованих Деа та Де Маном, а відтак почасти застосованих під час нацистської окупації, до найрадикальнішого і найагресивнішого з них німецького випадку, а також до варіанту Радянського Союзу, який був найбільш нетиповим, але водночас саме в цьому варіанті після сталінської революції згори процеси одержавлення досягли кульмінації.

Ці форми були різними також з огляду на різний вигляд, що його набувало у кожному з них дедалі більше втручання держави в економіку. Останнє виразно утвердилося на цілому континенті лише після кризи 1929 року, а раніше — особливо у західних регіонах — воно протягом декількох років пересиловало спроби повернення до передвоєнного становища. Натомість у південних та східних країнах ці спроби хоч і мали місце — як от неп та політика крайнього економічного лібералізму перших років фашизму, а також, хоч набагато меншою мірою, в Туреччині Ататюрка,— але вони були далеко слабшими. Передусім, як нам відомо, вони увійшли в кризу ще до того, як неспроможність відбудувати міжнародну фінансову систему і розв'язати проблему економічної спадщини війни та несправедливих договорів, які її завершили, дала початок великій депресії 30-х років. В Італії, наприклад, первісна політика крайнього економічного лібералізму, яку провадив фашистський режим, трансформувалася силою обставин всього лиш за чотири роки, тоді як в СРСР економічна криза непу, яку слід відрізняти від політичного рішення облишити цю ленінську політику, прийнятого Сталіним у 1927—1928 роках, була зумовлена рішеннями, ухваленими керівниками державної промисловості у 1925—1926 роках¹

Крім того, посилене втручання держави в економіку, залишаючись по суті монолітним, виявилось надзвичайно гнучким і зуміло породити цілий ряд соціально-економіч-

---

¹ Див. мою працю: *Il Consiglio superiore dell'economia nazionale e la crisi della Nep*, у кн.: *Stato e industria in Unione Sovietica*, Napoli, Esi, 1993, pp. 11—72.

них конфігурацій. У багатьох країнах, наприклад, воно співіснувало, іноді видаючи себе за їх захисника, з сімейними підприємствами, насамперед сільськогосподарськими, котрі, як уже говорилося, теж зміцніли завдяки війні, зокрема в сільській місцевості. Зрештою, дедалі більший державний контроль загалом залишав широкий простір для приватної власності та управління і обмежувався, як це вже було у 1914—1918 роках, до спрямування їх на задоволення потреб держави (це було фактично застосування на практиці теорій економічного націоналізму, котрі не заперечували приватної ініціативи, яка не шкодить інтересам держави, ба навіть ставили собі за мету використовувати її можливості на службі національним інтересам).

Врешті-решт в усіх країнах запанували різноманітні нові типи співіснування і взаємодії між більш чи менш широкими сферами, безпосередньо керованими державою, та іншими сферами, які керувалися законами ринку. Це були нові явища, адже, порівняно з довоєнним часом, присутність і вага цих керованих державою сфер була більшою, але сам їхній розвиток підтверджував, що ці проміжні форми між “чистою” ринковою економікою та соціалістичним устроєм були радше правилом, ніж винятком¹

У кожному разі, раніше чи пізніше держава починала контролювати, а часто-густо й прямо керувати сферою, яку можна назвати “конкурентоспроможною” на державному рівні, тобто тим ядром важкої промисловості, наукових досліджень та військової індустрії, від якого залежало виживання держави у випадку війни. Заходи, які здійснювалися повсюди для розвитку цієї сфери, були зародками процесів модернізації, і їх настільки пов’язували з режимами та тираніями періоду, який ми розглядаємо, що це спонукало деяких дослідників згрупувати їх у категорію “модернізаційних диктатур”

Якось модернізація, безперечно, справді відбувалася, але тут ми маємо справу з двозначним поняттям, а тому воно може завести на манівці. Згадаймо, що вже говорилося з приводу Німеччини та керованих державою процесів індус-

¹ A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. LXXIX і далі.

тріалізації в інших країнах Європи кінця XIX століття. Ми знаємо, що Німеччину вважали найвищою точкою капіталізму та новочасності, ототожнюючи їх з індустріалізмом, і зокрема з розвитком важкої промисловості та великих “новочасних” заводів. Але ми бачили, що це хибне твердження: існують різні типи модернізації, і та модернізація, яка впроваджується безпосередньо державою, на короткий період може навіть дати дуже значні результати, але на довшу перспективу закінчується створенням організму, що його складає споруджений ціною чималих жертв “новочасний” сектор, якому — з огляду на його походження та культуру — надзвичайно важко самооновлюватися і змиритися з фактом свого старіння. Крім того, він сповільнює модернізацію знизу суспільства та економіки, якій він часто-густо чинить опір, слухно вбачаючи в ній загрозу своєму виживанню. А його виживання ставиться під сумнів тим фактом, що з часом він починає відносно відставати від приватного сектора, а це змушує його до важкої і болісної реструктуризації (само собою зрозуміло, що в таких випадках, як випадок Радянського Союзу, де вся легальна економіка була державною, ця проблема набуває нових вимірів і особливостей).

Крім того, політика модернізації, яку здійснювали держави міжвоєнної Європи, черпала натхнення у війні та спадщині воєнної економіки, і зосереджувалася насамперед — як ми тільки-но говорили — на зростанні військово-промислового комплексу (і на підтримці галузей промисловості, які становили його частину або доповнювали його). І хоча цей процес дійсно прямо зачепив принаймні частину населення, найчастіше міського походження, причому в позитивному сенсі — адже потрібні були кваліфіковані технічні фахівці та робітники, солдати, матері та здорові молоді люди, — однак витрати на освіту та добре рекламовані заходи соціального захисту теж здійснювалися в інтересах держави та відповідно до її пріоритетів. Іншими словами, тоді відбувся триумф “націоналізації” згори і відповідне йому максимальне зменшення незалежної участі людей у процесах модернізації, тобто були створені такі умови, які не дозволяли індивідам стати особами, наділеними правами.

Отже, на мою думку, можна твердити, що навіть модернізаційні заходи, як своїми цілями, так і своїми засобами, були невід'ємною частиною спенсерівського регресу до фази, яку ми назвали фазою військово-промислових держав. Цим я не хочу заперечувати їхнього модернізаційного змісту, а радше охарактеризувати його, аби краще зрозуміти його природу і багатоплановість його наслідків у різні проміжки часу.

Попри подібність цих заходів між собою з огляду на подібні джерела і властивості, різні країни, звичайно, досягли в цій царині дуже різних результатів, як на коротку, так і на довгу перспективу. Ефективність цих заходів на короткий період вирішальним чином залежала від якості еліт, які їх впроваджували: радянські танки 1940 року були кращі від німецьких і набагато кращі від італійських бляшанок, зокрема тому, що керівники, які проводили індустріалізацію у 30-і роки, були людьми зовсім іншого гарту, ніж керівники італійської державної індустрії на її початках (якості цих останніх часто і, можливо, слушно хвалять, одначе вони не зуміли прийняти адекватних рішень якісного характеру як стосовно організації, так і стосовно якості військового виробництва).

Але, хоч як це парадоксально, більша ефективність на короткий період може спричинити на довшу перспективу набагато серйозніші проблеми, ніж ті, що їх породжують поміркованіші й менш ґрунтовні заходи. Часто, наприклад, більша короткотермінова ефективність ішла в парі з більшою здатністю до мобілізації, а отже, з ширшим застосуванням ресурсів суспільства державою, для якої це було ще однією причиною більше вдаватися до примусу. Результатом цього була побудова надзвичайно розлогих систем адміністрованої економіки, самі великі масштаби яких зробили фактично нерозв'язними на довгий період проблеми, котрі їхні менш розвинені родичі зуміли натомість подолати (тут ми повертаємось до різних властивостей цілковито націоналізованих економік, про які була мова).

Звертання до радянської історії дозволить нам краще зрозуміти ці суперечливі процеси, саме з огляду на екстремальний характер, якого набули там модернізаційні зусилля держави, після того як Сталін за допомогою перелому

1928—1929 років поклав край непу й таким чином ліквідував досить типову, хоча й своєрідну форму співіснування між керованою економікою та економікою ринковою. Тоді в СРСР відбувся перехід до нової фази у стосунках між державою, промисловістю та індустріалізацією, внаслідок чого Радянська держава безпосередньо і цілковито взяла на себе тягар побудови новочасного індустріального устрою. Ця модель, втілена у сталінській індустріалізації, не досягла жодної з цілей, які офіційно ставилися під час першого п'ятирічного плану, адже він малював картини побудови гармонійного устрою, де ріст сільського господарства та промисловості супроводжуватиметься дедалі більшим добробутом людності, звільненої від суспільної нерівності минулого. Але завдяки їй було створено першорядний військовий, науковий та індустріальний апарат, заснований на розвитку міст та поширенні певного типу освіти (шляхом ліквідації масової неписьменності, значного поширення технічної освіти середнього і нижчого рівня, сприяння розвиткові деяких дослідницьких центрів, зокрема в царині фізики та хімії), який співіснував з напівкріпацьким сектором у сільському господарстві — наприкінці 30-х років на селі ще жило 70 % населення — та рабовласницьким сектором у промисловості, з постійними труднощами у сфері виробництва товарів споживання та зі знищенням найвищої і найбільш плідної частини культури різних національностей, включно з російською.

Така конфігурація більше нагадувала воєнну економіку, ніж довгоочікувану “соціалістичну економіку”, як показово визнав Оскар Ланге^{xiii}, найрозумніший марксистський супротивник ліберальних критиків радянського досвіду, до висновків яких він, сам того не усвідомлюючи, наближався¹

І все ж схоже, що, насамперед в очах тих, хто не зазнав страждань, яких вона завдавала своєму населенню, ця військово-промислова держава *par excellence* досягла великих успіхів, порівняно з охопленою кризою 1929 року Європою (ці успіхи, як нам відомо, після перших важких років дійсно

¹ A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. LXV, LXX—I.

виявилися реальними, принаймні у плані побудови новочасного конкурентоспроможного сектора в царині військової могутності).

За цими успіхами, які, здавалось, підказували Заходові шлях до вирішення його проблем, серед інших із захопленням спостерігали також німецькі промисловці. Як сказав один із них у 1931 році одному радянському керівникові вищого рівня, колишньому троцькістові, який стояв тоді на чолі сталінської індустріалізації, “було б чудово, якби наш Брюнінг^{xiv}, як ваш Центральний Комітет, підготував п’ятирічний план, а тоді керував боротьбою за його здійснення”

Відомо, що Юнгер тоді теж надавав великого значення п’ятирічним планам і використав їх в одній зі своїх моделей колективістського індустріального ладу — це була модель революційна, бо знищувала минуле, модерна, бо нова, але вона була також пророчим символом регресу, який тоді відбувався¹ Невдовзі після того нацизм здійснить бажання згаданого вище промисловця і нібито реалізує пророцтво Юнгера, зміцнивши водночас переконання, що державне регулювання економіки набагато ефективніше, ніж ринкова економіка², і тоді радянський устрій у господарській царині перестане бути винятком. Попри більшу гнучкість нацизму, яка почасти пояснюється його ідеологічним еклектизмом, господарства двох найбільших тираній, внаслідок поступового перетворення німецької економіки на воєнну, яке завершилося кризою 1943 року, ставали в багатьох відношеннях дедалі подібнішими (у 1944 році Мізес повернувся до своєї давньої категорії “воєнного соціалізму”, говорячи про “соціалістичні уряди в Росії та в Німеччині”, і додавав, що

---

¹ XVII конференція ВКП(б). Стенографічний звіт. — М., 1932. — С. 125 и далее. Про Юнгера див. вище С. 55, прим. 2.

² Слід пам’ятати, що це переконання панувало принаймні до кінця 70-х років. Ще на початку того десятиліття такий проникливий автор, як Ліхтгайм, писав, що нацистський досвід “довів” вищість державної регуляції ринку, не беручи до уваги наслідків одержавлення економіки на довгий період (*Europe in the Twentieth Century*, цит., с. 127).

нацизм — це “просто соціалізм на німецький манір, *Zwangswirtschaft*”¹).

На довшому відтинку часу проблеми радянської модернізації постануть зі всією чіткістю, і стануть очевидними відмінності у змісті та характері процесів, що їх хибно об’єднували у єдину категорію прибічники наївних теорій модернізації, дуже популярних у роки мирного співіснування, коли на їх основі висувалися теорії про спонтанну конвергенцію радянського та західного устроїв.

Ще до того, як стала очевидною довготермінова слабкість такої цілковито одержавленої економіки, як радянська, але коли ці проблеми вже було усвідомлено і зроблено перші спроби реформування, радянська модель знову, як у 30-і роки, стала популярною під час побудови в колишніх західних колоніях великої кількості нових держав, причому популярність ця набрала небачених форм та розмірів. Тоді від В’єтнаму до Алжиру, Анголи, Ефіопії і далі звершилося те злиття між комунізмом та націоналізмом, яке намітилося ще у 30-і роки і яке фактично вже відбулося великою мірою в Україні 20-х років.

Але повернімось до другого ривка у процесі побудови великих європейських тираній у міжвоєнний період, який характеризувався — як відомо — винятково високим рівнем репресій. Вони, безсумнівно, брали свій початок з реалій світової війни і громадянських та національних війн, які відбулися після неї, адже саме тоді Європа вперше пережила масштабний досвід концентраційних таборів, проведених державою операцій етнічного очищення, радикальних розв’язань “раз і назавжди” на основі ідеологічних міркувань тощо. Однак тепер ці методи піднялися на нові висоти.

Нам відомо, що в СРСР цей вибух репресій почався з розкуркулення та колективізації, і важко сумніватися щодо тієї ролі, яку відіграла тут не лише особистість тирана, але й

---

¹ Термін *Zwangstaat* [державна примуса] німецькі історики застосовували до Римської імперії після реформ Діоклетіана.

рішення продовжувати, ґрунтуючись на ідеологічних постулатах, цей колосальний і жорстокий експеримент суспільної інженерії, чи радше хірургії, який швидко набув також етнічного виміру. І дійсно, якщо в основі сумнозвісного декрету від січня 1930 року, котрий визначав, які саме групи куркулів мають бути розстріляні, ув'язнені в концтаборах, заслані у віддалені регіони або на околиці регіону, де вони жили, ще лежали якісь об'єктивні суспільні категорії (але лише формально, адже в безліч разів більше, ніж в Істрії 1919 року, і за незрівнянно вищого рівня сваволі належність до того чи того класу визначалася радше особистим ставленням до державної політики, тобто тим, як оцінювався ступінь ворожості і небезпечності конкретної людини), вже у 1934 році, при депортації поляків з Білорусі, все змінилося. Наприкінці того ж року новий декрет визначав спеціальний режим для “зони західного кордону”, яку в наступні місяці було очищено від поляків, німців та фіннів, що її населяли¹. В наступні роки етнічний вимір радянських репресій щораз більше зростав, і врешті вони набули виразно імперського характеру (згадаймо, наприклад, каральну депортацію цілих народів наприкінці війни).

В ті самі роки нацизм став на аналогічний, але водночас глибоко відмінний шлях, який привів його до здійснення найбільшого расистського плану винищення і перетасування населення Європи, який будь-коли замислювався.

В обох цих випадках спосіб обґрунтування та масштаб цих “експериментів” і методи, якими вони здійснювалися, зумовили їхню відмінність від дуже подібної практики, яка характеризувала всю людську історію, адже остання знає чимало випадків виселення цілих народів, стертих з лиця землі міст, повного винищення населення тощо, переважно на етнічній, але й на релігійній, а отже, ідеологічній основі. Таким чином, радянський і нацист-

---

¹ Про постанову, спрямовану проти куркулів, та її коріння у реаліях громадянської війни див.: А. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 69 і далі; Т. Martin, *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*, “Journal of Modern History”, 4, 1998, pp. 813—861.

ський експерименти виділяються, власне, цією поволокою новочасності, екстремізмом логіки та засобами, які були у їхньому розпорядженні, однак їх теж можна звести до спільного знаменника людської природи і поведінки (щоб переконатися в цьому, досить згадати численні операції етнічного і соціального “очищення”, що відбулися у ХХ столітті, починаючи з великої бійні вірмен у 1915 році аж до різанин у постколоніальній Африці).

З цього погляду варто говорити не так про регрес, як, за словами Алена, про прояви завжди присутнього тла. Іншими словами, у глибинах звірств голодомору 1932—1933 років та великої чистки в СРСР, у глибинах моторошності Голокосту криється далеко не другорядна частка людської натури, існування якої треба усвідомлювати, адже вона є завжди присутнім і готовим заявити про себе глибинним тлом, несприйнятливими до якого можуть бути тільки деякі окремі люди, але не цілі народи.

Але якщо вибух у високоорганізованих та ідеологізованих формах всього найбільш нещадного, агресивного і “нелюдського”, що є в людині, зблизив — і далі зближує у плані морального осуду — гітлеризм і сталінізм, то що ж робить їх такими незаперечно різними?

Оскільки безжалісна рішучість була властива обом тиранам, їх відрізняють один від другого насамперед різні типи ідеології і різний контекст, у якому вони діяли: якщо, завдавши удару по кволих і неарійцях всередині країни, Гітлер та нацизм звернули свою агресивність на неарійські і ненімецькі “нижчі раси” Сходу Європи, Сталін, принаймні до 1937—1938 років, спрямовував свою брутальність проти населення власної держави. Одне слово, як твердив Моше Левін, на відміну від Гітлера, “сталінська стратегія пошуку ворогів була звернена більше всередину, ніж назовні... і завоювані ним території лежали у його власній країні”. З цього погляду, хоча — як зауважив Поміан^{xv} — нацистський режим і справді був менш стабільним від сталінського, бо експансіоністський імпульс штовхав його до більшого ризику, однак сталінський режим, у свою чергу, протягом більшої

частини 30-х років був слабшим від нацистського, власне, через свою непопулярність¹

Як показує поява ще в 1934 році перших ознак переорієнтації радянських репресій на цілі, вибрані на етнічній основі, той факт, що агресивний заряд двох режимів розрядився по-різному, пояснюється не лише і не стільки ідеологією — марксизм, який звертає увагу на соціальні антагонізми, проти націоналізму, що його цікавлять головно антагонізми етнічні, — але й тим фактом, що Радянський Союз був результатом вдалої спроби відтворити — з допомогою наднаціональної, але уважної до національних питань ідеології — квазіімперію на російській основі, хоча й у менших, порівняно з царською імперією, масштабах, тоді як німці, котрі у 1918 році втратили велику частину своїх володінь, могли розраховувати лише на себе самих.

Інакше кажучи, СРСР зберіг, нехай в оновленій формі, деякі властивості старої імперії, котра, завойовуючи різні народи, мусила їх контролювати і придушувати, але також застосовувати до них позанаціональні критерії, аби не ставити під загрозу виживання імперії. Це, звичайно, не заважало розміщувати різні національності на шкалі більшої та меншої благонадійності, а отже, здійснювати репресивну політику за етнічними критеріями, однак вона рідко була прямим виразом расових пріоритетів.

Натомість велика гітлерівська Німеччина була національною державою, яка прагнула відтворити себе як імперію, *безпосередньо* засновану на верховенстві німців, а тому фундаментальним критерієм репресивної політики відразу зробила расу, за зовсім іншим принципом, ніж той традиційний імперський принцип, який характеризував —

---

¹ M. Lewin, *Russia, USSR, Russia. The Drive and Drift of a Superstate*, New York, The New Press, 1995, p. 218; Стаття Поміана у праці: *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparé*, за ред. H. Rousso, Bruxelles, Complete, 1999, p. 361. Ще Ленін зауважив, що більшовики були меншістю окупантів у завойованій країні і поводитися відповідно. Повернімося тут до того глибоко антинародного характеру, якого набула Радянська держава з самих своїх початків і який спонукав Ніколаса Верта слушно назвати “Держава проти свого народу” свою чудову статтю у “Чорній книзі комунізму”

хоча в пізній період були певні винятки — сталінський Радянський Союз.

Це зумовило ще одну відмінність між режимами Гітлера та Сталіна, яку я вважаю вельми важливою. Це можна просто, але зрозуміло виразити так: Гітлер любив німецький народ любов'ю, яка великою мірою була взаємною (Кон слушно говорив, що Гітлер “був представником” німецьких мас), а тому свою агресивність та жорстокість спрямував на інші народи, розміщені на ієрархічній драбині, реорганізованих і модифікованих відповідно до німецьких інтересів. Натомість радянський режим і Сталін, як через свою ідеологію, так і з огляду на усвідомлення своєї непопулярності, достатньо гостре вже у 1918—1919 роках, а також на поразку під Варшавою, з самого початку і протягом довгого часу давали вихід своїй агресивності всередині країни.

Зокрема, схоже, що Сталін не мав ніяких пріоритетів в етнічному відношенні принаймні до 1932 року, коли криза, яка досягла своєї кульмінації у великому голоді весни 1933 року і підірвала самі основи його режиму, спонукала його дедалі відкритіше потурати гордості та інтересам росіян. Але й стосовно цього голодомору, який за кілька місяців спричинив шість-сім мільйонів смертей і посів дуже важливе місце в історії міжвоєнної Європи — і це місце він ще повинен зайняти не лише у працях істориків, але й у їхній свідомості, — автор цих рядків вважає, що безперечно притаманний йому національний момент не є наслідком переважання в Москві расистської ідеології. Сталін радше дотримувався безжалісної і прямолінійної логіки влади, яка мала більше імперський, ніж національний характер.

Як я писав деінде, хоч, з одного боку, мені здається, що “не можна говорити про штучно створений голод з метою знищення українського народу”, та, з іншого боку,

так само не можна заперечувати, що: 1. Починаючи принаймні з 1919 року, в деяких регіонах СРСР боротьба між режимом і селянами (та іншими “традиційними” верствами, як, наприклад, кочовики) під впливом етнічних, релігійних та національних чинників набрала особливо жорстоких форм. 2. Сталін аж надто добре це усвідомлював, знаючи про це з власного досвіду та

з огляду на його теорії про джерела націоналізму. 3. Деякі з цих регіонів були також важливими осередками виробництва зерна, і це ще більше загострило конфлікт між новою державою та селянами. 4. Коли настав голод, його використали для того, щоб “покарати” мешканців регіонів, які найрішучіше чинили опір політиці режиму. 5. Не дивно, що ці регіони часто-густо відповідали вже згадуваним неросійським теренам. 6. Серед них найважливішою була Україна (хоча у відносному плані найбільше постраждав Казахстан, який теж був неросійським регіоном). 7. Кількість і щільність голодних смертей в Україні та політика, яку провадив там режим, свідчать про те, що голодомор 1932—1933 років — це явище, яке, принаймні в Європі, можна порівняти хіба що з пізнішими нацистськими злочинами. 8. Принаймні з об’єктивного погляду, елементи російського імперіалізму справді відіграли певну роль, особливо в очах неросійського населення, якому судилося зазнати смертельного удару внаслідок політики, рішення про яку приймалися в Москві¹

Крім того, слід пам’ятати, що дрейф режиму та його деспота до “етнічних пріоритетів” відтак прискорила війна і перемога 1945 року, які дозволили Сталінові відкрити вищі чесноти російського народу і “вади” кавказьких та єврейського народів.

Відмінність цілей — зовнішніх у випадку гітлерівської агресії і на початку внутрішніх у випадку сталінізму — допомагає, між іншим, пояснити вже згадувану відмінність між культурами особи цих двох тиранів: з одного боку, переважно стихійний культ Гітлера, який дуже швидко запанував й інтенсивно розвивався принаймні впродовж 30-х років, а з другого — культ Сталіна, який розвивався повільніше і був фактично “штучним” (само собою зрозуміло, що війна і перемога цілковито змінили стан справ).

Отже, сталінізм постає як явище більш “давнє” — не так з огляду на різний рівень розвитку СРСР та Німеччини, як з огляду на його імперську, а не національну природу, — але й ідеологічно менш огидне, ніж нацизм. І не лише через його лицемірні красиві слова при офіційних okazіях, але й через те, що, з огляду на наявність у радянському експеримен-

¹ A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS*, цит., с. 94.

ті імперських і позанаціональних компонентів, він був менш “несправедливим”, принаймні в репресіях: навіть такі високопоставлені керівники, як Молотов,— чия дружина, як відомо, потрапила у концтабір — не користувалися недоторканністю, його жертвами могли стати всі, включно з росіянами, хоч деякі національності справді зазнали набагато сильнішого удару, ніж інші, а з часом, як ми тільки-но зауважили, розвинулися й расистські та антисемітські течії, які, однак, не встигли визріти до кінця¹

Я додав би, що, хоча радянський феномен, його структури та схожі на практику стародавніх підступних і жорстоких тиранів владні методи Сталіна справляють враження, що ми маємо справу з чимось архаїчним, ми не повинні забувати, що, попри свою жорстокість, ці методи все ж виглядають раціональнішими, а отже, не такими примітивними, як методи Гітлера: страхітливо холоднокровне рішення профілактично ліквідувати найменшу можливість виникнення п'ятої колони, котре, як виглядає, зумовило чистки 1937—1938 років, зрозуміліше, ніж рішення стерти з лиця землі цілі народи з ненависті, яка часто спонукала видавати розпорядження, котрі суперечили або перешкоджали досягненню військових та економічних цілей нацизму. З цього погляду, попри його позірно новочасний характер, нацизм, а зокрема й насамперед його ключове, справді харизматичне ядро, належить до ще архаїчнішої фази, ніж та, яка виникла в СРСР за Сталіна.

У площині репресивної практики знову ж таки впадає в очі — принаймні у внутрішній політиці, адже в Лівії та Ефіопії, згідно з колоніальними “звичаями”, все склалося зовсім по-іншому² — фундаментальна якісна відмінність іта-

¹ Див. вище, с. 90, прим. 1; с. 91, прим. 1.

² У 1931 році Бадольйо звелів Граціані [Родольфо Граціані — командувач італійськими колоніальними військами, маршал Італії.— *Прим. перекл.*] продовжувати репресії в Кіренайці, “хоч би мало загинути все населення” Через декілька років Муссоліні уповноважив того самого Граціані провадити в Ефіопії “систематичні заходи терору і ліквідації проти бунтівників та населення, яке їм допомагає” У кн.: S. Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Roma, Donzelli, 2000, pp. 415—16, та: *Le guerre coloniali del fascismo*, за ред. A. Del Boca, Roma-Bari, Laterza, 1991.

лійської тиранії від інших тираній, тому пов'язувати її з іншими режимами можна лише за умови усвідомлення обмеженості такого ходу міркувань і його мети. Гадаю, кількох цитат буде достатньо, щоб зрозуміти, що режим Муссоліні, хоч був спорідненим явищем і мав подібне походження, насправді був чимось цілком іншим порівняно з режимами Гітлера та Сталіна.

У жовтні 1937 року, коли в СРСР лютували великі чистки, а в Німеччині снувалися плани очищення панівної раси від її найквалітніших представників і обговорювалися способи та необхідні заходи для вирішення “раз і назавжди” єврейського питання, Вітторіо Фоа^{xvi}, сидючи у в'язниці “Реджина Челі”, писав своїй родині:

Вчора, завдяки насамперед родині Бауерів та кулінарній майстерності Каваллера, ми мали незабутній обід. Хочете знати меню? Спершу закуски в асортименті від Каваллера; потім незрівнянні аньйолоті^{xvii}, фірмова страва Бауерів (ми їх розігріли з маслом); відтак індик у майонезі, якого приготував Каваллера; ще й кури по-угорському від Бауерів, смажені голуби від Россі, фрукти, солодке і т. п.

Звичайно, ця подія була незвичайною навіть для в'язнів, що належали до буржуазних сімей, як Фоа та його товариші, та й вони, зрештою, дійсно зазнавали більших чи менших утисків; не бракувало й випадків побиття, переважно в'язнів з нижчих верств, до того ж, особливо після 1941 року, у фашистських в'язницях усі страждали від голоду. Але неможливо собі уявити, щоб подібний лист міг надійти з одного із тих місць, де нацисти і сталіністи ув'язнювали в ті роки своїх ворогів (натомість у 20-і роки в СРСР політичні в'язні, які належали до лівих партій, теж користувалися невеликими привілеями, котрі, як і привілеї у фашистських в'язницях, були пов'язані з довоєнним європейським *ancien régime*).

У ті самі місяці Фариначчі^{xviii} описував Муссоліні бруталність, якої допускалися супротивні сторони в іспанській громадянській війні, дивуючись з того, що вони це роблять “цілком всерйоз” А невдовзі після цього, в листі до своєї

сестри Едвідже, сам Муссоліні так коментував затвердження расових законів:

Необхідність здійснювати в Італії політику расизму та антисемітизму настільки ж важлива з огляду на її політичний аспект, наскільки позбавлена реального змісту. Расова чистота цього народу, який зазнав стількох нашеств і увібрив у себе стільки люду з усіх чотирьох сторін світу, і семітська небезпека для такої нації, як наша, де навіть вищі фінансові кола, і навіть коли ними заправляють євреї, не можуть не набратися католицького духу (між іншим, я знаю, що ти разом з іншими членами твоєї родини допомагаєш євреям, але не маю нічого проти і гадаю, що таким чином ви зможете підтвердити цілковиту хисткість наших расових законів), це просто очевидна дурниця, якою нехай займаються деякі надто ревні писаки. Але якби обставини спонукали мене вступити не до осі Рим—Берлін, а до осі Рим—Москва, я б нашвидкуруч підніс італійським трудівникам, які ставляться до своєї праці бадьоро, але водночас із байдужістю, яку расисти назвали б середземноморською, таку ж дурну вигадку про стахановську етику та щастя, яке вона буцім приносить¹

Це, звичайно, всього лиш слова, і їм суперечать аж надто реальні переслідування, до яких, між іншим, закликав сам Муссоліні, котрий на євреїв “накинувся задля розваги”² І той факт, що страждання, а відтак і смерть тисяч осіб були спричинені цинізмом, робить усе це ще огиднішим. Одначе, якби їхня віра була справжньою, вона, мабуть, призвела б до збільшення кількості загиблих. Крім того, як свідчать також жертви антисемітизму, з погляду італійських інтересів фашизм був трагедією, за яку ціла країна заплатила зростанням лицемірства та провінціалізму, що є неминучим наслідком будь-якого націоналізму, культурним та промисловим занепадом, а врешті — військовою поразкою та крахом армії і держави, вже раніше підірваних і спотворених рока-

¹ V. Foa, *Lettere della giovinezza. Dal carcere 1935—1943*, Torino, Einaudi, 1998, p. 303. G. Giudice, *Benito Mussolini*, Torino, Utet, 1969, pp. 573—74 (мою увагу до листа Муссоліні привернула стаття в рубриці “Кімната Монтанеллі” у газеті “Corriere della sera” за 15 грудня 1999 року). Див. також вище, с. 67, прим. 4.

² G. Giudice, *Mussolini*, цит., с. 574.

ми панування фальшивого і пихатого уявлення про себе самих (на мою думку, це великомасштабне моральне зіпсуття, засноване на зведеній у систему брехні, становило для нашої країни найважчу спадщину фашизму).

Однак залишається фактом менша сила удару, якого зазнала Італія у 1915—1918 роках, і особлива психологія її тирана. Зрештою, принаймні до 1943 року Альпи немов боролися і давали захисток нашій країні, котра характеризувалася винятковою релігійною, культурною та мовною однорідністю, від того, що відбувалося на великій європейській рівнині. Виняток становили східні терени, які були предметом суперечки зі слов'янами і де справи з самого початку йшли зовсім інакше¹

Перед тим як завершити цей розділ, я хотів би зробити ще декілька зауважень, що стосуються тих важливих питань, які не знайшли місця в моїх міркуваннях.

Перше зауваження стосується категорії європейської громадянської війни, категорії, яка, зокрема з огляду на її очевидну аналітичну корисність, тепер дуже часто використовується, поруч з категорією тоталітаризму, для визначення періоду, що його у Європі започаткувала Перша світова війна². Хоч як це парадоксально, її, як і категорію тоталітаризму, нині використовують також середовища, дуже далекі від кіл таких істориків, як Нольте, які винесли її на свої прапори.

¹ Образ Італії, захищеної Альпами, належить Лізі Фoa. J. Pirjevec, *Il giorno di San Vito, Jugoslavia 1918—1922. Storia di una tragedia*, Torino, Nuova Eri, 1993.

² J. M. Roberts, наприклад, назвав *Europe's twentieth century: the era of European civil war* п'яту книгу своєї *A History of Europe*, London, Allen Lane, 1996, а *Europe's Civil War* — це назва розділу з книжки: Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, New York, Random House, 1998, де автор, обмежуючи обговорення в цьому розділі лише російською та угорською громадянською війною, будує свою загальну інтерпретацію європейської історії ХХ століття на конфлікті між ідеологіями, і цю гіпотезу автор цих рядків не вважає надто переконливою (див. також вище, с. 75, прим. 1, та с. 87, прим. 2). Але ще у 1972 році Джордж Ліхтгайм у своїй праці *Europe in the Twentieth Century*, цит., с. 231, говорив про *European civil war*.

Мені здається, що складна природа розглянутих нами явищ відразу проливає світло на хиби та слабкі місця, породжені некритичним застосуванням цієї категорії. Але, можливо, власне таке некритичне її застосування зіграло на користь її популярності в дуже різних середовищах, адже саме в такому некритичному розумінні вона імпліцитно містить підставу для самовиправдання: якщо то була громадянська війна, значить, воюючі сторони брали участь у події, більшій від них, а тому всіх їх можна поставити на ту само площину — всі помилялися, всі винні, всі невинні.

Отже, на відміну від категорії тоталітаризму, поняття громадянської війни імпліцитно містить у собі нейтралізацію чи принаймні послаблення моральної оцінки. Зрештою, міркуванням, на яких воно ґрунтується, властива глибока вада — вони ігнорують тих, хто не брав участі у цій війні, хто бажав миру (це зовсім не ганебне почуття, хоча саме таким його вважають учасники війни, які хочуть врятувати свою душу). Крім того, згідно з найбільш поширеним значенням, у якому вживають це поняття і праві, і ліві, європейська громадянська війна — це війна лише між двома сторонами, нацифашизмом та комунізмом, а тому воно не бере до уваги угруповань, котрі, хоч тимчасово ставали союзниками однієї з воюючих сторін, однак були вороже настроєні до обох і провадили зовсім іншу війну.

Це не значить, що “європейської громадянської війни” насправді не було, вона була, але в тому сенсі, що континент роздирали жорстокі конфлікти, котрі протиставили одну одній не так ідеології, як держави та національності, що історично належали до однієї й тієї ж вищої культурної спільноти, котра у XVIII столітті відмовилася від релігійного самовизначення саме через конфлікти, спричинені ним під час “європейської громадянської війни” XVII століття.

Звичайно, ці війни між державами провадилися в ім'я потужних ідеологій, важливість яких заперечувати неможливо. Але слабкість некритично вжитого поняття громадянської війни підтверджується тим, що ці ідеології, як і тиранії, що ними послуговувалися, споріднював той

факт, що вони, хоч часто дуже відмінні одна від одної, народилися зі спільного ґрунту і загалом були виразом спроб державного будівництва та відбудови, які базувалися на націоналізмі та етатизмі.

Адже в переважній більшості випадків ці держави відверто покликалися на національну ідею, а навіть якщо й ні, як це було у випадку Радянського Союзу, то все одно вони базувалися на союзі між державою та нацією і на культурі держави загалом. З такого погляду ця війна, яка зруйнувала єдність Європи до тієї міри, що в середині 30-х років, а відтак знову під час “холодної війни” цей факт здавався неоправданим,— сягала своїм корінням далі в глиб історії і була наслідком розвитку принципу національності і пов’язаного з ним нового типу держави, якому, як проникливо передбачив Метерніх, судилося розчленувати Європу¹

Друге моє зауваження стосується Північної Європи та Піренейського півострова, яких, попри їхню вагу в європейській історії, наші міркування не торкнулися. У вступі я вже згадував причини, які виправдовують це моє рішення. Однак загалом залишається потреба ввести ці два регіони в картину правдивої, повної європейської історії ХХ століття, якої я особисто не в змозі написати. Це тим більш необхідно, що в Північній Європі раніше, ніж деінде, визрів процес побудови держави соціального добробуту, що пов’язане з релігійним досвідом та розвитком явищ націоналізму і соціалізму, а насамперед це необхідно тому, що саме громадянська війна в Іспанії, країні, котра від часу поразки 1898 року практично самотньо намагалася знайти нову основу для новочасної Іспанської держави та суспільства, стала подією, яка каталізувала і прискорила у всій Європі утворення блоків, ідеологій та інтерпретацій “теперішнього як історії” (ба більше: виглядає на те, що Сталіна навели на думку про необхідність великих профілактичних чисток 1937—1938 років саме статті про франкістську “п’яту колону” в Мадриді,

¹ C. W. L. von Metternich, *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren*, 8 vols., 1880—1884.

оскільки цей вираз кілька разів підкреслено у вирізках статей про Іспанію, що зберігалися в його особистому архіві)¹

Втім, як говорилося у вступі, якщо Нам'єр, можливо, й зробив деяку натяжку, втискаючи Європу XIX століття у простір між Віднем та Версалем і виключаючи з неї Велику Британію та Росію (і Османську імперію), тому що вони *in Europe but not of Europe*^{xix}, однак після останніх спалахів партизанської війни проти Наполеона та участі у народженні самого поняття лібералізму Іспанія після 1815 року справді перестала *count even in European affairs*^{xx} і, як також Португалія, була більше заклопотана тим, що відбувалося на рештках теренів її імперії, ніж подіями, що відбувалися по той бік Піренеїв (зрештою, недаремно значна частина іспанської історіографії говорить про “повернення” Іспанії до Європи в останні десятиріччя XX століття)²

Насамперед і Піренейський півострів, і Північна Європа брали участь у Першій, а відтак і в Другій світових війнах лише маргінально, залишаючись відносно ізольованими від процесів, які потрясли Європою XX століття. Отже, за прикладом Нам'єра, Європу можна обмежити до простору між Парижем, Москвою, Кавказом, Константинополем, Римом та Піренеями, а за Лондоном визнати фундаментальну, але відрубну роль. У цьому сенсі особливо парадоксальним виглядає нещодавно згадуване твердження, що європейська розстановка сил була значною мірою наслідком іспанської громадянської війни, яка розгорталася переважно за своєю власною внутрішньою динамікою.

Американський досвід теж залишився поза нашим розглядом, з більш зрозумілих причин. Але очевидно, що і йо-

---

¹ Коментуючи у 1933 році твори Ортеги-і-Гасета, Франко Вентурі вбачав корені “іспанської революції” у повстанні інтелектуалів, яке відбулося після поразки 1898 року і поставило країну перед “тривожним питанням: хто ми? де наше місце у світі?”, породивши прагнення “ближчого контакту з європейським життям”. Див.: F. Venturi, *Nuova Spagna*, у кн.: *La lotta per la libertà. Scritti politici*, Torino, Einaudi, 1996, pp. 5—18. О. Khlevniuk, *The Reasons for the “Great Terror”: The Foreign-Political Aspect*, у кн.: *Russia in the Age of Wars*, за ред. S. Pons та A. Romano, Milano, Feltrinelli, 2000, pp. 159—70.

го слід враховувати, насамперед якщо потрібно розширити діапазон нашого розгляду на період після Другої світової війни. Це важливо з огляду на те, що великі емігрантські спільноти підтримували зв'язки зі старим континентом і слугували резонаторами подій, які там відбувалися, на той вплив, що його мали Сполучені Штати на завершення обох війн, а насамперед на їхню роль у народженні сучасного світу, до якого Європа після 1918 року наблизилася впритул і який після 1945 року окупував, у позитивному розумінні, її західну частину. Одначе тут я обмежусь кількома короткими зауваженнями з приводу “нового курсу”, необхідними з огляду на його нечисленні, але безсумнівні точки дотику з європейською історією 30-х років, котрі спонукали деяких мислителів, згаданих у першому розділі, а серед американців, наприклад, колишнього президента Гувера, використати “новий курс” як одну з категорій, покликаних пояснити європейські події.

Ці точки дотику були, безперечно, зумовлені не лише культурою тих часів та поширенням культурних мод, одним з головних носіїв яких була архітектура (вражає подібність деяких великих урядових будівель у Вашингтоні з їхніми європейськими відповідниками, аж до деталей героїчних статуй, що їх прикрашають), але й участю американців у Першій світовій війні. Хоча ця участь загалом була відносно незначною, принаймні з погляду американського суспільства, однак вона встигла породити — причому, як не дивно, цей процес почався з приватного сектора — практики та ідеології, які принаймні частково були споріднені з європейськими. Саме тоді чимало фахівців з сучасних систем управління, причетних до організації воєнних зусиль, переконалися, як писав згодом президент Товариства Тейлора^{xxi}, що “розміри підприємств, які піддаються менеджментові, необмежені”, і це спонукало їх підтримати планування економіки. Чимало з цих фахівців стали відтак на бік “нового курсу”, зв'язок якого з практикою дер-

² L. B. Namier, *From Vienna to Versailles*, у кн.: *Conflicts. Studies in Contemporary History*, London, Macmillan, 1942.

жавного втручання в економіку та профспілкові відносини 1917—1918 років відомий.

Повернімося тут до зв'язку між перемінами, зумовленими війною, та етатизмом 30-х років, який я тут вже не раз згадував. Але якщо посилення ролі держави у Сполучених Штатах й було якоюсь мірою пов'язане з воєнним досвідом, то тут цей досвід явно мав далеко меншу вагу, ніж у європейських державах, які впродовж більш ніж чотирьох років безпосередньо брали участь у війні. Крім того, 20-і роки в Америці були чимось більшим, ніж просто десятиліттям. Повернення до етатизму, якщо тут можна говорити про повернення, визначалося фактично необхідністю дати раду великій економічній кризі, котра у Сполучених Штатах теж створила умови для появи потреби у вожді та в певній мобілізаційній риторичі. У цьому видно інші точки дотику з європейськими подіями. Але відмінність між розширенням повноважень держави, котре мало місце в демократичному контексті і було спрямоване на вирішення труднощів, яких завдала громадянам криза, і сучасним йому “регресом” до військово-промислових держав та тираній, який відбувся у Європі, часто-густо на основі суспільних та культурних структур *ancien régime*, явна і нездоланна.

Річ у тім, що у Сполучених Штатах поставало нове явище, започатковане скандинавським та ваймарським досвідом, — відтак воно буде імпортоване до Західної Європи на хвилі американської перемоги, — яке ґрунтувалося на розширенні присутності та ролі держави з економічних міркувань, не пов'язаних прямим чином з політикою сили, та з огляду на потребу вирішення соціальних питань.

У цьому сенсі, як ми вже говорили, це явище було радше споріднене зі Шмітовою “кількісною тотальною державою”, яка, на думку Шміта, з'являється під тиском соціалістичних та популістських вимог і прототип якої він вбачав у соціальному законодавстві Ваймарської Німеччини. Така ж “кількісна тотальна держава” незалежно розвивалася також у Північній Європі. Великий інтерес становить питання можливості встановити значущу подібність між функціонуванням усіх економічних устроїв, які характеризувалися

значною присутністю держави, як це зробив Мізес, — про що, зрештою, свідчить зв'язок між народженням кейнсіанських теорій, які з часом стали напівофіційною ідеологією цього нового типу держави, та радянським досвідом — однак його неможливо розглянути на цих сторінках¹

Четверте і останнє зауваження стосується авторитету радянського міфу та нової комуністичної парарелігії у Західній Європі 30-х років, і ми вже згадували, що ще у 20-і роки Аксельрод вважав цей авторитет катастрофою для всіх лівих сил (і, можна додати, не лише для них). У світлі подій у Радянському Союзі і способу, яким доходила до Західної Європи інформація про них, цей феномен дійсно виглядає чимось надзвичайним, і це спонукає шукати його пояснення у спричиненій війною сильній психічній неприкаяності, яка додалася до не такої сильної, та все ж відчутної розгубленості, зумовленої модернізацією, а пізніше загострилася внаслідок криз, що вибухнули після Першої світової війни, та атмосфери, яка панувала у міжвоєнній Європі. Цю гіпотезу підтверджує одночасне утвердження інших парарелігій, внаслідок чого — як це вже було під час релігійних війн XVI—XVII століть, а пізніше знову протягом недовгого часу після 1789 року — континент знову наводнило “людьми щедрої натури”, для яких “стало питанням честі принести свою батьківщину в жертву своїй релігії” (ці слова Макколя стосуються, власне, XVII століття). Але найцікавішим серед них залишається феномен комунізму, з огляду на його силу, на його екуменічний характер, а також на те, що він представляє, мабуть, найграндіозніший приклад тієї течії людської думки, яку Шабо називав міфологічною, протиставляючи її течії утопічній. Ця течія мислі ґрунтується на засудженні й відкиданні існуючого через порівняння його з

---

¹ A. Salsano, *Ingegneri e politici*, Torino, Einaudi, 1987, p. 110 і далі; Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. LXXIV—LXXXIXV; С. В. Hoover, *The Economic Life of Soviet Russia*, New York, MacMillan, 1931, p. 217. Більшовицьку концепцію грошової одиниці і те, як вирішувалися монетарні проблеми в СРСР між 1918 та 1931 роками (що позначилося на розвитку кейнсіанських теорій), я розглядаю в праці: *Bolsheviks and Money, 1918—1931*.

чимось, що окреслюється історично і фактологічно, але насправді є такою ж вигадкою, як і будь-яка утопія (з цього погляду кульмінацією міфологічної думки було ХХ століття, а не ХVІІ, як вважав Шабо)¹

Особиста доля дуже багатьох розумних і освічених європейських інтелектуалів, які стали жертвою цієї міфології, а іноді, навіть маючи у своєму розпорядженні критичні інструменти, й кількох міфологій поспіль, як це було у випадку Деліо Кантиморі^{xvii}, підтверджує потужність цих процесів та слабкість супроти них людської думки (*Ви, що виберетесь із виру / який нас поглинув / не забувайте /згадуючи слабості наші / про ті похмурі часи/ яких ви уникли*, — писав 1938 року Брехт у вірші “До нащадків”²), а також, звичайно, спонукає захоплюватись тими, хто зумів вистояти. Між іншим, можна припустити, що інтерпретація історії ХХ століття в Європі як боротьби ідеологій у певному сенсі теж є відбитком того впливу, що його мали ці парарелігії на європейських інтелектуалів.

Але повернімось до Європи другої половини 30-х років, а зокрема до того почуття песимізму та передчуття неминучої трагедії, які поширювалися серед тих, хто намагався зрозуміти причини цього дрейфування континенту до катастрофи, зокрема щоб мати змогу боротися з ним. У жовтні 1935 року Фішер, завершуючи свою “Історію Європи”, розмірковував над “меланхолійною спадщиною”, залишеною Першою світовою війною, котра розбила “моральну єдність Європи” і примусила “приплив свободи” відступити з великих частин континенту, звільняючи місце для по-

---

¹ Т. В. Macaulay, *The History of England from the Accession of James the Second*, New York, Ams Press, 1968 (с. 28 французького видання, Laffont, Paris, 1989); С. Andrew та V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York, Basic Books, 1999, розд. 4, *The Magnificent Five*; F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa* (1944), Bari, Laterza, 1961, p. 64; A. Graziosi, *La conoscenza della realtà sovietica in Occidente negli anni Trenta: uno sguardo panoramico*, у кн.: *Il mito dell'URSS. La cultura occidentale e l'Unione societica*, за ред. М. Flores та F. Gori, Milano, Feltrinelli, 1990.

² В. Brecht, *Poesie e canzoni*, Torino, Einaudi, 1975, p. 99.

ширення рабства, расизму та “демона економічного націоналізму” Він побажав “прийдешнім поколінням”, щоб вони зуміли “закрити тріщини, зцілити рани і відновити нашу занапащену скарбницю гуманності, толерантності та здорового глузду”, а це він вважав можливим лише за умови збереження миру.

У той сам період, незадовго до своєї смерті, Галеві, замучений вбивством братів Росселлі^{xxiii}, запитував себе, чи не сповнюється часом понурі Спенсерові пророцтва про остаточний триумф нового, протекціоністського і соціалістично-військового торизму, і, в свою чергу, робив безрадісні передбачення стосовно тривалості посталих внаслідок війни тираній, що їх лише зміцнить нова неминуча війна. З огляду на подібні міркування, Мізес, котрий ще в 1932 році передбачив прихід до влади Гітлера і був у полоні дедалі похмуріших передчуттів, у віці майже шістдесяти років вирішив покинути континент, щодо майбутнього якого він не мав жодних ілюзій¹

Європа, здавалось, нестримно ставала царством зла, котре, немов насміхаючись з усякої надії, у Москві навіть триумфально прийняло форму добра, видаючи себе за нього. Взяття у 1940 році Парижа нацистськими військами, союзниками Радянського Союзу, показало, що найпохмуріші прогнози здійснюються, від чого багато хто впав у розпач. І все ж, всупереч будь-яким передбаченням, саме ця нова війна, попри її жахи, породила інший, відмінний світ і обумовила ту поступову поразку зла, яка надасть історії Європи ХХ століття вартості великої моральної притчі.

---

¹ Н. А. Л. Fisher, *Storia d'Europa* [*A History of Europe*, Edward Arnold & Co., London, 1936], том III, передмова та епілог; E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 20 та 25; L. von Mises, *Notes and Recollections* (1940), South Holland, Ill., Libertarian Press, 1978.

Примітки

ⁱ Фош, Фердинанд (Foch, Ferdinand, 1851—1929) — французький маршал, головнокомандувач військами Антанти під час Першої світової війни.

ⁱⁱ Маттеотті, Джакомо (Matteotti, Giacomo, 1885—1924) — італійський соціалістичний діяч, депутат парламенту, виступав з різкою критикою фашистського режиму. Був убитий фашистськими сквадристами, що викликало вибух обурення в країні і призвело до створення антифашистського Авентинського блоку та гострої кризи фашистського режиму.

ⁱⁱⁱ “Найвищі фашистські закони” (іт. *leggi fascistissime*) — закони від 24 грудня 1925 року та 31 липня 1926 року, які надали Муссоліні майже абсолютну особисту владу.

^{iv} Курс 90 (іт. *quota novanta*) — у 1926 році Муссоліні проголосив своєю метою боротьбу з девальвацією ліри, закликаючи довести курс обміну до 90 лір за один фунт стерлінгів. Це призвело до негативних економічних наслідків.

^v Конкордат — був підписаний 1929 року як частина Латеранських угод між Італійським королівством та державою Ватикан і поклав край так званому “Римському питанню”, тобто довготривалому конфліктові між Італією та Ватиканом через ліквідацію Папської держави. Латеранські угоди вважаються одним з позитивних результатів режиму Муссоліні.

^{vi} *In pectore* (латин.) — в душі, потай.

Аттоліко, Бернардо (Attolico, Bernardo, 1880—1942) — італійський дипломат, у 1930 році був послом Італії в Москві.

^{viii} “Битва за зерно” (іт. *battaglia del grano*) — широко розрекламована кампанія, проголошена 1925 року Муссоліні з метою покінчити із залежністю Італії від імпорту зерна. Внаслідок цієї кампанії виробництво зерна дійсно збільшилося, однак це призвело також до розорення багатьох дрібних фермерів.

^{ix} *Rome a imité Moscou* (фр.) — Рим імітував Москву.

^x Зрадники 25 липня — 25 липня 1943 року, після висадки військ союзників на Сицилії, голосуванням Великої фашистської ради Муссоліні було усунуто від влади і заарештовано. Новий уряд на чолі з маршалом Бадольйо підписав перемир'я з союзниками. У відповідь Німеччина окупувала Північну Італію. Гітлер звелів визволити Муссоліні і поставив його на чолі маріонетково-

го уряду Італійської Соціальної республіки з центром у містечку Салоб.

^{xi} *Par conciliation* (фр.) — тут: як компроміс.

Aiming at a nationalized economy, is basically national (англ.) — який має на меті націоналізацію економіки, є засадничо національним.

^{xiii} Ланге, Оскар (Lange, Oscar, 1904—1965), польський економіст і статистик. Голова економічної ради при Раді міністрів Польщі (1957—1962).

^{xiv} Брюнінг, Генріх (Brüning, Heinrich, 1885—1970) — німецький райхсканцлер у 1930—1932 рр., представник католицької партії “Центру”.

^{xv} Поміан, Кшиштоф (Pomian, Krzysztof, нар. 1934) — сучасний польський філософ та історик, дослідник тоталітарних режимів.

^{xvi} Фoa, Вікторіо (Foa, Vittorio, нар. 1910) — італійський політик-антифашист, активний учасник руху Опору. Був засуджений до 15 років ув’язнення за антифашистську діяльність.

^{xvii} *Аньйолоти* — страва на кшталт дрібних пельменів.

^{xviii} Фариначчі, Роберто (Farinacci, Roberto, 1892—1945) — один із організаторів фашистського руху в Італії, належав до найрадикальніших представників фашистської партії. В кінці війни розстріляний партизанами.

^{xix} *In Europe but not of Europe* (англ.) — в Європі, але не належать до Європи.

^{xx} *Count even in European affairs* (англ.) — мати будь-яку вагу навіть у європейських справах.

^{xxi} *Товариство Тейлора* (Taylor Society) — створена у 1911 році організація для підтримки і розвитку наукової організації праці, названа на честь американського інженера Ф. В. Тейлора, який створив основи наукової організації праці.

^{xxii} Кантиморі, Деліо (Cantimori, Delio, 1904—1966) — італійський історик, дослідник історії релігії. В молодості був мадзиністом, відтак перейшов на бік фашизму, а потім став комуністом.

^{xxiii} Брати Карло і Нелло Росселлі (Rosselli) — видатні діячі італійського антифашистського руху, у 1937 році були підступно вбиті у Франції французькими фашистами.

Розділ 7

ДІЯ ТРЕТЯ.

1939—1956 рр.

Попри присвячену їй велику кількість мемуарної літератури і досліджень, третя дія великої європейської війни ХХ століття належить, мабуть, до періодів, стосовно яких історичне осмислення зробило найменший поступ. Ця дія теж була водночас війною та революцією і як така вирішила чи принаймні владнала на довшу перспективу проблеми, котрі були зумовлені Першою світовою війною або під її впливом набули нових ознак. Але, так само як перша дія, вона теж була революцією сама по собі, яка не лише завершила розпочате раніше, але й — радикально змінюючи європейський уклад — поставила нові питання, почасти підготовляючи також їх вирішення.

І так само, як перша дія, з формальним закінченням воєнних дій у 1945 році вона не закінчилася. На східних теренах голод 1946—1947 років, масові депортації, виселення цілих національних груп та розширення процесів колективізації у сільському господарстві, які повсюди супроводжувалися опором та ворожістю, протягом кількох років продовжували потрясати території під контролем Москви. Водночас пацифікація цих територій, тобто ліквідація партизанських рухів, зосереджених у Польщі, Прибалтиці, а насамперед у Західній Україні, була продовженням збройного конфлікту, який тривав там аж до початку 50-х років.

На заході Європи ослаблення, а то й — як у випадку Італії та Німеччини — трагічний крах національної держави, дискредитація престижу, яким користувалася національна ідея, та американська присутність, яка багатьом не подобалася, але необхідність якої зумовлювалася неможливістю самим протистояти Радянському Союзові, започаткували глибокі і, можливо, необоротні зміни у самій природі системи держав, джерела якої досліджував Ранке.

Ці зміни почали викристалізовуватися в половині 50-х років, коли, як я говорив у вступі, на обох половинах континенту почав вимальовуватися новий світ. Невдовзі створення Спільного ринку прискорить на Заході перетворення, пов'язані з модернізацією, зумовивши надзвичайно швидке зникнення селянського суспільства, котре на Сході, як це не парадоксально, хоча й зазнало удару післявоєнних спроб колективізації, однак, завдяки виробленим у 1953—1956 роках компромісам, витривало довше. Зникнення селянського суспільства, як символ зникнення загалом традиційного суспільства, фундаментальною частиною якого воно було, дедалі більш видима роль жінок у суспільстві та зміни характеру праці у промисловості були передвістям народження нової Європи, підтверджене відтак надзвичайними демографічними змінами, котрі перетворять старий континент — який впродовж двох-трьох століть був батьківщиною великої еміграції — на край імміграції.

Тоді почався період, що його я у вступі назвав новою сучасною європейською історією. А підготувала його саме та велика війна-революція, яку ми зараз розглядаємо, і третя та остання — як і перша — її дія розпочалася саме на Сході, спочатку поділом Чехословаччини, а відтак Польщі¹

Побіжний огляд числа жертв (серед англійців, французів, американців та італійців нараховувалися сотні тисяч загиблих, а серед поляків, українців, євреїв, білорусів, росіян та німців — десятки мільйонів) достатньою мірою підтверджує, що, на відміну від 1914—1918 років, ця війна розгорталася переважно на Сході, де під час воєнних дій і навіть після їх завершення процеси варваризації та бруталізації, що зародилися у 1914—1922 роках, сягнули нових вершин. Їхню кульмінацію становило винищення єврейських спільнот, прискорене запамороченням від перемоги та зумовленим нею почуттям безкарності. Це винищення було водно-

---

¹ Сер Джеймс Гедлем-Морлі, тоді головний радник з питань історії британського Міністерства закордонних справ, передбачив це ще у 1925 році, у меморандумі для Чемберлена (у кн.: G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, New York, Praeger, 1972, p. 123).

час символом і вершиною політики расового перетасування населення, яку провадили німці на Сході, і гротесковий, ба навіть смішний з інтелектуального погляду примітивізм ідеології, на якій ця політика ґрунтувалася, був ще одним симптомом історичної безодні, в яку провалилася Європа і частина її мешканців: мільйони осіб було ліквідовано, мільйони інших депортовано або загнано в рабство, щоб приготувати ґрунт для еміграції на Схід “панівного народу”, який, незважаючи на те, що надворі було ХХ століття, шукав сільськогосподарських просторів для колонізації, земельних резервів для свого *Volk ohne Raum*¹, для молодших селянських синів, яких це саме ХХ століття тим часом “ліквідувало” зовсім по-іншому, спонукаючи проявляти ініціативу і шукати собі цілком інших і по-іншому винагороджуваних занять¹

Але кровожерність двох великих тираній, які після періоду союзнництва у 1939—1941 роках боролися за панування над континентом, була не лише трагедією сама по собі: в очах багатьох вона санкціонувала новий шлях до вирішення “раз і назавжди” соціальних та національних проблем, зробивши *популярними* порахунки певного типу.

Адже, як уже підкреслювалося, радянська політика на територіях, окупованих у 1939—1941 роках, а відтак після 1944 року, а насамперед політика, яку між 1939 та 1944 роками здійснювали німці, котрі колись були ідеалом цивілізованості та доброго тону для цілої Центрально-Східної Європи, теж становили взірці для наслідування. А тим часом практика *divide et impera*ⁱⁱ, що її застосовували обидві тиранії на окупованих територіях, їх сприяння виникненню перехресного колабораціонізму, мотивованого як ідеологією, так і власними інтересами (наприклад, переглядом Версальських вердиктів), який був породжений вже існуючою ненавистю та прагненням помсти, підсилюючи їх і, в свою

¹ А. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, вступ до італійського видання праці Л. фон Мізеса: *Stato, nazione ed economia* (1919), Torino, Bollati Boringhieri, 1994, pp. XXXVIII—XXXIX; С. R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on zanzuching the Final Solution*, Cambridge, 1992.

чергу, породжуючи нову ненависть та прагнення помсти, і, нарешті, виникнення партизанських рухів та формувань, які за своєю власною природою не підлягали ніякому контролю, — все це готувало сприятливий ґрунт для вибуху масового насильства. Останнє, зрештою, відбувалося під захистом ширми, яку становили широкомасштабні військові дії між регулярними військами, котрі перешкоджали бачити те, що відбувалося в тому чи іншому регіоні, легітимізували саме застосування насильства, привчаючи до нього мільйони людей, і спонукали прочитувати будь-яку ситуацію з брутальною простотою: є друзі, яким слід допомагати, і вороги, яких слід ліквідувати¹

Під цим прикриттям і під впливом цих уроків після 1939 року у Східній Європі відбулися численні “менші” операції етнічного очищення: угорці очищали Банат від сербів, болгари — південну Добруджу від румунів, Македонію очищали від греків та сербів, а хорвати позбувалися сербів та циган (і не лише). Майже повсюдно — єдиним важливим винятком була Болгарія — це супроводжувалося жорстокими переслідуваннями євреїв. Ці переслідування, звичайно, здійснювалися за сприяння і стимулювання з боку німців, однак у них охоче брало участь чимало східноєвропейців, тим часом як багато інших, хоч іноді жахаючись способу, в який усе це відбувалося, із задоволенням спостерігали за “вирішенням” єврейської проблеми²

¹ J. T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1988; *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, за ред. I. Deak, J. T. Gross та T. Judt, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2000; T. Snyder, “To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All” *The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943—47*, у: “Journal of Cold War Studies”, 2, 1999, pp. 86—120 [тепер опубліковано у кн.: *La fuga. Guerra, carestia e spostamenti forzati nel mondo contemporaneo*, за ред. M. Buttino, Napoli, L'Ankor del Mediterraneo, 2001, pp. 49—80].

² Див., напр.: J. T. Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2001. Короткий огляд дискусії, викликані цією книжкою, можна знайти у: I. Deak, *Heroes and Victims*, “New York Review of Books”, XLVIII, 9, 31 травня 2001, с. 51—56.

Доступність нових джерел, насамперед архівних, дала змогу відтворити деякі з цих операцій винищення, які часто-густо перепліталися між собою. Показовим є випадок взаємного винищення поляків та українців у Східній Галичині, яка вже в попередні десятиліття була предметом суперечки між польською шляхтою і польським міським населенням та українськими селянами, а в 1918 році стала ареною спроби створення Української держави, придушеної поляками завдяки підтримці французів. Пізніша польська окупація і повна зневаги репресивна політика, на якій вона ґрунтувалася, знову розпалила образи, котрі вже раніше давалися взнаки під час селянських повстань, і навесні-влітку 1943 року ці образи вибухнули, починаючи з Волині¹

Тут поляки були менш численні, а насильство проти них користувалося підтримкою спраглих землі селян, тому українські партизанські формування вирішили скористатися слушною нагодою, створеною німецькою кризою, і часовою прогалиною, яка передувала приходові радянських військ, щоб звести рахунки з польською меншиною, вже й так ослабленою втратою власної держави у 1939 році, радянськими депортаціями 1939—1941 років, які знищили її військові, адміністративні та економічні кадри (тому ці депортації, принаймні спочатку, хоч як це парадоксально, користувалися *популярністю* серед українських націоналістів, попри їх лютий антикомунізм, адже вони вбачали в них перший етап здійснення своєї програми “Україна для українців”), та німецькою політикою, спрямованою на ліквідацію польської еліти.

---

¹ M. Baker, *Lewis Namier and the Problem of Eastern Galicia*, у: “Journal of Ukrainian Studies”, 20, 1—2, 1995; T. Snyder, “To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All”, цит. Про стосунки між українцями та поляками в Галичині у міжвоєнний період та про зневагу, яку відчували поляки до українців і яку стимулювали також такі історичні романи, як “Вогнем і мечем” Сенкевича, див. також у: В. Mysiek, *Immagini dell’Ucraina e dell’ucraino nella Polonia dopo la prima guerra mondiale*, у кн.: *Miti antichi e moderni tra Italia e Ucraina*, за ред. К. Kostantynenko та ін., Padova, Università degli Studi Ca’ Foscari di Venezia, 2000, pp. 304—328.

На наскоки українців, які швидко охопили цілу Східну Галичину і, як звичайно, супроводжувалися звірствами, метою яких було тероризувати вцілілих і спонукати їх покинути регіон, такими ж брутальними репресіями відповідали польські партизанські формування. Приблизно за рік, тобто аж до взяття Львова радянськими військами у липні 1944 року, жертвами масових злочинів стали від п'ятдесяти до ста тисяч осіб, здебільшого поляків. Крім того, ще до приходу радянських військ Волинь покинули 200—300 тисяч поляків, а впродовж наступних двох-трьох років за їхнім прикладом пішов ще мільйон їхніх співвітчизників, адже виявилось, що тепер вони опинилися в новій, великій радянській Україні — тоді як у попередні десятиліття обговорювалася необхідність вигнання бунтівничих українців з теренів, що перебували під владою Варшави.

Загалом кажучи, трагічний кінець столітньої історії польських поселень на теренах, які стали Західною Україною, був лише одним із багатьох процесів, що злилися в ширший потік, який змінив обличчя Європи, — цей потік ще в 1948 році проаналізував Кулішер у своїй чудовій праці з промовистою назвою “Європа в русі”¹

У цій перспективі Друга світова війна являє собою кульмінацію нового, часто-густо примусового *Völkerwanderung*, яке започаткували суспільні заворушення XIX століття (здаймо те, що говорилося про урбанізацію та спричинені індустріалізацією міграції), а відтак прискорила і продовжила Перша світова війна. Воно знову вибухнуло після 1939 року у вигляді радянських та німецьких депортацій, жорстоких поражень між національностями під прикриттям великомасштабної війни між Радянським Союзом та Німеччиною і переміщень, безпосередньо спричинених воєнними діями: здаймо міграції цілих народів, які супроводжували спершу

---

¹ E. M. Kulischer, *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917—1947*, New York, Columbia University Press, 1948; J. B. Schechtman, *Postwar Population Transfers in Europe, 1945—55*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1962.

наступ німців і відступ радянських військ, а згодом, навпаки, наступ радянських військ та відступ німців.

Це насильницьке переселення народів — яке вже на початку 1943 року зачепило більш ніж тридцять мільйонів європейців, а впродовж наступних років затягне ще двадцять мільйонів — було, *загалом кажучи*, ривком вперед у дедалі жорстокішому процесі ліквідації “проблеми” присутності кількох мовних та релігійних спільнот на тій самій території, котра, як ми бачили, визначала сутність мізесівської Східної Європи (і в цьому сенсі також цей ривок пов’язаний з розглянутими нами в другій частині процесами, які діяли вже принаймні протягом століття і які він часто брутально припиняв).

Але як епізод з поляками Західної України, так і продовження у повоєнний період переселення народів, під впливом прагнення помсти, спрямованого проти переможених, котрі — зокрема німці — в попередні роки розпалили до себе ненависть, дозволяють нам побачити один *окремий*, але надзвичайно важливий вимір цього явища.

Ліквідація німецьких спільнот на великій частині Східної Європи і польської спільноти у Східній Галичині фактично в корені підрізала ряд головних Нам’єрових “мацаків”, що їх простягали панівні народи на своїх територіях. Це теж було продовження процесів, які відбувалися вже протягом кількох десятиліть: згадаймо ще раз вплив урбанізації на етнічний склад міст, поступовий відступ турків з Балкан, відхід греків з Румунії, Болгарії і врешті з узбережжя Малої Азії і насамкінець відступ німців, спричинений поразкою 1918 року (ми вже говорили про те, що ще Першу світову війну розглядали як сутичку між слов’янами і німцями за панування у Східній Європі).

Однак наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки це явище набрало нових і набагато радикальніших форм. Зокрема, останній жорстокий прорив *Herrenvolk*ⁱⁱⁱ на Схід вилився в остаточну кризу німецькоцентричного світу, чи принаймні світу, заснованого безпосередньо на німецьких поселеннях, що зробило неможливим будь-яку нову спробу вирішення типу *gesamt-deutsch*.

Ці поселення, які колись сягали Волги¹, були зметені геть: вважається, що лише з 1945 до 1950 року було виселено близько 13—15 мільйонів східноєвропейських німців, десять мільйонів яких населяли території, що їх союзники віддали Польщі, а пізніше, у Потсдамі, де радянські лідери хвалилися, що у багатьох регіонах, які колись великою мірою були німецькими, вже “не залишилося жодного німця”, союзники уклали угоду, згідно з якою дозволялося “переселення до Німеччини, повністю або частково, німецького населення, яке ще залишилося в Польщі, Чехословаччині та Угорщині” (дуже цікаво порівняти з сучасними кордонами Німеччини слова *Deutschlandlied*^v, написаної у 1841 році, де говориться про розширення Німеччини аж до Мемеля та його річки Німану — нині, відповідно, Клайпеда та Нямунас у Литві).

Як писав її головний дослідник,

людські та фізичні підвалини “Серединної Європи” були тоді великою мірою знищені. Німці, тобто культурна спадщина їх міграції та колонізації, жодним відчутним чином вже не репрезентували спільного знаменника Центральної Європи. За винятком кількох сотень тисяч осіб, які ще живуть у Трансильванії та Угорщині [звідки багато хто вже “повернувся”], на схід від Одери, у богемських лісах чи в Каринтії^v німців уже немає. Мало котра з їхніх архітектурних пам’яток збереглася після пожеж у Ризі, Кенігсбергу, Гданську та на інших німецьких островах у слов’янському морі. Найбільша з часів пізнього середньовіччя міграція у європейській історії майже цілковито звільнила центральноєвропейські терени від німців, витискаючи їх назад до компактного ядра їх поселення, а тому можна переконливо твердити, що в 1946 році історія “Серединної Європи” закінчилася²

¹ *Atlas östliches Mitteleuropa*, за ред. Th. Kraus, Bielefeld-Berlin, Velhagen & Klasing, 1959; A. Komjathy та R. Stockwell, *German Minorities and the Third Reich*, New York, Holmes & Meier, 1980; A. Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, London, St. Martin’s Press, 1966; N. Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001; J. B. Schechtmann, *Postwar Population Transfers in Europe, 1945—55*, цит.; *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, за ред. M. Cattaruzza, M. Dogo та R. Pupo, Napoli, Esi, 2000.

² H.C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945*, den Haag, Martinus Nijhoff, 1955, p. 323.

Отже, можна твердити, що перша половина ХХ століття була також епохою “очищення” Східної Європи від німецького елемента, яке досягло найвищої точки в остаточному рознімеченні Пруссії. Від неї залишилася нині тільки область Кенігсберга-Калінінграда, яку заселили і окупували росіяни, тепер вже географічно відокремлені від своєї батьківщини, і доля якої неясна.

Однак з випадку поляків у Західній Україні нам уже відомо, що подібна доля судилася й іншим народам Східної Європи, які історично належали до гнобителів: тоді була ліквідована частина угорських спільнот, що вижили після поразки та кризи 1918 року, така ж доля спіткала італійські поселення на далматинському узбережжі, котрі були прямими спадкоємцями Венеційської імперії, а відтак послужили для італійського націоналізму приводом для відновлення його претензій.

Так зазнала краху ціла національна піраміда, на якій століттями трималася Східна Європа. Тоді здавалося, що все рухається в напрямку до завершення вже розпочатої ліквідації панівних народів та їхньої спадщини. Однак є два винятки, які спонукають до обережнішого підходу.

Перший, менший виняток складають серби, яким лише недавно вдалося створити собі сферу панування, хоч і не беззаперечного, і які, нехай у зменшеній формі та з багатьма обмеженнями, але зуміли зберегти цю сферу, застерігши за собою ядро влади в межах Югославської Федерації.

Більшим, і набагато яскравішим винятком є радянська експансія, адже досвід “великої вітчизняної війни” і сама риторика цієї війни зміцнили її російський елемент. Москва не лише вдруге відвоювала території, втрачені у 1917—1918 роках, але й розширила сферу свого панування аж до Берліна, майже цілковито охопивши своїм впливом терени, на яких колись панували німці, угорці та поляки. Експансія московської влади супроводжувалася проникненням та зміцненням російської присутності на територіях, прямо приєднаних до Радянського Союзу або повторно ним окупованих, тобто у Прибалтійських країнах, в Украї-

ні, Білорусії, Молдавії та колишній Східній Пруссії (вже згадувана область Кенігсберга-Калінінграда).

Однак, як і у випадку сербів, ці “мацаки” були зовсім іншими, ніж ті, що традиційно були пов’язані з давніми панівними народами на східних теренах.

Насамперед і в Радянському Союзі, і в новій Югославії народи, які фактично підлягали владі Белграда та Москви, мали — згідно з давнім ленінським рішенням, про яке ми вже говорили, — власні державні структури, влада яких, звичайно, була обмеженою, а іноді зводилася до простих орнаментальних елементів, але саме їх існування цілком міняло справу.

Крім того, хоч серби та росіяни зосереджувалися в містах і часто контролювали основну військову, адміністративну та політичну ієрархію, вони здебільшого займали нижчі соціальні та культурні ніші, ніж важливі прошарки місцевого населення, котре загалом вирізнялося вищим рівнем добробуту та освіти (інакше було у випадку Середньої Азії, де, за винятком густо колонізованого Північного Казахстану, російська — хоч правильніше сказати “слов’янська”, з огляду на вагу українського елемента, — присутність з самого початку мала відверто колоніальний характер).

Одначе, попри ці два фундаментальні винятки, можна твердити, що завершальна дія великої європейської війни зумовила вагоме зміщення кордонів мізесівської Східної Європи. Багатомовні території значно скоротилися; після Туреччини (яка, правда, змагалася в Анатолії з великою курдською проблемою, що мала подібну природу, але в Європі з нею були пов’язані лише відносно мало важливі болгарське та кіпрське питання) від них відійшли також Німеччина, Австрія та Італія, які мали стосунок до Східної Європи через свої поселення та імперські претензії на Сході, а також Польща і майбутні Чеська та Словацька Республіки.

Поруч з менш важливими явищами, поширеними майже в цілому світі і наявними також в Італії, залишалася проблема угорської меншини в Румунії, а насамперед реалії двох великих федеративних держав, СРСР та Югославської Республіки, в межах кордонів яких продовжувалося добровіль-

не і примусове переміщення населення, яке поглиблювало і ще більш ускладнювало питання, часто змінюючи водночас і його закономірності.

Однак і тут визначальним чинником трансформацій була Друга світова війна. Згадаймо, наприклад, ліквідацію єврейських спільнот у Прибалтиці, Білорусії та Західній Україні, вигнання з останньої поляків, різке зменшення італійських та угорських меншин у Югославії і майже остаточне зникнення німецьких меншин з Югославії та Прибалтики, з Південної України та волзьких областей, де їм довелося колективно заплатити рахунок за крах жорстокої імперської спроби, до якої були пристали чимало їхніх представників.

Наприкінці війни, наприклад, Словенія була вже майже цілковито словенською, тоді як у Прибалтиці зростала присутність росіян. Але найважливішим і найпоказовішим випадком була Україна. Будучи разом з Польщею країною, якій війна завдала найсильнішого удару, вона втратила майже п'ятнадцять мільйонів мешканців при населенні трохи більше сорока мільйонів. Перед війною це населення складалося з близько 70% українців, 10% росіян, а також з євреїв, поляків, татар, німців, греків та болгар. Після знищення майже двох мільйонів євреїв з трьох, депортації, ліквідації і втечі 700 000 німців та мільйона поляків, знесення грецьких та болгарських поселень на Чорному морі, розпочатого Сталіним перед війною і завершеного у 1942 році, та каральної депортації у 1944 році татар з Криму¹ — який тоді ще належав до Російської Республіки — нова, післявоєнна Україна, розширивши свої кордони і включивши колишню Східну Галичину, все ще була багатомовною країною, але істотно відмінною від тієї, якою вона була сім років до того: українці, які становили тоді близько 80%, співіснували із сильно скороченою меншиною євреїв та російською

---

¹ Документи, що стосуються депортації кримських татар, включно з перекладом відповідного декрету, а також інші документи стосовно цього питання можна знайти у <http://www.euronet.nl/users/sota/krimtatar.html>. Про депортації в СРСР загалом див. праці Бугая та корисний огляд Pohl, які вже цитувалися вище, с. 90, прим. 1.

меншиною, яка швидко зростала і незабаром досягла частки майже 20% від усього населення.

Це теж дає підставу твердити, що остання дія великої європейської війни ХХ століття з тих самих причин була вершиною не лише повернення до варварства, але й революції. До спричинених нею великих міграцій народів, до швидкого, один за одним, падіння численних держав, до кінця столітньої присутності спільнот на різних теренах додалося зникнення цілих суспільних класів, які впали жертвою нацизму та наступу Червоної армії, діяльності того чи того партизанського руху та нових режимів, які виникли після війни за підтримки Москви (більш ніж виправданими здаються з цього приводу гіпотези, висунуті дослідниками, які у перетвореннях, що відбувалися у Східній Європі після 1945 року, вбачали *продовження* процесів, розпочатих під час війни¹).

Перестали існувати або знайшли притулок деінде суспільні сили, які впродовж століть відігравали ключові ролі: пруські юнкери і польська шляхта, угорські і румунські магнати, німецькі та єврейські підприємці, велика частина міських ремісницьких та торговельних прошарків, які належали до національних меншин, а також верстви заможних селян, що з'явилися впродовж ХVIII—ХІХ століть завдяки розвиткові сільського господарства, а тепер зазнали удару колективізації, тощо. Іншими словами, ціла “історична суспільна піраміда” і, як ми бачили, національна теж — насамперед там, де соціальні поділи повторювали поділи національні, — на теренах, які займали велику частину континентальної Європи, була тоді “грубо обезголовлена і повалена”²

У Західній Європі, яку катастрофа зачепила порівняно незначним чином, удар 1939—1945 років теж призвів до фундаментальних змін, оскільки завершив процеси, котрі розпочалися у 1914—1918 роках, а відтак продовжувалися

¹ Див.: *The Politics of Retribution in Europe*, за ред. I. Deák, J. T. Gross та T. Judt, цит., і зокрема передмову Юдта та статтю Гросса.

² Н.С. Мейер, *Mitteleuropa*, цит., с. 342.

під час двох десятиліть міжвоєнного періоду. Згадаймо живучість *ancien régime*, який у 1914 році, незважаючи на попереднє “буржуазне” століття, все ще був дуже сильний: у 1945 році його було вже великою мірою знищено; насамперед йому завдала удару поразка, поваливши держави, під захистом яких він раніше виживав, а відтак — наслідки американської окупації.

Промовистим прикладом цього була Італія, де було ліквідовано монархію і відбулося завоювання держави католицькими та лівими партіями, котрі представляли також сільські і народні верстви та інтереси, проти волі яких у минулому було збудовано унітарну державу і від яких остання після своєї першої кризи даремно сподівалася захиститися за допомогою фашизму. Але й у Франції, яка формально належала до переможців, досвід Віші, а відтак втрата колоній призвели до фундаментальних змін, і навіть Велика Британія, яка справді виграла війну, але, внаслідок тривалих зусиль, які їй довелося здійснювати у воєнний час, а відтак відмови — хоч і розумно втіленої в життя — від імперських претензій, була змушена повністю переглянути уявлення про своє місце у світі і саму свою суспільну організацію — згадаймо, наприклад, спробу, до якої ми невдовзі повернемося, побудувати велику *welfare state*^{vi}. Ця спроба розпочалася відразу після війни і була породжена ідеями, в ім'я яких британці воювали, та досвідом соціальної та національної солідарності, яка зробила перемогу можливою.

Зрештою, сама втрата статусу великої потуги чотирма з п'яти великих європейських держав, що існували до 1939 року (дві з них, Німеччина та Італія, внаслідок поразки навіть зазнали краху), була сама по собі революційною подією світового масштабу. У 1945 році, мабуть, було важко усвідомити значення цього факту, але невдовзі, після надзвичайно швидкої ліквідації європейських колоніальних володінь, воно стало цілком очевидним.

Великі тиранії відіграли ключову роль у поширенні бруталізації, що досягла своєї вершини, та у розгортанні нового переселення народів; вони, зрештою, визначили революційне значення третьої і останньої дії європейської війни.

Нацизм, який відіграв вирішальну роль у породженні хвилі етнічного очищення та міграцій, що потрясли Східною Європою, призвів до руйнування німецького світу та викорінення або ліквідації великої частини еліт, котрі, як, наприклад, юнкери, панували у цьому світі в попередні століття (у такому ж світлі можна також розглядати факт знищення або вимушеної еміграції до Сполучених Штатів великої єврейсько-німецької культури, яка зробила значний внесок у відродження німецького верховенства у період після XVIII століття).

Натомість сталінізм продовжував свою справу й після війни, а Сталін, за вельми влучним описом Джиласа^{vii}, окрилений перемогою та новою могутністю, яку вона давала, вважав своїм правом змінювати за своєю волею державні кордони і долю цілих суспільних верств та народів, відданих, за його власними словами, на милість переможців, котрі вважали, що мають законне право “прибрати їх до рук” Звичайно, подібна постава споконвіку була властива всім переможцям (винятку не становлять ані західні союзники Радянського Союзу, ані югославська керівна верхівка, до якої належав Джилас), котрі часто-густо намагалися переробити світ на манір своїх бажань. Але Сталін був крайнім, украй жорстоким і примітивним уособленням “духу епохи”¹

Втім, з огляду на загальніші процеси, які тоді відбувалися, логіка розширення кордонів імперії, як зовнішніх, так і внутрішніх — тобто самого СРСР, — врешті-решт привела до парадоксальних результатів.

Повернімось ще раз до випадку України: українці належали до найбільших жертв сталінізму, принаймні починаючи з часів колективізації та голодомору 1932—1933 років, і цілком зрозуміло, що різні історії України загалом представляють Сталіна у подібні ката цілої країни та її мешканців. Однак у 1944—1945 роках саме завдяки імперським амбіціям Сталіна вперше об’єдналися — звичайно, в межах СРСР, але формально у лоні Української Радянської Соціалістичної Республіки — українські етнічні території шля-

¹ M. Gilas, *Conversations with Stalin*, Harcourt Trade Publishers, 1962.

хом анексії та “очищення” колишніх румунських та чехословацьких областей, а насамперед шляхом усунення поляків зі Східної Галичини, яка тепер “нарешті возз’єдналася з батьківщиною” І ось Сталін, який у 1944—1946 роках не лише істотно розширив маріонеткову Українську державу, але й із власних розрахунків надав їй місце в Організації Об’єднаних Націй, в посібниках з історії, інспірованих українським націоналізмом, цілком несподівано набуває нових рис і згадується майже з пошаною, однак потім швидко знов опиняється у своїй традиційній ролі з огляду на жакливі репресії, розв’язані ним для пацифікації приєднаних до радянської України областей та викорінення потужного партизанського руху під керівництвом націоналістів.

Аналогічні, але набагато яскравіші процеси відбувались у всій Східній Європі, яка потрапила під московське панування, і там — як ми говорили — чимало процесів, що почалися під час війни, тривали принаймні до 1953—1956 років. Держави, що були під контролем Сталіна, кинулися проводити енергійну і неперемінливу політику націоналізації, і не лише в економічній царині, намагаючись виправдати своє існування і здобути собі якусь легітимність та популярність в очах власного населення. Таким чином, процес поступового взаємопроникнення між соціалізмом та націоналізмом зробив ще один — і вирішальний крок вперед, причому набагато раніше, ніж звично вважають.

Візьмімо цього разу Польщу, котра під час війни бачила винищення свого єврейського населення, на що поляки дивилися з жахом з огляду на методи, якими це робилося, але іноді також із задоволенням, бо вирішувалася “проблема, яку однаково треба було вирішити”¹ Сталін забрав у неї великі території на сході, передавши їх з етнічних міркувань радянській Білорусії та Україні, однак компенсував це їй на

---

¹ Див. чудову статтю Гроча, *A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews and Communists*, у кн.: I. Deák, J.T. Gross та T. Judt (ред.), *The Politics of Retribution in Europe*, цит., с. 74—130.

заході теренами, за які поляки століттями сперечалися з німцями.

Вже у 1943—1944 роках невелика група польських комуністів (пам'ятаймо, що Польська комуністична партія була майже повністю знищена під час чисток 1937—1938 років), котрій невдовзі випаде керувати новою державою, відмовилася від гасел про права меншин, які містилися у програмі партії до війни.

У липні 1944 року, після підписання таємної польсько-радянської угоди, яка передбачала переміщення на захід польського кордону, Польща та СРСР почали обмінюватися етнічним українським та польським населенням. Цей обмін тривав майже два роки. Але якщо поляки, котрі опинилися в СРСР, покинули терени столітньої осілості без зайвих проблем, а ще 800 000 поляків приєдналися до інших 250 000 поляків, які подалися шукати притулку на Заході через етнічні переслідування, розв'язані проти них українськими націоналістами в 1943 році, то українці, які залишилися за межами нового польсько-радянського кордону, повели себе по-іншому. Нова Польська держава почала здійснювати дедалі бурхливіший тиск на тих 700 000 українців, котрі відмовлялися переселитися на схід. Коли в липні 1945 року деякі українські комуністичні керівники, що народилися в Польщі і були членами Польської комуністичної партії, поїхали до Варшави, аби заявити протест проти насильства, спрямованого на людей, які фактично все ще були польськими громадянами, уряд відповів їм, що “після угоди, досягнутої з Радянським Союзом про встановлення етнічного кордону, нашою метою є стати національною державою (*państwo narodowe*), а не державою національностей (*państwo narodowościowe*)”

У ті самі місяці були змушені емігрувати мільйони німців. Врешті-решт у 1947 році Польська соціалістична держава завершила заходи з “очищення” і розпочала операцію “Вісла” проти залишків української меншини; про цю операцію офіційні документи говорили як про “план повного усунення українського населення з південно-східних теренів Польщі” Зокрема, звіт політбюро партії про про-

ведення операції починався такими словами: “Щоб раз і назавжди розв’язати українську проблему в Польщі...”¹

У той самий період майже всі чеські політичні сили підтримали в її основних рисах політику, проголошену за радянської підтримки, котру Бенеш^{viii} у 1945 році підсумував так: “Ми вирішили раз і назавжди ліквідувати німецьку проблему в нашій республіці” Пізніше, 21 червня 1945 року, це рішення було оформлене декретом, який починався такими словами: “Зважаючи на прохання безземельних чехів та словаків про ефективне здійснення аграрної реформи та з огляду на прагнення раз і назавжди вилучити чеські і словацькі землі з рук чужоземних землевласників — німців та угорців — як також з рук зрадників Республіки, аби передати її в руки безземельних чеських та словацьких селян, за пропозицією уряду ухвалюю наступне...”

Отже, це ще раз показує, що в умовах, які запанували у Східній Європі, соціалізація та націоналізація ішли пліч-о-пліч одна з другою, спонукаючи навіть мирних чехів, які тільки-но звільнилися від семирічного німецького ярма, вдаватись при здійсненні проголошених Бенешем заходів до набагато більшого насильства та пролиття крові, ніж те насильство та кровопролиття, котре супроводжувало “вирішення” української проблеми в Польщі. Тоді було відрізано один із найбільших Нам’єрових “мацаків” — Богемію та німецькі Судети, і нема сумніву, що ця операція сприяла зміцненню позитивного образу радянського режиму та комуністичної партії в новій Чехословаччині, де, як відомо, на початку вони користувалися значною народною підтримкою²

В Угорщині, яка повторно зазнала поразки, кожні чотири з п’яти членів “промосковської” керівної верхівки компартії були євреями, і комуністи нагромадили таку сильну ненависть до націоналізму та інспірованих ним режимів, що керівник компартії Ракоші^{ix} побоювався, що буде дуже важко поєднати комунізм з націоналізмом, і замислювався про

¹ T. Snyder, “To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All”, цит.

² J. B. Schechtman, *Postwar Population Transfers in Europe*, цит., с. 88 і далі; F. Leoncini, *La questione dei Sudeti, 1918–1938*, Padova, Liviana, 1976.

шляхи досягнення цієї, такої бажаної мети. У квітні 1945 року, наприклад, він писав Дмитрову, що повернення з СРСР комуністів єврейського походження — серед яких був і він сам — становило велику небезпеку: видаючи себе за найбільших антифашистів, вони швидко займали ключові посади, а потім виявлялися “корумпованими кар’єристами” (Ракоші, зокрема, згадав у негативному ключі роль євреїв на чорному ринку) і демонстрували населенню “сильно юдеїзований” (*stark verjudet*) образ партії, тим самим дуже їй шкодячи.

Для досягнення своєї мети Ракоші намагався не лише обмежити присутність і вплив євреїв, але й зробити комуністичну партію найбільшим прибічником видворення з країни громадян німецького (швабського) походження. При цьому використовувалися імена та символи подій 1848 року, і в столітню річницю цих подій, яка святкувалася в березні, він закликав комуністів пройти урочистим маршем без червоних прапорів — а якщо без червоного таки не можна обійтися, писав він, “дивіться на червону смугу на нашому трикольоровому прапорі” (у 1951 році пропагандистський відділ партії проповідував необхідність “прищеплювати якнайширшу і якнайглибшу інтерпретацію патріотизму в народній свідомості”)¹

Звичайно, у згаданих нами двох виняткових випадках з подібних причин справи набрали іншого напрямку. І Радянський Союз, і Югославія далі проголошували себе позанаціональними державами і розглядали, принаймні формально, національне питання — і врешті, за їхніми твердженнями, розв’язали його — на основі тієї самої формули (нова югославська конституція точно повторювала радянську, надихаючись ленінським розв’язанням 1921—1922 років, яке полягало у наданні теренам під пануванням Москви форми, яка мала бути федеративною в центрі і національною на місцях). І якщо в СРСР війна і перемога справді зумовили відчутне посилення великоросійської імперської ідеології, зо-

¹ Цитати взяті з автореферату: M. Mervius, *Nationalism and Communism in Hungary, 1945—53*, надрукованого у: “H-Russia” 15 лютого 2000 р.

крема у пропаганді та офіційному іміджі режиму, котрий, далі прославляючи братерство народів, тепер додавав, що серед цих народів, однак, є “старший брат”, тобто російський народ, то в Югославії Тито намагався стримувати будь-які прояви націоналізму, насамперед сербського.

Але попри те, що вони були наднаціональними просторами, які полегшували процеси взаємопроникнення мов, культур та національностей (зокрема, але не лише внаслідок репресивних рішень про переміщення того чи того народу з одного місця країни в інше), саме ленінське розв’язання національного питання 1921—1922 років зробило і СРСР, і Югославію інкубаторами національних держав. Адже слід пам’ятати, що федерація, яка навіть за назвою була позанаціональною, складалася з держав, організованих за етнічним принципом і формально прив’язаних до тієї чи іншої національності. Звичайно, ці державні утворення були недостатньо розвинені, їхні структури мали надто мало влади, однак вони існували, і з часом їхня влада зростала, зокрема завдяки процесам модернізації, котрі, як і в інших країнах, радше посилювали, ніж послаблювали національний вимір¹

Загалом кажучи, і в СРСР, і в Югославії обраний керівництвом спосіб розв’язання національного питання просто відклав на пізніше його вибух, який у майбутньому набере зовсім інших форм, але водночас сприяв нагромадженню енергії, потрібної для цього вибуху.

---

¹ Див. у кн.: Гелнер Е. *Нації та націоналізм; Націоналізм*.— К.: Таксон, 2003, стандартне пояснення пов’язань між модернізацією та розвитком націоналізму, котре не здається мені надто переконливим з причини його перебільшено детермінованого характеру. Адже, хоч модернізація й справді підсилює націоналізм, однак інтенсивний розвиток націоналізму не потребує модернізації, як доводить надзвичайно сильне національне почуття не надто модерної польської та угорської знаті (заперечення, що їхній націоналізм не був новочасним, не витримує критики, адже тоді теза Гелнера зводиться до тавтології, що модернізація викликає народження модерного націоналізму). З другого боку, процеси модернізації іноді могли не лише зміцнювати, але й послаблювати процеси націоналізації — згадаймо, наприклад, випадок білорусів і частково українців.

В цій перспективі історія країн, котрі, здавалося б, у повоєнний період являли собою важливі винятки в загальній картині зведення рахунків між національностями (я кажу “здавалося б”, тому що насправді це зведення рахунків відбувалося там уже раніше і продовжувалось далі, хоча й у специфічних формах), теж, схоже, підтверджує гіркі міркування Іштвана Деака. У своїх роздумах над різними моделями державотворення у Східній Європі починаючи з 1789 року і далі, а насамперед над катастрофами, що їх започаткувала Перша світова війна і довела до апогею Друга, він дійшов песимістичного висновку, що всі уряди, які змінювали один одного на цих теренах,— і давні імперії, і національні держави, що з’явилися внаслідок розпаду Османської імперії, і держави, народжені у Версалі, і режими народної демократії, що виникли після 1945 року, — зазнали невдачі майже у всіх своїх цілях, крім “етнічного очищення”, якому ніколи не бракувало народної підтримки. Отже, це, схоже, була постійна ознака, яка супроводжувала успішне державотворення в історії Східної Європи останніх двохсот років.

Немає сумніву, що мовна мапа Європи, накреслена між кінцем XVIII та початком XIX століття, стала — за словами Нам’єра — *magna charta*^x європейського націоналізму, і так само нема сумніву, що політична мапа Європи 1945 року (а тим паче 1991 року) повторює її кордони набагато точніше, ніж Європа 1815 року. Але ціна, заплачена за перемогу тієї чи іншої національності на власній території, була надзвичайно високою, насамперед у Східній Європі: поступове, часто-густо бруральне стирання строкатості барв, яка ще кілька десятиліть тому характеризувала мовну мапу сходу Європи, а в Югославії та Радянському Союзі існувала ще зовсім недавно (і продовжує існувати далі, а навіть виглядає на те, що нині вона відроджується в нових і неочікуваних формах, починаючи із західних теренів). Цей процес досяг своєї кульмінації у різноманітній практиці “вирішення раз і назавжди” 1939—1947 років, символом яких є єврейська трагедія, надзвичайна і унікальна саме з огляду на її екстремальний характер.

Отже, ХХ століття проходило під знаком жорстокої війни-революції, яка складалася з таких же жорстоких конфліктів. Ця війна-революція наповнила його першу половину і визначила схеми, за допомогою яких прочитувалися наступні десятиліття. Той, хто став жертвою одного з цих конфліктів або просто був його свідком, ніс на собі його тавро протягом цілого життя, якщо тільки пізніше не зазнав ще одного удару з протилежного боку (прикладів не бракує: це, скажімо, галицькі українці, які стали комуністами, борючись проти польського гніту, а відтак їх підкосили спершу повідомлення про голод 1932—1933 років у радянській Україні, а пізніше — радянське вторгнення 1939 року; або ж німецькі комуністи, яких Сталін у 1939—1940 роках видав гестапо).

Гадаю, така постановка питання допоможе зрозуміти надзвичайну силу *логіки групування*, яка переважала в минулому столітті. Тому нині не треба дивуватися, коли, гортаючи праці з історії ХХ століття, написані в останні десятиліття, ми відчуваємо, що навіть найкращі з них опановані цією логікою, а отже, хоч і непрямо, також трагічними подіями великої війни, яку ми тут розглядали. Навіть сторінки, написані найкращими істориками, часто-густо несуть відбиток їхнього особистого досвіду серед великих хвиль століття. Це століття багато кому з них зовсім не подобалося, але саме в ньому їм довелося жити.

Це аж надто очевидно у випадку радянської історії: слова, якими закінчується попередній абзац, становлять сутність непрямої відповіді, яку дав мені Моше Левін на запитання про те, чому навіть йому було так важко уникнути впливу певних схем. Однак найбільш несподіваним чином ця відповідь виразилася в одній з найпопулярніших праць, присвячених історії Європи ХХ століття,— у книжці “Коротке століття” Гобсбавма, де належним чином згадуються колективізація, голодомор та інші радянські трагедії 30-х років, але фігурують вони в розділі, присвяченому 50-м рокам, тобто тому періодові, коли про ці події дізнався автор, мабуть, для того, щоб не порушити схеми, яка

лежить в основі інтерпретації попередніх десятиліть, а зокрема 30-х років та Другої світової війни¹

Досі ми розглядали останню дію великої війни, яка характеризувала ХХ століття в Європі, з погляду властивих йому трагедій, котрі підтвердили, ба навіть перевищили найпесимістичніші прогнози 30-х років, якими завершується попередній розділ. Однак, якщо ми змістимо погляд, щоб охопити ціле останнє десятиліття цієї третьої дії, що настало після 1945 року, і посунемо його ще далі, включивши десятиліття після 1956 року, ми побачимо несподівані явища, які часто перебувають у відкритій суперечності з регресом, започаткованим Першою світовою війною.

Звичайно, на Сході справи повернули на зле. Внаслідок каральної політики, яку проводив на основі принципу колективної відповідальності Радянський Союз стосовно переможених і яка була ще примітивнішою, ніж політика французів у Версалі, внаслідок застосованих способів “вирішення” національного питання, а згодом — політики, яку проводили промосковські режими, Центральна і Східна Європа виявилася в багатьох відношеннях жертвою повоєнного періоду. І хоча перекроювання деяких кордонів справді покінчило зі столітніми конфліктами, а усунення від влади деяких суспільних прошарків, як польська, румунська та угорська шляхта, відповідало бажанням великої частини населення, однак ціна, яку було заплачено не лише за це — згадаймо, як було вирішено питання польсько-українських або західних чеських кордонів, — але й за імпорт тиранічних режимів за московським взірцем, і загалом за прийняття радянської моделі в країнах, які часто-густо були набагато розвиненішими у громадянському та соціально-економічному плані, була надзвичайно високою.

Спроба розв’язати проблему села за зразком того, як це відбувалося в СРСР за 15—20 років до того, тобто шляхом примусової колективізації та індустріалізації згори, теж пі-

---

¹ E. J. Hobsbawn, *Age of Extremes. The Short Century, 1914—1991*, London, Michael Josph, 1994; A. Graziosi, *La grande guerra contadina in URSS. Bolscevichi e contadini, 1918—1933*, Napoli, Esi, 1998, pp. 106—107.

шла парадоксальним шляхом. З огляду на викликану цими заходами бурхливу реакцію, яку посилювало також те, що вона була тісно пов'язана з національним (і релігійним) питанням, після перших великих “успіхів” ці спроби довелося облишити, часто-густо під тиском Москви, де найближчі соратники Сталіна сприйняли смерть тирана як сигнал до різкого скорочення ступеня примусу, і в СРСР, і в країнах-сателітах¹ За кілька років це зумовило виникнення певних компромісів,— найбільш показовим з яких був, мабуть, польський,— котрі, як ми говорили на початку цього розділу, дозволили селянським суспільствам сходу Європи довше вистояти супроти наступу певного, мало привабливого різновиду модернізації. Повернімось тут до особливостей радянської моделі в тому вигляді, як вона визначилася в 30-і роки, коли реакція народу на ініціативи держави, як також кризи та економічне нездоров'я, які є природними супутниками намагання держави цілковито керувати економікою, обмежили процеси індустріалізації до секторів, пріоритетних для виживання та утвердження держави як великої потуги, тобто секторів, представлених військово-науково-промисловим комплексом та пов'язаною з ним великою індустрією.

Внаслідок подібних у певному сенсі явищ (особливо після хрущовських реформ 1953—1956 років)² селянське суспільство в СРСР, глибоко трансформоване ініціативами держави, також довше вистояло супроти модернізації, якої воно не любило і до якої не мало доступу, і таким чином утворилося консервативне ядро, ще досі не розчинене часом в Радянському Союзі: кількість міських мешканців — взятих у дуже широкому розумінні — лише у 1960 році

---

¹ M. Kramer, *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making*, у: “Journal of Cold War Studies”, 1, 1, 1999, pp. 3—55; 1, 2, 1999, pp. 3—38; 1, 3, 1999, pp. 3—66.

² M. Lewin, *The Kolchoz and the Russian Muzhik* (1980), у кн.: *The Making of the Soviet System*, New York, Pantheon, 1985, та: И. Е. Зеленин. *Аграрная политика Н. С. Хрущева и сельское хозяйство страны // Отечественная история.*— Т. 1.— 2000.— С. 76—93.

перевищила число мешканців сільських населених пунктів, котрі ще в 1990 році становили 34% населення країни¹

Однак, на відміну від країн-сателітів, наслідки війни в СРСР були не так однозначно негативними. На коротку перспективу перемога справді зміцнила владу і сваволю генералісімуса і зумовила нові форми регресу, втілені у здійсненому за наказом Сталіна репресивному розв'язанні проблем, що виникли під час відбудови і в його внутрішній імперії, і в зовнішній, тобто у смузі нових держав Східної Європи. Але, як нам відомо, через кілька років справи в СРСР набрали іншого напрямку, і це стало можливим саме завдяки процесам, які визрівали під час війни.

Насамкінець, на заході Європи, попри незначні випадки регресу, представлені, наприклад, розвитком військово-промислових структур, пов'язаних, як у випадку атомної індустрії, з важливими науковими секторами (хоча, на відміну від Радянського Союзу, у західних країнах ніхто не використовував працю в'язнів при переробці урану) і часто під захистом системи секретності, розвиненої під час війни, а відтак зміцненої під час "холодної війни", явища післявоєнного періоду були, безперечно, позитивними. А там, де вряди-годи проявлялися або мали хвилинний успіх тенденції, які можна назвати реакційними, вони загалом представляли радше реакцію залишків колишніх панівних верств та їхнього менталітету на зміни, породжені або прискорені війною і приходом американців, а не наслідок цих змін, а отже, війни як такої (одначе залишається фактом те, що американці толерували, а іноді й заохочували подібні тенденції, керуючись міркуваннями, пов'язаними з міжнародною розстановкою сил).

Таким чином, незважаючи на її брутальніший характер, а отже, на інтенсивніші явища бруталізації населення, наслідки останньої дії великої європейської війни часто були зовсім іншими, а то й протилежними, порівняно з першою її дією. Що ж було цьому причиною? Звичайно, фундамента-

¹ Госкомстат СССР. *Демографический ежегодник СССР, 1990*.— М.: Финансы и статистика, 1990.— С. 7.

льною в цьому плані була першорядна роль, яку почали відігравати Сполучені Штати у європейських справах після 1945 року. Однак, гадаю, відповідь на це запитання слід шукати, принаймні почасти, у тому, що ця дія стала війною за визволення від деяких великих європейських недуг, знищивши або принаймні послабивши їх. В одних аспектах це проявлялося з усією очевидністю, хоч не без суперечностей, тоді як в інших аспектах це відбулося завдяки деяким непередбаченим наслідкам війни.

Першу з цих недуг, і найбільш нелюдську навіть у своїх власних декларованих намірах, представляли Гітлер та нацизм. Однак, принаймні на Заході, Друга світова війна також дискредитувала націоналізм, а отже, непрямим чином і національну державу, і завдала остаточного удару по колоніалізму (який раніше забезпечував цій національній державі імперську сутність та методи). Як нам відомо, хоча війна, безперечно, й підсилила владу і престиж Сталіна, але вона також заклала на східних теренах основу для швидкого та безболісного краху сталінського деспотизму, а відтак і для зруйнування міфу Сталіна, що було першою великою тріщиною на тілі комуністичної парарелігії, котрій перемогла Радянського Союзу у війні надала нового життя і нових обрисів.

Про Гітлера та нацизм тут доречно згадати хіба що для того, аби підкреслити, яким великим здобутком була радикальна поразка такого нещадного і агресивного імперського проекту.

Більший інтерес становить для нас питання еволюції великих західних національних держав в умовах занепаду тієї ідеології та багатьох із тих засад, які колись лежали в основі їх виникнення. Ці засади, — як зауважив у 1938 році Вікторіо Фоа у листі з в'язниці¹, — починаючи з другої поло-

---

¹ З певними логічними натяжками та ігноруючи той факт, що і ліберальні *націоналісти*, і соціалістичні *націоналісти* насправді були насаперед *націоналістами*, але навіть завдяки цьому вловлюючи важливий елемент істини, Фоа зауважив тоді суттєву ідейну єдність між італійськими націоналістами-соціалістами, лібералами, радикалами та консерваторами — але це спостереження, гадаю, справедливе для націоналістів

вини XIX століття, поступово стали ототожнюватися із засадою експансії власної держави та національності (не випадково на початку XX століття всі ці держави, які ми вперто продовжуємо називати національними, були водночас імперіями або хотіли ними стати)¹

Після 1945 року — як це вже було протягом короткого часу у Ваймарській Німеччині після 1918 року — поразка еліт та ідей, якими керувалися ці держави, а також поразка ядра їхньої могутності повернула цю еволюцію в бік, протилежний до напрямку, який переважав у 20-х та 30-х роках. У Франції — хоч пізніше криза, спричинена колоніальним питанням, привела до того, що там переважили інші варіанти, — в Італії та Німеччині прийшли до влади християнські демократи та соціалісти, тобто сили, які були чужими, а то й ворожими попередньому типові державного будівництва. Цього вже було достатньо, щоб підірвати культ

усіх європейських країн, адже їхня “позірна фундаментальна антитеза у програмі-максимум та у базових передумовах, якщо добре подумати, виливається у кількісну відмінність: одні мають намір розширюватися до певної межі, поки є згода міжнародної громадськості і непорушним залишається ліберальний порядок всередині країни; інші хочуть розширюватися навіть коштом міжнародних незгод і конфліктів, а якщо є потреба, то й шляхом диктатури; оскільки до 1911 року перша альтернатива була неможливою, їхні конкретні погляди були, по суті, тотожними; незгода виникла тоді, коли довелося вибирати між політикою поразницькою та політикою націоналістичною на шкоду націоналізмові інших, в разі потреби — шляхом війни. Але чи існувало колись ідейне розходження під цим оглядом? Не думаю, що ніхто не насмівився мріяти про Європу, яка б складалася з національних держав з добре окресленими і чіткими сферами діяльності, котрі б уважно спостерігали одна одну з якнайбільшою взаємною пошаною до недоторканності іншого; з огляду на динамічність історії, у царині національності можна мріяти лише про експансію — і, якщо бути послідовними, про експансію без подібних обмежень; суперечності між принципом національності та імперіалізмом, яку бачать деякі ліберальні історики, не існує” (*Lettere dalla giovinezza*, цит., р. 470).

¹ Франко Вентурі відповів на проголошення Муссоліні імперії, прославляючи націю, яка була історичним ворогом імперій (див.: *La lotta per la libertà. Scritti politici*, Torino, Einaudi, 1996). Але, як ось-ось напише Фоа у своїх листах (див. вище, попередню примітку), метою європейського націоналізму та національних держав вже давно була експансія.

верховенства держави (а можливо, навіть саме відчуття держави, але в перспективі це менш важливе питання), який, попри перехід численних інтелектуалів від одного ідола до іншого, послаблювався також відносним занепадом ідеології етатизму: згадаймо, наприклад, що саме тоді почалася боротьба з тоталітаризмом.

Навіть у переможній Великій Британії, яка не була і не вважала себе національною державою, Черчил зазнав поразки від лейбористів, які вже були в уряді перед війною, а тепер, впроваджуючи план Бевериджа^{xi}, зробили фундаментальний внесок в остаточне утвердження новочасної держави загального добробуту, послуговуючись частиною важелів та державних структур, створених під час війни.

Заохочені прикладом американців¹ та англійців і під їхнім тиском, але часто-густо, з огляду на свою культурну спадщину, посуваючись набагато далі, нові партії при владі на континенті теж почали створювати *welfare state*, — державу, котра характеризувала Західну Європу періоду після Другої світової війни. Досить порівняти структуру бюджетів європейських країн, зокрема починаючи з 60-х років, з бюджетами кінця XIX століття, а також 30-х років, аби зрозуміти, наскільки глибоко змінилася природа держав, адже раніше значну частину їхніх витрат поглинали воєнні міністерства, міністерства військового флоту та внутрішніх справ, а також монарші двори, а тепер кошти дедалі більше спрямовувалися на пенсійне забезпечення та охорону здоров'я, а на “оборону” — показовою є також зміна назви — виділявся лише незначний відсоток.

Ці великі зміни впроваджувалися шляхом проведення політики, яку часто-густо помилково називають кейнсіан-

---

¹ Вплив, що його здійснювали тоді Сполучені Штати, не можна розглядати як чисто “зовнішній” чинник. У багатьох відношеннях він був пов'язаний з поверненням до Європи десятків мільйонів європейців, які емігрували з неї в попередні десятиліття. Вони були одним із зв'язкових елементів “атлантичної спільноти”, явища історичного, а отже, минушого, основи якого були підірвані зміною масштабів європейського міграційного потоку, американізацією емігрантів і врешті зникненням радянської загрози.

ською, і супроводжувалися новим зростанням ваги держави та ступеня її втручання в економіку. Звичайно, як уже говорилося з приводу “нового курсу”, це запускало в рух економічні механізми, які в певних відношеннях були споріднені, хоча б способом їхнього функціонування, з механізмами воєнної економіки. Але, так само як у випадку “нового курсу”, мені здається, що буде помилкою говорити про співвідношення між цим різновидом розширення повноважень держави в демократичному контексті, яке часто пов’язане з соціальними потребами та запитами, а водночас є наслідком і знаряддям залучення мас до життя держави, про яке стільки дискутували ще у XIX столітті¹, з одного боку, та регресом до військово-промислових держав та тираній, які характеризували попередній період, з другого (але ми знаємо, що націонал-соціалістські рухи, які ототожнювалися з цими державами, теж намагалися шляхом агресивних заходів розв’язати проблему “націоналізації мас”).

Це радше можна вважати утвердженням явища нового типу, існування якого — передбачене Шмітом, котрий під впливом своєї зневаги до Ваймарської Німеччини змалював його доволі гротесковим чином, — великою мірою ускладнює створену Спенсером схему, оскільки вводить поняття розширення повноважень держави, не пов’язане з війною і в певному сенсі та до певної міри здійснене за бажанням значної частини суспільства.

Крім того, як зауважив Галлі делла Лоджіа^{xii}, послаблення традиційної держави та ієрархічних засад, на яких вона ґрунтувалася і якими традиційно було просякнуте європейське суспільство у соціальній та політичній царині, а також у сфері сім’ї та стосунків між статями, сприяло надзвичайній мобілізації індивідів, яку стимулювала загальна атмос-

---

¹ Між іншими, роль, яку відіграли в багатьох країнах ліві сили у цьому будівництві, а отже, у залученні мас до життя держави, якій ці самі сили часто формально протистояли, говорить про їхній національний характер. Див. також останні сторінки третього розділу. Цікаво зауважити, що Д. Гранді, який був тоді у вигнанні, все-таки зрозумів, що відбувається, принаймні в Італії (див.: *Il mio paese. Ricordi autobiografici*, Bologna, Il Mulino, 1985, pp. 97—106).

фера свободи, потреба і воля до відбудови і яка була можливою завдяки все ще наявній в усіх європейських країнах значній демографічній енергії, що лежала в основі економічного дива періоду після Другої світової війни. Зокрема, достатньо було кількох десятиліть, щоб відбулася самоліквідація — шляхом активної участі в ній їхніх членів, яких штовхало прагнення поліпшити своє життя, — великих селянських суспільств, котрі століттями становили один із стовпів Західної Європи.

У міжнародній площині, знову ж таки також завдяки американському тискові, криза національних держав та еліт, які ними керували, а також криза пов'язаних з ними колоніальних імперій відкрила Заходіві шлях до нового типу державного будівництва, пов'язаного спочатку зі Спільним ринком, а відтак — з Європейським Союзом. Показово, що, попри безсумнівну роль ліберально-соціалістичних меншин, батьками цього утворення були три християнські демократи: Шуман^{xiii}, Аденауер^{xiv} та Де Гаспері^{xv}, які були вихідцями з культури, довший час ворожої світові, що народився у 1789 році, і глибоко чужої тому націоналізмові, який, на думку Шабо, являв собою “заперечення відчуття європейської єдності”¹

Варто додати, що, хоч її здійсненню сприяв довгий мирний період, а її офіційну риторику, на щастя, характеризували неодноразові заклики до демократії та свободи і їй було свідомо і силою речей надано позанаціонального характеру, навіть спроба всеєвропейського державного будівництва теж врешті-решт зумовила виникнення більш чи менш грубих ідеологічних явищ, спрямованих на її обґрунтування, часто-густо заснованих на історичних реконструкціях або на дещо сумнівних уявленнях про роль історії та істориків²

¹ М. Ferro у кн.: L. Febvre, *L'Europa. Storia di una civiltà* (1944—1945), Roma, Donzelli, 1999, p. 321; F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa* (1944), Bari, Laterza, 1961, p. 133 і далі.

² Див. ґрунтовний вступ Н. Дейвіса до його праці: N. Davies, *Europe. A History*, New York, Harper, 1998 [Н. Дейвіс. *Європа. Історія*. — К.: Основи, 2000]; М. М. Benzoni та В. Vigezzi (ред.), *Storia e storici d'Europa nel XX secolo*, Milano, Unicopli, 2001.

Прискоривши кризу чільних європейських потуг та національних держав, які були водночас імперськими державами, Друга світова війна відкрила також шлях фінальній фазі деколонізації, а отже, остаточній втраті винятково привілейованої позиції, що її займала Європа у світі протягом кількох століть. Як у випадку Першої світової війни, а навіть більшою мірою, це відбулося через участь у війні підданців з колоній, багато з яких відтак поповнили військові та організаційні кадри багатьох національних рухів, а також завдяки ідеології, під прапорами якої велася ця війна, принаймні на Заході.

Воєнна пропаганда *British imperial agencies*^{xvi} сама по собі немало спричинилася до підживлення надій на свободу в колоніях, представляючи, наприклад, в Африці Другу світову війну як *vita vya uhruru*, війну за незалежність. Відповідаючи 1949 року у Вашингтоні на запитання про те, які сили підштовхнули африканців до боротьби за незалежність, майбутній президент Нігерії Азиківе^{xvii} використав уривок з промови, виголошеної за кілька років до того Елеонорою Рузвелт: *we are fighting a war today so that individuals all over the world may have freedom*, — свободу, яку Елеонора Рузвелт назвала також *an equal chance for every man to have food and shelter and a minimum of such things as spell happiness*^{lxviii}

Ця боротьба за свободу, яку розуміли також як звільнення від злиднів, ототожнювалася з боротьбою за “національну” (лапки необхідні, адже часто йшлося про терени, на яких співіснувало кілька етнічних груп) незалежність, а отже, з націоналізмом. Достеменно так само, як кілька десятиліть до того у Східній Європі, останній зрозумілим чином пов’язувався з соціалізмом: колонії теж прагнули визволення від чужинців, які займали верхівку етнічної та соціально-економічної піраміди, до того ж вони мали за взірєць радянську модель, якій перемога у війні принесла величезний пре-

---

¹ B. Davidson, *The Black Man's Burden. Africa and the Curse of the Nation-State*, New York, Times Books, 1992, pp. 163—64.

стиж, приховуючи як її минулі трагедії, так і властиві їй величезні проблеми.

Після 1945, а особливо після 1956 року, коли розв'язання “суецької кризи” зі всією очевидністю показало безнадійність кризи європейських імперій (якщо навіть Велика Британія та Франція в союзі між собою були неспроможні провадити незалежну зовнішню політику, яка б ішла всупереч бажанням двох “надпотуг”, з цього *a fortiori* випливало, що жодна європейська держава не була більше великою потугою в розумінні Ранке), відбувся вибух державотворчих спроб у “третьому світі”, і тоді велика частина цих держав, також під впливом інших чинників, стала на шлях, прокладений свого часу Радянським Союзом.

Попри дуже різні умови, там теж ішлося про побудову нових держав і водночас про створення у них новочасного сектора (війська, промисловості, освіти тощо), необхідного для їх виживання, і зробити це треба було в умовах відсталості та конкуренції з колишніми господарями та новопривуленими хазяями, часто-густо вимушено вирішуючи складні етнічні проблеми і відчуваючи потребу, зокрема психологічну, дистанціюватися від Заходу та його культури.

Внаслідок цього відбувся незвичайний розквіт більш чи менш оригінальних (“національних”) та націоналістичних версій соціалізму, котрі — також з огляду на міжнародну розстановку сил — вбачали в СРСР важливий орієнтир. Таким чином, марксизм німецько-радянського штибу, як ідеологія державного будівництва в умовах відсталості у ХХ столітті, на певний час став головним спадкоємцем гегельянства та економічного націоналізму Ліста, що ними керувалися чимало будівників держав у континентальній Європі ХІХ століття¹

Тут не місце говорити про надзвичайно високу ціну, очевидну для багатьох, яку було заплачено за цей вибір і яка була в певних відношеннях неминучою. Можна хіба що додати, що й у площині розпаду колоніальних імперій та народження на їхніх територіях держав, що мали за взірць ра-

¹ А. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, цит., с. СІХ.

дьянську модель, теж підтверджується відносна ізоляція Піренейського півострова (я маю тут на увазі зокрема Португалію, оскільки іспанська колоніальна імперія увійшла в кризу раніше, і ця криза навіть спричинила переосмислення самої позиції Іспанії у світі і великою мірою зумовила виникнення угруповань, що боролися між собою, шукаючи вирішення цієї проблеми) від процесів, що розгорталися по той бік Піреней, однак дуже скоро цю прогалину теж було надолужено.

Як ми вже згадували, хоча є підстави твердити, що війна також поклала край сталінізмові, принаймні непрямим чином, однак зв'язок між ними не такий однозначний. Адже на коротку перспективу перемога зміцнила владу і престиж Сталіна, котрий, як писав Гросман^{xix} у своєму романі “Життя і доля”¹, міг тепер слушно сподіватися, що сніг, який вкрив загиблих німецьких вояків під Сталінградом, водночас прикрив — у свідомості і радянських громадян, і людей на Заході — жертв і голодомору 1932—1933 років, і великого терору, і численних здійснених за його наказом депортацій.

Крім того, вже згаданий спосіб вирішення питання відбудови через репресії, застосований Сталіним, брутальна пацифікація завойованих територій, спосіб поведінки в окупованих країнах, депортації на етнічній основі, голод 1946—1947 років, збільшення числа в'язнів концтаборів, мешканців колоній та місць заслання, яке тривало аж до 1952 року, драконівські заходи покарання за дрібні злочини проти соціалістичної власності, скоєні заради виживання, широкомасштабне застосування, зокрема після перемоги, затверджених у 1940 році антиробітничих заходів і дедалі ширша антисемітська кампанія свідчать про те, що, знову ж таки на короткий час, війна зумовила в СРСР новий етап “регресу”

Однак, як було переконливо доведено, можна вважати, що сталінізм почав агонізувати вже в 1941—1942 роках. У 1944 році новий статут Червоної армії, що ґрунтувався на досвіді 1943 року, ствердив, що основою поведінки радян-

---

¹ В. Гроссман. *Жизнь и судьба*.— М.: Аст-Олимп, 2002,— чудовий роман і водночас найкращий і найправдивіший вступ до реалій війни на Східному фронті, як вони бачилися з радянського боку.

ських офіцерів повинна бути “гнучкість, несподіваність та ініціатива”; вони завжди мають бути готові “дерзати і приймати сміливі та розумні рішення”, беручи на себе відповідальність за них. Коротше кажучи, офіційно визнавалося, що для перемоги життєво необхідна активна участь окремих людей, що ґрунтується на їхніх судженнях та волі, тобто щось протилежне тому, чого навчали населення репресії попередніх десятиліть. У ті самі місяці безпосередній особистий контакт з реаліями Прибалтики, Чехії, Угорщини, Німеччини, Австрії, а також Польщі, Словаччини, Болгарії та Румунії спростовував в очах мільйонів фронтовиків радянську пропаганду попередніх десятиліть стосовно успіхів СРСР і злигоднів Заходу, який виявився далеко багатшим і упорядкованішим від їхньої власної країни¹

Тому війна проти німців, яку виграв не лише режим, але й населення, а точніше, союз між режимом та населенням, постає перед нами з двома суперечливими обличчями: з одного боку, зміцнення влади та престижу Сталіна, зростання репресій та сваволі, а з другого — віднайдення гідності великою частиною народу, а точніше, народів, принижених у попереднє десятиліття. Дійсно, для багатьох людей перемога стала протиотрутою до попередніх страждань, котрі перестали становити основоположний досвід їхнього життя, і тепер ці люди могли самовизначитися на основі нового, набагато позитивнішого випробування (те, що це випробування, а точніше, перемога у війні, пізніше почасті замінило революцію як центральний міф, що становив основу легітимності СРСР, вказує на глибинну зміну, спричинену війною у природі режиму, котрий фактично прожив два життя, хоча у друге своє життя він, звичайно, вніс чимало рис, які характеризували його в першому)²

¹ E. Zubkova, *Russia After the War: Hoes, Illusions and Disappointments, 1945—47*, Armonk, Sharpe, 1998; D. M. Glantz та J. House, *When Titans Clashed. How the Red Army Stopped Hitler*, Lawrence, University Press of Kansas, 1995.

² A. Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton, Princeton University Press, 2001.

Ця неоднозначність війни дуже виразно проявлялася у колишніх фронтовиках, які були носіями суб'єктивного досвіду та нових знань, пов'язаних із війною, але водночас вони були особисто прив'язані до Сталіна, в ім'я якого вони воювали і перемогли, а тому не лише були неспроможні звільнитися від нього, але й часто-густо самі ставали виконавцями його жорстокої політики. Однак, міркуючи заднім числом, можна твердити, що перше з цих двох облич було лише тимчасовим явищем, точніше, другорядним, хоч і трагічним аспектом глибших і за своєю суттю позитивних процесів. Війна також сформувала — хоч і з безліччю дуже важливих особливостей, яких не варто забувати, — державу з громадянами, які визнавали її легітимність, і тим самим вже створила умови для падіння режиму репресій та сваволі, до зміцнення якого вона ж сама спричинилася. В цьому сенсі розуміння суперечливості породжених війною імпульсів (а також розуміння того, яким тягарем був цей деспотичний режим у житті еліти, котра прямо залежала від примх тирана, про що ми вже згадували в першій частині) допоможе нам зрозуміти, чому всього лише через кілька днів після смерті Сталіна вибухнула така бурхлива “реформаторська лихоманка”, з політичною метою якої — послабленням режиму — одностайно погодилися всі її учасники, котрих розділяли лише особисті амбіції.

Лише за два-три роки було демонтовано фундаментальні елементи попереднього режиму: разом зі Сталініним зникла значна частина надзвичайного законодавства 30-х років та антиробітничого законодавства, система примусової праці була істотно скорочена, чимало депортованих народів були реабілітовані і одержали дозвіл повернутися на свої території, аборти знов було узаконено, процес розлучення полегшено, важливі реформи на селі та перегляд цін на сільськогосподарську продукцію зумовили відчутне поліпшення умов життя колгоспників, а Хрущов прийняв перший у радянській історії великий план соціальних витрат.

Але радянське керівництво не скористалося і, зрештою, з ряду причин не могло скористатися нагодою, яку дав 1956 рік для демонтажу устрою, збудованого в 30-і роки на

основі примусової колективізації та індустріалізації, хоча тоді, можливо, й справді була змарнована єдина “слушна хвилина”, коли можна було радикально реформувати організм, якому переможна війна надала нової снаги і легітимізувала його в очах великої частини населення.

Таким чином, бюрократичний, ісрархізований і глибоко авторитарний устрій вистояв, залишившись господарем всього економічного і розподільчого апарату, в розпорядженні якого було потужне військо і великий військово-промисловий комплекс, володарем обширної імперії, спроможним проектувати назовні свій образ сили і тривкості. Його сутність стане ще очевиднішою, коли в 1964 році, з усуненням Хрущова від влади, він позбудеться останніх відбитків деспотизму, а водночас і решток своїх ідеологічних претензій та привабливості, яка з них випливала. Це увиразнило, а радше дало змогу легше помітити тріщини, які його підривали і які були спричинені силами, котрі пізніше зумовлять його імплозію.

Справді, незважаючи на те, що СРСР довгий час зумів демонструвати образ своєї сили та стабільності, ці тріщини були помітні від самих днів перемоги: наприклад, як проникливо передбачив ще у 1945 році Джордж Кенан^{xx}, зовнішня імперія, яку складала держава Східної Європи, була отруєним і надто великим шматком, щоб СРСР міг сподіватися з часом його перетравити. Завдяки відкриттю архівів Марк Крамер показав, що країни-сателіти з самого початку стали кісткою в горлі режиму; їхня постійна нестабільність та пошук шляхів її зменшення тісно перепліталися з де-сталінізацією, то прискорюючи, то сповільнюючи її, і в кожному разі відхиляючи її курс. Події 1956 року, польський вибух та будапештське повстання відкрили нову фазу, яка теж сприяла втраті створеної де-сталінізацією великої нагоди радикального реформування радянського устрою¹

¹ G. Kennan, *Memoirs (1925—1950)*, New York, Pantheon Books, 1983, p. 501 і далі; M. Kramer, *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe*, цит.

Крім того, слід пам'ятати, що в 1945 році частина країн Східної Європи була прямо приєднана до СРСР. Як зауважив Роман Шпорлюк, ці терени самі по собі виявилися ще одним отруєним шматком. Адже вони виконували функцію передавача хвилювань, які відбувалися на периферії, на ціле тіло імперії. З цього приводу нині вражає те, з якою наполегливістю в 1968 році українські керівники просили невпевнену Москву втрутитися в події у Чехословаччині, твердячи про нестабільність, яка поширюється звідти на західні периферії нової, радянської України (створеної, пам'ятаймо, шляхом включення частин Польщі, Чехословаччини та Румунії). Але вже на початку 50-х років криза системи примусової праці, яка відтак вибухнула великими бунтами 1953—1954 років, була дуже сильно прискорена, якщо не спровокована виходом на поле бою десятків тисяч бійців та активістів націоналістичних партизанських рухів на нових територіях, анексованих СРСР. Вони швидко створили густу мережу підпільних організацій, які боролися за контроль над сільською місцевістю і готували там повстання¹

Смерть Сталіна, припинення його свавільних репресій та примх, а також те, що від закінчення війни, руйнівній силі якої можна було почасти приписати труднощі специфічного радянського економічного устрою, проминув уже немалий відтинок часу, зробили ще очевиднішими внутрішньо притаманні йому вади. Ці вади негласно визнавалися через неодноразові спроби реформування, однак у 1968 році

---

¹ М. Kramer (ред.), *Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): New Evidence from the Diary of Petro Shelest*, у "Cold War International History Project Bulletin", 10, 1998, pp. 234—47 (важливість України серед чинників, які спонукали Москву втрутитися у Празі, ще до того, як стала доступна нова документація, зрозуміли такі історики і спостерігачі, як Пітер Потічний); R. Szporluk, *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford, Calif., Hoover Institution Press, 2000, pp. XIX—XLIX; A. Graziosi, *I grandi scioperi del 1953 nei campi di lavoro sovietici. Testimonianze* (1983), тепер у кн.: *Stato e industria in Unione Sovietica*, Napoli, Esi, pp. 195—234; M. Craveri, *Ascesa, crisi e disgregazione del sistema del lavoro forzato in Unione Sovietica. La resistenza dei prigionieri nei campi di lavoro, 1945—56*, докторська дисертація, Istituto Universitario Europeo, 2000.

цим спробам фактично поклав край страх спричинити нові “авантюри”, подібні до чехословацької, і це прискорило занепад устрою, який уже й так ледве функціонував.

Якщо згадати, що і сталінська тиранія, і особливості радянського бюрократично-економічного устрою коренями своїми сягали першої фази великої європейської війни, а зокрема, що цей устрій був крайньою формою воєнної економіки, властивої для цілої Європи у 1914—1918 роках, стає ясно, що події, які відбулися після Другої світової війни, свідчать про те, що ця війна, з погляду радянської історії, також не породила нового регресу, а заклала основу для зникнення регресу, породженого попередньою війною.

Одне слово, всупереч раціональним передбаченням, висловленим у 30-і роки вслід за здогадами Спенсера таким великим ліберальним мислителем, як Галеві, війна не є завжди і виключно чинником “відступу назад”. У 1935 році подібне переконання спонукало Фішера завершити свою “Історію Європи” покладанням усіх сподівань на мир. “Таким чином, Європа дійшла до точки, — писав він, — коли стає набагато ясніше, ніж це бувало в минулій її історії, що їй доведеться обирати між двома прямо протилежними шляхами: розв’язати нову війну або... працювати задля стабільного миру”, і таким чином з часом подолати “меланхолійну спадщину” попередньої війни.

Ця помилка спонукала його відтак підтримати політику *appeasement*^{xxi}, яку провадив Чемберлен^{xxii} щодо нацизму і яка також мотивувалася вже згадуваним почуттям вини, породженим Версалем. Хоч як це парадоксально, але, розмірковуючи заднім числом, ми починаємо розуміти, що лише завдяки війні, а радше завдяки особливому і надзвичайно сильному зарядові, якого набула Друга світова війна як боротьба за визволення від зла, стало можливим позитивно вирішити дилему, якою Фішер завершив свій твір.

Примітки

ⁱ *Volk ohne Raum* (нім.) — народ без простору. Так називався роман німецького письменника Ганса Грима, написаний у 1926 році, де автор твердив, що Німеччина приречена на голод і вимирання, якщо не розширить своїх кордонів. Нацисти широко використовували цю назву як гасло у своїй пропаганді.

Divide et impera (латин.) — розділяй і владарюй.

ⁱⁱⁱ *Herrenvolk* (нім.) — панівний народ, народ-володар.

^{iv} *Deutschlandlied* (нім.) — пісня “Німеччина, Німеччина понад усе”, написана у 1841 році Гайнрихом Гофманом фон Фалерслебеном на музику Йозефа Гайдна, була державним гімном Німеччини з 1922 до 1945 року. Третя строфа цієї пісні є офіційним державним гімном сучасної об’єднаної Німеччини.

^v *Каринтія* — історична область в Центральній Європі, населена переважно словенцями. Була однією з коронних земель Австро-Угорщини, а після Першої світової війни згідно з наслідками проведеного серед населення плебісциту більша її частина увійшла до Австрії, крім невеликих територій, які увійшли до Італії та Югославії.

^{vi} *Welfare state* (англ.) — держава соціального добробуту.

^{vii} Джилас, Мілован (Djilas, Milovan, 1911—1995) — югославський політичний діяч і публіцист. У 40-і роки належав до керівників Союзу комуністів Югославії, однак у 50-і роки був усунутий зі всіх посад через його різку критику правлячого режиму і неодноразово піддавався репресіям. Він вважав, що панівна верхівка перетворилась у країнах з комуністичними режимами на відірваний від народу клас із своїми специфічними інтересами. Широко відомими стали його книжки “Бесіди зі Сталіним” та “Моя дружба з Тито” (обидві написані у 1961 році).

^{viii} Бенеш, Едвард (Beneš, Edvard, 1884—1948) — чехословацький державний діяч. Президент Чехословаччини у 1935—1938 роках, відтак з 1940 року — президент у вигнанні. Після війни знову був президентом країни у 1946—1948 рр. Уряд Бенеша був єдиним урядом у вигнанні, котрому було дозволено повернутися до влади на теренах, контрольованих Радянським Союзом.

^{ix} Ракоші, Матяш (Rákosi, Matias, 1892—1971) — угорський комуністичний діяч. У 1945—1948 рр. — генеральний секретар ЦК Угорської компартії, у 1953—1956 рр. — перший секретар ЦК Угорської партії трудящих. З діяльністю Ракоші пов’язане

утвердження сталінської моделі соціалізму в Угорщині. У 1956 році під тиском повсталого народу був змушений емігрувати до СРСР.

^x *Magna charta* (латин.) — велика хартія; тут: маніфест, конституція.

^{xi} *План Бевериджа* — план забезпечення зайнятості населення, який передбачав заходи з організації громадських робіт, обов'язкове державне страхування, створення Міністерства соціальної служби тощо, представлений у 1942 році ліберальним політиком і економістом Вільямом Генрі Бевериджем (Beveridge, 1879—1963) і затверджений тодішнім прем'єр-міністром Великої Британії Черчилем. Частково здійснив заходи, передбачені цим планом, власне, лейбористський уряд у 1946 році.

^{xii} Галлі делла Лоджіа, Ернесто (Galli della Loggia, Ernesto, нар. 1942) — сучасний італійський історик і публіцист.

^{xiii} Шуман, Робер (Schuman, Robert, 1886—1963) — французький державний діяч, прем'єр-міністр Франції у 1947—1948 рр., прихильник західноєвропейської інтеграції.

^{xiv} Аденауер, Конрад (Adenauer, Konrad, 1876—1967) — німецький державний діяч, федеральний канцлер Німеччини у 1949—1963 рр. Один із засновників і з 1950 року голова Християнсько-демократичного союзу.

^{xv} Де Гаспері, Альчиде (De Gasperi, Alcide, 1881—1954) — італійський державний діяч, лідер Християнсько-демократичної партії, прем'єр-міністр Італії у 1945—1953 рр.

^{xvi} *British imperial agencies* (англ.) — британські імперські органи.

^{xvii} Азиківе, Ннамді (Azikiwe, Nnamdi, 1904—1996) — перший президент незалежної Нігерії.

^{xviii} *We are fighting a war today so that individuals all over the world may have freedom... an equal chance for every man to have food and shelter and a minimum of such things as spell happiness* (англ.) — ми ведемо зараз війну за те, щоб особи в цілому світі мали свободу... рівний шанс для кожної людини мати їжу та житло і мінімум того, що мається на увазі під щастям.

^{xix} Гросман, Василь Семенович (1905—1964) — російський письменник, військовий кореспондент, відомий своїми репортажами про Сталінградську битву. Написаний ним після війни роман “Життя і доля”, в якому викривався як фашизм, так і сталінізм, був заборонений у Радянському Союзі, але виданий на Заході, де

здобув великий розголос. Гросман одним із перших заговорив про голодомор 1932—1933 років в Україні.

^{xx} Кенан, Джордж Фрост (Kennan, George Frost, нар. 1904) — американський дипломат, радянолог, на початку 50-х років протягом короткого часу був послом США в СРСР. Автор концепції “стримування” Радянського Союзу, ще в 50-х роках передбачив розпад Радянського Союзу.

^{xxi} *Appeasement* (англ.) — тут: умиротворення.

^{xxii} Чемберлен, Невіл (Chamberlain, Nevil, 1869—1940) — британський консервативний політик, прем’єр-міністр Великої Британії у 1937—1940 рр.

Абот Глісон завершив своє дослідження історії поняття тоталітаризму зауваженням про те, що,

гадаю, в наступні роки те, що називають тоталітаризмом, розглядатимуть лише як крайній прояв тієї фази людської історії, під час якої політичні діячі істотно переоцінили здатність держави та політики перетворювати дійсність, нехтуючи повільнішими і складнішими, але, можливо, глибшими культурними та економічними змінами.

Можливо, додає він,

це зростання влади та престижу держави пов'язуватимуть із вражаючими результатами, які дала мобілізація Німецької імперії під час Першої світової війни, та з впливом подібного зусилля на Росію, Італію і знову на Німеччину. Отже, можна вважати, що “ера тираній” Галеві завершилась...¹

Я поділяю ці міркування і відштовхуватимусь від них, аби підсумувати інтерпретацію, викладену у цій книжці.

Загалом кажучи, в застосованій мною перспективі та фази людської історії, про яку говорить Глісон, характеризується великою хвилею державотворення в умовах демографічного вибуху, модернізації та націоналізації, котра народилася в Європі, щоб відтак поширитися по цілому світі. Оскільки найвищі точки, до яких піднімалася ця хвиля, справді прямо пов'язані з впливом Першої світової війни, чи радше періоду 1905—1923 років, вкрай необхідно враховувати підсилювальний ефект, спричинений ще в попередні десятиліття тим фактом, що вона поширилася на неоднорідні з культурного, мовного, етнічного та релігійного по-

---

¹ A. Gleason, *Totalitarianism*, New York, Oxford University Press, 1995, p. 209.

гляду і “відсталі” (лапки тут необхідні, адже мається на увазі відсталість, часто-густо пов’язана з глибокими відмінностями, а не просто з розміщенням того чи того регіону на нижчих щаблях уявної еволюційної драбини) з соціально-економічного погляду терени.

Зокрема, можна обґрунтовано твердити, що процеси державного будівництва та відбудови, котрі вилилися не лише в численні невдачі, але й у стрімкий розподіл території планети між кількома сотнями більш чи менш незалежних держав, належали до загальних фундаментальних явищ, які характеризували останні два століття, поруч із такими основоположними процесами, як демографічні зміни та зміни, котрі зазвичай пов’язують з процесами модернізації (технологія, урбанізація, освіта, структура сім’ї та сімейні ролі) і націоналізації (та демократизації).

Більшість нових держав, включно з тими, які були задушені в зародку, та всі ті держави, які робили спроби відродитися внаслідок усвідомлення втрати власного престижу та могутності або внаслідок конкретних поразок, досить довгий час були змушені жити в контексті жорстокої конкуренції, страждаючи від зрозумілого і часто вельми гострого синдрому слабкості. Після того як вони утвердили або відновили свою владу над суспільством, їхні спроби зміцнити своє становище загалом відбувалися в двох напрямках.

З одного боку, і старі, і нові держави проводили більш або менш пряму і примусову політику індустріалізації та модернізації, що породило новий сезон неомеркантилізму, під час якого тісніше взаємопроникнення між державою та економікою, зумовлене появою промисловості, подекуди передвістило народження тих “військово-промислових” держав, до якого згодом привела Перша світова війна.

З другого боку, перед усіма цими державами постала проблема націоналізації та уодноріднення “мас”, тобто залучення підданців до участі в житті держави, адже воно — як це показує історія Франції — саме по собі становило надзвичайно потужний і незалежний чинник зміцнення.

З погляду держави, проблеми модернізації та націоналізації надзвичайно ускладнювалися одночасним роз-

гортанням процесів, котрі великою мірою йшли в тому ж напрямку, але котрі починалися знизу і були пов'язані з демографічним вибухом, урбанізацією, поліпшенням умов життя та рівня освіти та щораз вищими очікуваннями, породженими цим поліпшенням. Крім того, ці процеси ставали ще сильнішими і бурхливішими з огляду на дедалі більшу кількість молоді в пошуках свого місця в житті, якого традиційні суспільства були неспроможні їм дати, та з огляду на почуття відчуження та маргіналізації, спричинене самою модернізацією.

На теренах мізесівської Східної Європи та в інших подібних регіонах, де спроби державотворення та натиск знизу відбувалися в умовах глибокої неоднорідності, нагромаджувалися напруга та труднощі і починали виразно окреслюватися, з одного боку, глибока неспроможність багатонаціональних імперій перед лицем нових завдань, поставлених перед державами новими умовами, а з другого — сильний імпульс — який ішов як згори, так і знизу, тобто і від Нам'єрових *master nations*, змушених відступати і спраглих реваншу, і від Гегелевих “неісторичних народів” — до втілення в життя “нострифікацій” та націонал-соціалізмів різного штибу.

Водночас особливе становище демографічної та культурної вищості (яку слід розуміти в широкому сенсі, від технології до форм державної організації), яке тимчасово зайняла Європа — оскільки саме вона була тим регіоном, де вперше у світі відбулися нові зміни, — зумовило швидке зростання колоніальних імперій, котрі не протривали навіть одного століття. Хоч який він був короткий, але цього періоду вистачило, щоб у національних державах, які перетворилися в імперські центри, зміцніли ідеології, спрямовані на легітимізацію їхнього панування, а також утисків і репресивних заходів, необхідних для збереження імперських привілеїв.

Саме на цьому тлі слід розглядати значення великої війни-революції, яка охопила першу половину ХХ століття в Європі. Вона була багатоетапним конфліктом, який, довівши до крайнощів і підштовхнувши вже існуючі процеси,

спершу призвів до народження великих тираній та військово-промислових держав, а відтак, завдяки парадоксальним коротко- і довготерміновим ефектам його фінальної фази, зумовив швидке зникнення тих самих тираній або їхню затяжну агонію. Все це відбувалося в загальноісторичному контексті, який характеризувався невпинним, хоча й почасти суперечливим, переглядом місця європейських *master nations* на континенті, до якого невдовзі додалася загальна втрата позицій панівної білої раси у світовому масштабі.

Якщо зосередити погляд лише на війні-революції, висунута в цій праці інтерпретація розгортається на трьох рівнях.

На першому рівні маємо спричинений Першою світовою війною спенсерівський регрес, однак цей термін варто уточнити принаймні під двома оглядами.

З одного боку, цей регрес — як я вже писав — слід розуміти не в буквальному сенсі, а радше з погляду нашого судження про події та їхній вплив на долю людей. Хоча породжені ним держави і суспільства були примітивніші та брутальніші, ніж ті, місце яких вони зайняли, однак явища, які виникали внаслідок цього, були нові, а отже, новочасні. Крім того, вони до тієї міри змінили дійсність, що стало неможливим будь-яке продовження “розвитку” на основі довоєнної ситуації.

З другого боку, хоча виниклі після війни суспільства та держави й справді були дуже брутальними, залишається фактом те, що, як свідчать дані про освіченість, тривалість життя, народжуваність, смертність тощо, на великій частині міжвоєнної Європи, попри кризу 1929 року та голодомор 1932—1933 років в СРСР, “прогрес”, що почав прискорюватися в попереднє століття, тривав і далі. У цьому сенсі наступне прискорення розвитку, що відбулося після 1945 року, можна вважати продовженням процесу, який ніколи цілковито не переривався.

Отже, питання слід переформулювати таким чином: чого саме стосується цей “регрес” у Європі міжвоєнного періоду? На це слід відповісти так: регресові підлягали форми, природа та методи, властиві державі та політиці, ідеологія,

психологія і поведінка, які характеризували переважну частину еліт та населення і значну частину високої культури¹, насамперед у царині гуманітарних наук; і, врешті, він стосувався уявлень про функціонування економіки (яке, однак, ґрунтувалося на правильному розумінні її короткострокових механізмів) та управління нею з боку держави. Кульмінацією цього регресу були великі європейські тиранії 30-х років, їхні військово-промислові держави та їх природа, дуже тісно пов'язана з особистостями тиранів, котрі ними кермували.

У глибині цієї кульмінації лежало уже згадуване загальне тяжіння до всіляких різновидів націонал-соціалізму, нетиповим варіантом якого був радянський випадок, з огляду на оригінальне, хоча й тимчасове розв'язання Ленінінм національного питання, а отже, і проблеми відродження квазіімперського простору в умовах, які стали для імперій несприятливими.

Другий рівень інтерпретації підкреслює революційну природу — я вживаю тут цей термін в абсолютно нейтральному сенсі — великої війни 1905—1956 років і зосереджується на спричинених нею нових явищах.

Як показує загострення процесів етнічного очищення, а також безкінечне переміщення населення, які характеризували цей період, ці явища часто-густо тісно перепліталися з “регресивною” суттю цього періоду, навколо якої зосереджується перший інтерпретаційний рівень.

---

¹ Можна б заперечити, що література, історіографія, економіка, малярство тощо зазнали після 1918 року великого розквіту. Але плоди цього розквіту часто-густо були витвором людей та ідей, які зростали і визрівали ще до війни. Мені здається, що в культурній царині між витворенням нових концепцій та їхнім проявом зазвичай має місце часова затримка. Отже, рівень культури у 20-і роки був таким високим зокрема тому, що культура використовувала стиль попередніх десятиліть і працювала над проблемами, посталими в минулий період. Класичним прикладом у цьому плані може бути Радянський Союз періоду непу, коли останнім відблиском сягнула велика культура імперської Росії. Але, мабуть, щось подібне можна сказати й про фашистську Італію. Це, звичайно, не значить, що надзвичайний досвід і потреби війни не сприяли у деяких сферах народженню нових ідей та інтересів.

Серед цих явищ варто згадати хоча б зникнення цілих суспільних верств, як панівних (згадаймо пруських юнкерів чи російське дворянство або велику частину польської шляхти), так і підвладних (найочевиднішими прикладами є російський та український селянський світ або кочовики Середньої Азії, напівзнищені примусовим осіданням початку 30-х років).

Ми бачили, що в обох випадках ці явища тісно і нерідко прямо пов'язані з національним питанням (згадаймо, наприклад, елімінацію чужинної знаті та міського населення на великій частині теренів Східної Європи), і саме це питання, якщо взяти його в широкому розумінні, зумовило ліквідацію великої частини єврейських спільнот і різке прискорення відходу імперських національностей — який, зрештою, на Балканах розпочався ще в XIX столітті — з теренів, над якими вони панували століттями і де їхню владу вже раніше часто підривали такі явища, як урбанізація.

Тому можна твердити, що одним з головних результатів цієї війни-революції було поступове, але істотне зменшення поверхні мізесівської Східної Європи, що його прискорило велике переміщення населення, породжене двома світовими війнами: наприкінці 40-х років до цієї Європи перестали належати Польща, Чеська Республіка, Словаччина, Німеччина, Австрія та Угорщина (хоча на півдні Тиролю та в Трансильванії залишилися — і залишаються далі — меншини, які тяжіють до цих двох останніх країн).

Однак нам відомо, що були два важливі винятки, російсько-радянський та сербо-югославський. Адже на цих двох федеративних просторах, реорганізованих навколо цих двох національностей, відбувалися суперечливі процеси, що характеризувалися, з одного боку, вже згаданою націоналізацією, театром якої були національні республіки, на які ці федерації були поділені (саме тому ці федерації стали інкубаторами національних держав), але, з другого боку, також переміщенням окремих осіб та цілих груп населення в межах федеративного простору. Ці переміщення, як примусові — наприклад, у випадку організованих Сталіним депортацій, — так і ті, які заохочувалися згори або здійснювалися добровільно, — згадаймо еміграцію росіян до При-

балтики, України та Казахстану (куди прибуло також чимало українців) чи еміграцію всіх національностей до Москви, — подекуди розширили кордони мізесівських територій, поглибивши або змінивши їхній характер.

Врешті, ми бачили, що після 1945 року на теренах Центральної і Східної Європи, які стали більш чи менш виключно належати тій чи тій національності, зокрема завдяки процесам бурхливого уодноріднення, які там відбувалися, посилювалося загальне тяжіння до націонал-соціалізму та державного соціалізму, яке характеризувало попереднє десятиліття.

Натомість у центрі третього інтерпретаційного рівня лежить питання, яке стосується впливу війн на еволюцію людських суспільств. Якщо Перша світова війна дійсно підтвердила гіпотези Спенсера щодо регресивного характеру, а отже, глибоко “реакційної” природи війни, то досвід Другої світової війни, яка мала цілком інші результати, схоже, свідчить про те, що ці гіпотези слід переглянути, допускаючи можливість, що, попри величезні страждання, які вони справді спричиняють, війни можуть бути *також* “добрими”, в тому сенсі, що вони можуть вести радше до збільшення, ніж до зменшення людської свободи та гідності¹

З цього погляду, диво 1945 року полягає не лише у знищенні нацизму та послабленні основ сталінської тиранії, яке дасть свої плоди через кілька років, але також у поразці чільних європейських націоналізмів. Так само, як у 1789 році нація стала “рифом, підводним каменем, на який напорівся корабель європейських сподівань”² з його екіпажем,

¹ Карло Фуміан висловив думку, що різні наслідки Першої та Другої світових війн слід певним чином пов’язувати також із різною, так би мовити, “кількісною” вагою цих двох війн. Після Першої світової війни можна було ще думати про наступну війну. Коли до Першої світової війни додалася ще Друга, доза війн, яку переніс континент, стала такою великою, що будь-які подібні бажання зникли. Але не слід забувати, що як у Західній Україні, так і в Ізраїлі, як у Польщі, так і в Прибалтійських країнах багато хто продовжував воювати, щоб здобути національну незалежність, а тим часом у цілій Східній Європі, як ми бачили, тривали процеси “етнічного очищення”.

² L. Febvre, *L'Europa. Storia di una civiltà* (1944—45), Roma, Donzelli, 1999, p. 237.

що складався виключно з осіб шляхетного походження, у 1945 році роздроблення цієї скелі зробило можливим, хоча й не неминучим, народження нової Європи, тієї Європи, котра — саме завдяки попереднім процесам націоналізації — могла тепер сподіватися, що належатиме всім.

Насамкінець, роздуми про війну та її революційну роль, у лихому, але й у доброму, допомогли нам побачити таку ж революційну роль, котру довгий період миру після 1945 року відіграв у розпаді останньої і найбільшої з військово-промислових держав, які виникли після Першої світової війни, та в започаткуванні нової епохи, суттю якої є завершення ключової фази процесів модернізації, пов'язаної зі зникненням проблеми і цивілізації селян, але також і насамперед зміна демографічних тенденцій, які панували в європейській історії між XVIII та XX століттями, та закінчення стихійної націоналізації, яка з цих тенденцій випливала.

Оцінюючи наслідки цього довгого періоду миру, а насамперед його вплив на радянський режим, виникає питання, чи не мав принаймні частково рації в середині 30-х років Фішер, бажаючи миру за будь-яку ціну і покладаючи надію саме на його революційний вплив на військово-промислові держави та тиранії, що виникли після Першої світової війни. Тут ми абстрагуємося від необґрунтованості його побоювань щодо регресивних наслідків нової великої війни. Ці побоювання, зрештою, поділяв також Галеві, котрий під час дискусії навколо представлених ним тез на запитання про тривалість тираній відповів, що єдину надію слід покласти на довгий період миру. Але, — додав він, — миру не буде, бо тиранії хочуть війни, а вона штовхне до тоталітаризму також країни, які ще залишаються демократичними¹

Однак саме війна, якої так боялися, принесла мир, і до тираній, які зазнали поразки в першій війні, відтак додалися ті, які зазнали поразки — як передбачалося — у другій. У цій перспективі можна відкрито сформулювати запитання, приховано присутнє в тезах Фішера та Галеві: чи довгий мирний період мав би такі ж нищівні наслідки, як і ті, що

¹ E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, Paris, Gallimard, 1938, pp. 225—27.

вплинули на радянську систему, і для інших різновидів тираній та військово-промислових держав, а зокрема для нацизму, якщо уявити, що останньому вдалося уникнути долі, яка йому судилася з огляду на його вкрай агресивну спрямованість назовні? Мені здається, що це запитання могло б дати новий поштовх дискусії про здатність до відтворення та живучість гітлеризму та сталінізму¹, але відповідь на нього знайти важко. В кожному разі, навіть якби мир був можливий ще в 30-і роки і якби він відіграв подібну визвольну роль, яку відіграла Друга світова війна, цілком можливо — також у світлі того, що сталося після Другої світової війни, — що це вимагало б набагато більше часу і накликала б на людяність Європи ще більші страждання, позбавивши її, між іншим, сатисфакції та гордості за те, що вона боролася проти зла (той факт, що, зрештою, на Заході у багатьох країнах боротьба велася елітою, що налічувала кілька сотень тисяч осіб, не такий суттєвий порівняно з палінгенетичним значенням, яке вона мала для колективної свідомості і морального та конституційного оновлення держав).

Це наше міркування стосовно проблеми відтворюваності та здатності до виживання тираній та військово-промислових устроїв спонукає нас побачити в двох великих історичних процесах, які я не раз згадував — я маю на увазі розквіт деспотій, тираній, етатизмів та націонал-соціалізмів різного стибу, що відбувся внаслідок розпаду колишніх європейських колоніальних імперій, з одного боку, і мирний колапс радянського устрою, з другого, — підтвердження гіпотез, висунутих у цій праці і коротко підсумованих на початку цих висновків.

Передусім мені здається, що кількість та різноманітність типів націонал-соціалізму, що виникли в колишніх колоніях, підтверджують важливість цієї категорії для задовільної інтерпретації історії ХХ століття, і не лише європейської. Загалом кажучи, здається, ніби історія трьох десятиліть

---

¹ Див., напр., I. Kershaw та M. Lewin (ред.), *Stalinism and Nazism. Dictatorship in comparison*, Cambridge — New York, Cambridge University Press, 1997, р. 6 і далі, 355 і далі.

після кінця Другої світової війни захотіла показати нам надзвичайну різноманітність можливих “відхилень” у процесах державотворення, що відбуваються в більш або менш екстремальних умовах новочасної епохи.

Дивовижна популярність радянської моделі в колишніх колоніях після її триумфу в Європі 1945 року — причини цієї популярності в цікавому ракурсі показує вивчення українського націонал-комунізму 20-х років¹ — і такий же дивовижний і надзвичайно швидкий її крах, на мою думку, самі по собі становлять ще один доказ слушності перспективи, якої ми дотримувалися. З цього приводу доречно згадати, що ще на початку 60-х років саме роздуми про процеси в “третьому світі” і порівняння їх із радянським феноменом спонукали Роберта Такера виступити зі своєю славетною критикою категорії тоталітаризму. Замість тоталітаризму він запропонував говорити про “революційні режими з масовими рухами на чолі з єдиною партією” Ця категорія була такою ж незадовільною і непотрібно ускладненою, однак вона відображала істотну спорідненість існуючих тоді явищ з європейськими процесами попередніх десятиліть, і ця спорідненість виключала можливість використовувати для пояснення останніх більшість гіпотез, висунутих теоретиками тоталітаризму²

Своєї вершини ці відхилення, які нині зникають повільно, але не без суперечностей, досягли, мабуть, у Китаї, який під орудою плебейського тирана, чия психологія була чудово змальована у спогадах його особистого лікаря³, повторив трагічний радянський досвід 30-х років, але в масштабі в десять разів більшому, якщо брати до уваги кількість жертв. Варто додати, що вражаючі подібності між розвитком обох режимів, які обидва народилися з війни та приниження великої імперії і обидва увійшли в нову фазу за ініці-

¹ A. Graziosi, *A New Peculiar State. Explorations in Soviet History, 1917—1937*, Westport, Conn., Praeger, 2000, p. 35 і далі.

² R. Tucker, *Towards a Comparative Politics of Movement Regimes*, “American Political Science Review”, June 1961, pp. 281—89.

³ Zhisui Li, *The Private Life of Chairman Mao. The inside story of the man who made China*, London, Chatto & Windus, 1994.

ативою своїх тиранів — з “великим переломом” 1929 року в СРСР та “великим ривком вперед” кінця 50-х у Китаї, — ще у 1959—1960 роках підкреслював Сулов, жорсткий офіційний охоронець радянської ідеології, але також безпристрасний аналітик китайського досвіду, в ряді надзвичайно проникливих виступів у Центральному комітеті, де, між іншим, він виразно передбачив, що в Китаї після голоду 1959—1962 років, найжахливішого лиха, спричиненого людиною в ХХ столітті, теж настане пора для таких же страхітливих чисток, як в СРСР у 1937—1938 роках після голоду 1932—1933 років¹

Спричинений мирним періодом поступовий розпад радянського устрою підтверджує, що “тоталітаризми” являють собою радше викривлення, зумовлені війною та особливими умовами, в різних країнах різними, процесів державного будівництва та відбудови. Іншими словами, саме кінець режимів, які загалом групуються під цією категорією, може показати їх минулий, а отже, неминуче історичний характер.

Випадок Радянського Союзу набагато ясніший і цікавіший, адже якщо фашистська Італія та нацистська Німеччина були знищені війною, то в СРСР як тиранія, так і військово-промисловий устрій, на якому вона залишила свій відбиток, мали змогу прожити своє життя до кінця (в цій перспективі найцікавішою паралеллю є, мабуть, Туреччина, де поміркована тиранія з обмеженим військово-промисловим устроєм мала час і змогу розвиватися впродовж кількох десятиліть). Крім того, в СРСР крайня тиранія співіснувала, власне, обумовлюючи їхній розвиток та особливості, з крайнім, бо чистим (чистотою ідеологічного походження) різновидом державного керівництва та контролю за економікою та зі спробою знайти новаторське вирішення проблеми відродження великого імперського простору в умовах, несприятливих для імперій (з цього погляду теж найцікавішим є порівнян-

---

¹ J. Becker, *Hungry Ghosts. Mao's Secret Famine*, New York, The Free Press, 1996; M. Kramer, *Declassified material from CRSU Central Committee plenums. Sources, contexts, highlights*, “Cahiers du monde russe”, 1—2, 1999, p. 287 і далі.

ня з Туреччиною, де, однак, після елімінації греків та вірменів національна проблема звелася до курдської).

Поступову трансформацію, а відтак розпад радянського устрою можна розглядати у світлі деяких ідей Буркгардта. Попри свій песимізм і настільки ж похмурі, як і дивовижно точні передчуття, розмірковуючи над еволюцією держав певного типу, які за своїми ознаками можна вважати спорідненими з тими, які ми тут розглядаємо, він оптимістично дійшов висновку, що “навіть держава, яка спочатку ґрунтувалася лише на прокляттях пригноблених, з часом змушена виробити щось подібне до права та громадянського суспільства, тому що поступово нею заволодівають справедливі і цивілізовані люди” і тому що “держава може довести свою життєдатність, лише перетворивши насильство на силу”¹

Мені здається, що еволюція радянського політичного устрою після смерті Сталіна, різке скасування найжорстокіших атрибутів його тиранії та “реформаторська лихоманка”, яку започаткували його наступники, підтверджують здогади Буркгардта. Адже тоді розпочався перехідний період, що його Лешек Колаковський, один з батьків польського дисидентства, назвав “детоталітаризацією”, а Кшиштоф Поміан інтерпретував 50-і роки в СРСР як роки переходу від тоталітаризму до авторитаризму²

У наступні десятиліття мир продовжував робити свою справу, і еволюція, яку передбачав Буркгардт, ішла своїм шляхом, хоча, звичайно, не по прямій лінії. Згадаймо, що ми говорили про послідовну зміну у верхах диктаторів, які поступово втрачали свій диктаторський характер, а тим часом, попри блискучу поверхню успіхів, яких вона досягла у шістдесяті роки завдяки деколонізації та нафтовій кризі, могутня військово-промислова держава, зміцнена перемогою 1945 року, входила у фазу, яку пізніше самі її керівники назвуть застійним періодом.

¹ J. Burckhardt, *Meditazioni sulla storia universale*, Firenze, Sansoni, 1959, p. 35 і далі [*Weltgeschichtliche Betrachtungen*, 1905].

² L. Kołakowski, *Hopes and Hopelessness*, у: “Survey”, Summer 1971, pp. 37—52; H. Rousso (ред.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparée*, Bruxelles, Complexe, 1999, p. 377.

Достатньо було ще кілька років, і в другий період правління Горбачова, період радикальних реформ кінця 80-х років, відбувся очевидний триумф Буркгардтової схеми: 1988 року в загальному звіті КДБ генеральному секретареві партії говорилося, що до провідних критеріїв діяльності політичної поліції належать демократизація, розвиток динамізму політичного та суспільного життя країни та побудова — через сімдесят років після революції — правової держави. Наступного року п'яте управління КДБ, яке відповідало за репресивний апарат, було перейменоване в управління захисту радянського конституційного ладу¹

У світлі цих явищ проблема кінця “тоталітаризму” переходить у питання про те, чому СРСР не зумів довести до завершення перехідний період, розпочатий класичним буркгардтівським способом, і, замість перетворитися на “нормальну” державу, врешті сам по собі розвалився. На це запитання давали чимало відповідей. На думку Моше Левіна, який спершу теж давав дуже оптимістичний прогноз щодо перспектив Радянського Союзу, справа в тому, що, попри зусилля його реаніматорів, у 80-і роки радянський економічний і політичний устрій був уже покійником: від часу падіння Хрущова “державна машина не мала над собою нікого і підкорялася лише сама собі, тобто не підкорялася нікому. Від того моменту вона лягла у дрейф — велетенська, важенна, могутня і незмінна, але фактично вже мертва”. Врешті-решт, “оскільки не було нікого, хто міг би серйозно кинути виклик системі [зсередини], її не було повалено, і вона марніла, аж поки не померла, досягши межі своєї здатності виживати. Тому можна зробити висновок, що її смерть мала природні причини”²

¹ R. L. Garthoff, *The KGB Reports to Gorbachev*, у: “Intelligence and National Security”, 4, 1996, pp. 224—244.

² M. Lewin, *La Russia in una nuova era. Un'interpretazione storica*, Torino, Bollati-Boringhieri, 1988, однак це слід читати, пам'ятаючи переконання Левіна періоду його пізніших творів, коли він позбувся всіх ілюзій, *Autopsy Report* та *Anatomy of a Crisis*, у кн.: *Russia, USSR, Russia. The Drive and Drift of a Superstate*, New York, The New Press, 1995, pp. 276—310, де перший текст піддається прихованій, але через те не менш глибокій самокритиці.

Якщо це справді так — а мені здається, що з цим можна погодитися,— постає питання про причини, які зумовили цю повільну, мовчазну і довгий час невидиму агонію. В цьому процесі теж брали участь численні і непрості фактори. Втім, на мою думку, в пошуку задовільної відповіді не можна не брати до уваги трьох наступних чинників у їхній взаємодії.

Перший чинник — це ідеологія; він має два обличчя, котрі на позір суперечать одне одному. З одного боку, спостерігається поступове позбавлення змісту самої ідеології, тобто офіційного дискурсу, який раніше живив нову державу, а тепер більшість радянської еліти перестала йому вірити. З другого боку, маємо вирішальну активну роль, котру відіграла реформаторська меншість, котра в цю ідеологію ще вірила. Я маю на увазі, зокрема, Горбачова та його прибічників, які в першій фазі “перебудови” виступали в ім’я “соціалізму з людським обличчям” проти хиб, що їх вони розглядали як наріст корупції, несправедливості та бюрократизму на моделі, котру вони вважали, по суті, здоровою; хоча пізніше, але вже запізно, вони зрозуміли, що саме цей наріст не давав розвалитися вже цілковито зігнилому устроєві¹

Другий чинник представлений вже згаданою меншою життєспроможністю устроїв з державною економікою *на довгий період* (натомість на короткий період вони, мабуть, здатні ефективніше мобілізувати, а насамперед сконцентрувати для певних цілей наявні ресурси), і чим чистіший тип цього устрою, тим менша його життєспроможність, а у випадку устроїв такого чистого типу, як радянський, це стає перешкодою до виживання. Левін, наприклад, дійшов висновку, що саме на довгу перспективу відсутність реальних цін, а отже, можливості робити економічні розрахунки, які, нехай з певною похибкою, відображали б реальне становище, фактично зробили планування фікцією, а тим часом

---

¹ Цю тему добре розвинув S. Kotkin у своїй чудовій праці: *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970—2000*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

помилки, які нагромаджувалися з року в рік, штовхали систему до некерованого дрейфу.

Третім чинником є національне питання, і воно, в свою чергу, складається з двох відносно незалежних явищ, хоча — як ми вже говорили — Роман Шпорлюк слушно звернув увагу на те, що території, анексовані СРСР у 1939 році, а відтак знову після 1945 року, фактично встановили між ними тісний зв'язок. З одного боку, це той спосіб вирішення національного питання, який — як нам відомо — на довгу перспективу перетворив велику федеративну імперію на середовище визрівання більш або менш національних держав, готових діяти за першої ж ознаки кризи центру, якому вони підпорядковані. З другого боку, це надмірна імперська присутність у Східній Європі, породжена перемогою 1945 року, яка — як відразу зрозумів Кенан — підривала основи стабільності створеного тоді блоку та його центру.

Таким чином, розвиток подій, схоже, підтвердив Мізесові дослідження початку 20-х років, у яких саме на основі економічних та національних міркувань він прогнозував неможливість виживання нового історичного утворення, народженого у 1917 році. Адже у довгостроковому масштабі окреслені ним зародки економічних та національних процесів розвинулися і зруйнували цілий устрій — хоча спочатку його запаморочливий висхідний шлях, здавалося, спростовував ці передбачення — і не дали йому завершити перехід, який за інших обставин був би цілком можливий, хоч і нелегкий.

З'ясування причин кінця тираній і розкладу та поступової трансформації військово-промислових держав дозволяє зробити три спостереження, які, на мою думку, становлять певний інтерес.

Перше спостереження стосується категорії “двоїстої держави”, висунутої Ернстом Френкелем для аналізу явищ нацистської Німеччини¹. Цілий ряд варіантів цієї категорії — згадаймо, наприклад, як її використовували для того, щоб

---

¹ Див. обговорення цієї концепції у кн.: А. Gleason, *Totalitarianism*, цит., с. 57 і далі.

довести сумісність капіталістичного режиму та ліберальної держави з нацизмом, — на мою думку, мало придатні. Однак в нашій перспективі одну її версію, звісна річ, із певними модифікаціями, можна використати для пояснення буркгардтівського розвитку тираній: хижачьке ядро, яке приводило їх у рух, у довгостроковому масштабі марніє і помирає (однак часто-густо для того, щоб цей процес відбувся, треба чекати на фізичну смерть тирана, завдяки якому воно виникло), а тим часом мирний період зміцнює бюрократично-нормативну державу, силою речей засновану на законності, адже ці риси містять у зародку навіть найекстремальніші форми тираній (проти визрівання цих зародків тирані часто бунтуються — згадаймо Сталіна в добу чисток радянської еліти або Мао в період “культурної революції”).

Друге спостереження спонукає нас повернутися до проблем, які ми підняли, говорячи про “новий курс” Радянська історія показує, що занепад військово-промислової держави, прискорений кінцем тиранії, яка її підтримувала, можна також аналізувати як перехід від якісної тотальної держави до кількісної тотальної держави. В такому разі схоже, що ступінь чистоти, досягнутий якісною тотальною державою, відіграє позитивну роль, полегшуючи перетворення її на кількісну тотальну державу. Це є наслідком того простого факту, що, оскільки держава безпосередньо керує всією економікою, ціла маса її функціонерів зайнята завданнями, пов’язаними з суспільним життям, економічними, адміністративними та службовими проблемами. На довшу перспективу ця маса службовців не може не об’єднуватися в лобістські та владні угруповання, котрі, переслідуючи власні інтереси, змінюють суть держави, як це й сталося в Радянському Союзі, — хоча не слід випускати з уваги вирішальну роль, яку до останнього відігравав в СРСР військово-промисловий комплекс¹

¹ М. Lewin, *Russia, USSR, Russia*, цит., с. 201; И. В. Быстрова. *Военно-промышленный комплекс в СССР в годы “холодной войны”*. — М.: ИРИ РАН, 2000.

Третє спостереження стосується вже згаданого питання конвергенції між різними устроями, яке не раз висували насамперед соціологи і політологи 60-х і 70-х років минулого століття, але не лише вони. Міркування про крах СРСР та про роль, яку в цьому відіграли мізесівські чинники, дають змогу пролити світло на слабкі місця теорій, на яких ґрунтувалися гіпотези конвергенції.

Зокрема, слід зауважити, що цим теоріям властива необґрунтована спрощеність у трьох аспектах. Насамперед вони характеризувалися недостатньо глибоким баченням сутності устроїв з керованою державою економікою. Їх зводили до супутнього явища бюрократизації, яке знову ж таки аналізувалося надто поверхово. Таким чином, на основі зовнішньої подібності бюрократичних форм, які розрослися, між іншим, у той самий період з аналогічних причин, вони об'єднували в одній категорії такі різні речі, як управління великим промисловим підприємством в умовах конкуренції та управління державними підприємствами, хоча навіть там, де за статутом та реальними обставинами вони діяли в умовах ринку (згадаймо Італію), вони зберігали свою глибоку специфічність, яка в таких "чистих" умовах, як радянські, здобувала абсолютну перевагу.

Крім цього, їхнє визначення капіталізму насправді не відображає його суті і посилається на вже згадану дефініцію тих дослідників, які замінили економістів (а також Маркса) Зомбартом та німецьким дескриптивізмом кінця XIX століття, зводячи здатний до самооновлення суспільно-економічний устрій, котрий перебуває в безперервній еволюції, до сукупності технологій і таких суспільних явищ, як індустріалізм.

Усе це часто увінчувалося аналізом таких суспільних процесів, як урбанізація та індустріалізація, однак цей аналіз зупинявся на їх подібностях, зрештою, безсумнівних, не будучи у змозі вловити відмінності, спричинені контекстом, в якому вони мали місце, та устроєм, який їх породжував і який, у свою чергу, породжували вони.

Та сама помилка спонукала чимало найкращих дослідників СРСР потрапити в пастку наївної тези про модерніза-

цію, в багатьох аспектах подібної до тези прибічників конвергенції. Ця теза, як ми знаємо, своїм корінням сягає аналізу “природи СРСР”, здійсненого Троцьким ще до того, як великі чистки кінця 30-х років спонукали його до песимістичніших міркувань, а через двадцять років на Заході її знову висунув Дойчер. Її прибічники вбачали в урбанізації, у розвитку промисловості та культури тощо передумови для переходу радянського устрою до вищої фази і вважали, що цей перехід, передвістя якого періодично помічалися в кожен новий сезон реформ, ґрунтувався саме на варварському прогресі, що його впроваджував Сталін. Таким чином, ця теза певною мірою йшла шляхом наївного позитивізму німецьких “економістів” (лапки необхідні, адже цим дослідникам були чужі теоретичні проблеми), послідовників Брентаноⁱ, котрі, як його учень, дослідник Росії Шульце-Ґеверніцⁱⁱ, твердили про майже автоматичний і однозначний зв’язок між “прогресом” та реформами, не усвідомлюючи проблем, які криються за цією аж надто легкою тезою¹

Я хотів би завершити цю книжку, висуваючи останню гіпотезу. На мою думку, європейську історію — і не лише європейську — останніх двох століть можна тлумачити як історію послідовного виродження двох великих феноменів із дволикою природою — націоналізму та соціалізму.

Обидва вони були тісно пов’язані зі свободою. Але вже в другій половині XIX століття, а насамперед у Європі початку XX століття, зв’язок між вітчизною та свободою розірвався, і націоналізм, “який був і може бути визвольною силою” (як пізніше знову довели початкові фази процесів національного визволення), вже тоді “часто перетворювався на свою протилежність” В його ім’я невдовзі почали здійснюватися великі кровопролиття. Адже, як відповів під час дебатів у Палаті громад у 1914 році ірландець Тім Гілі лордові Г’ю Сесиловіⁱⁱⁱ на запитання, що ж таке національність, — вона справді є “тим, за що люди готові померти”,

---

¹ A. Graziosi, *Alle radici del XX secolo europeo*, вступ до італійського видання Л. фон Мізеса: *Stato, nazione ed economia* (1919), Torino, Bollati Boringhieri, 1994, pp. LXXVII, XC—XCI.

але водночас вона також є тим, — як відповів лорд Сесил, — за що люди готові вбивати¹

Це дозволяє зрозуміти, чому, зокрема після катастрофи, спричиненої націоналізмом під час Першої світової війни, такі молоді люди, як, наприклад, Вітторіо Фoa, ставили собі це ключове запитання — “чому демократичні і ліберальні національні рухи” перетворюються в “агресивні націоналізми”

На це запитання — на яке намагався відповісти і я у цій книжці — немало людей тоді відповіли, стаючи на бік тих, хто вважав ідею про верховенство нації небезпечною ілюзією і вбачав вирішення проблеми у соціальному питанні, а отже, в соціалізмі. Це зміцнило зв'язок між соціалізмом і свободою, котрий утвердився ще в попередні десятиліття і відіграв ключову роль у великій частині інтелектуальної історії ХХ століття. Але того, що нам нині відомо про це століття, про радянську історію, а також про історію Китаю і т. п., більш ніж достатньо, аби ствердити, що це вирішення було помилковим: ті самі чинники, які призвели до виродження патріотизму, — державне будівництво, відносини на основі сили і влади, етнічна та релігійна неоднорідність тощо, — деформували й соціалізм, не кажучи вже про внутрішньо властиві цій доктрині хиби, — згадаймо, наприклад, помилковість її економічних засад, — які, зрештою, дехто помітив відразу.

То що ж тоді залишається з європейської історії ХХ століття, про яку ми тут розмірковували, крім моральної науки про вартість боротьби зі злом? Мені здається, що відповідь на це запитання полягає у ствердженні, — як це вже зробило багато інших дослідників, — що лише свобода як така є єдиною засадою, котра заслуговує на першість супроти всіх інших засад, включно з національною незалежністю, демократією та соціальною справедливістю, котрі, хоч мають велику вагу, але пов'язані зі свободою і підпорядковані їй, а тому їхня абсолютизація може відчинити двері злу. Це стосується також нової, сучасної нам історії, яка народилася в Європі з попелу старої історії, що їй були присвячені ці сторінки.

---

¹ B. Davidson, *The Black Man's Burden. Africa and the Curse of the Nation-State*, New York, Times Book, 1992; E. Halévy, *L'ère des tyrannies*, цит., с. 196—199.

Примітки

ⁱ Brentano, Люйо (Brentano, Lujo, 1844—1931) — німецький економіст, представник німецької історичної школи в політекономії. Вважав можливим вирішення соціальних суперечностей шляхом реформ.

ⁱⁱ Шульце-Ґевєрніц, Гергарт (Schulze-Gävernitz, Gerhart, 1864—1943) — німецький економіст, був близький до історичної школи в політекономії. Виступав за встановлення “соціального миру” в суспільстві.

ⁱⁱⁱ Сесил, Г'ю Ричард, лорд (Cecil, Hugh Richard, 1869—1956) — британський консервативний політик.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абдираїмов, С., 243пр.
Абилхожин, Ж., 243пр.
Абрамович, Р. Р., 233
Аденауер, К., 305
Азиківе, Н., 306
Аквароне, П., 79пр.
Аксельрод, П. Б., 48, 51, 272
Алдажуманов, К., 243пр.
Ален (Шартъс, Е.), 209, 259
Амендола, Дж., 52
Андрич, І., 211
Арендт, Г., 72пр., 73, 76, 77, 86, 96,
124, 126
Аристотель, 37пр.
Арон, Р., 185пр., 209
Аттоліко, Б., 246
Бабель, І. Е., 201
Бадальйо, П., 263пр.
Балаж, Е., 14пр.
Барес, М., 120
Бауер, О., 166
Бауер, Р., 264
Бенеш, Е., 293
Бенте, Г., 58пр.
Бердяєв, М., 47пр.
Берелович, А., 85пр.
Беренд, І. Т., 101, 171
Берія, Л. П., 79пр.
Бернем, Дж., 58
Бжезинський, З., 72пр.
Бібо, І., 142, 212пр.
Бісмарк, О. фон, 224
Блок, М., 22пр., 134пр., 135
Богданов, О. О., *див.* Малиновський
Брежнєв, Л. І., 92пр.
Брентано, Ф., 334
Брехт, Б., 273
Бродський, М. Г., 39
Бруцкус, Б. Д., 43, 60, 208, 222, 231
Бугай, М. Ф., 90пр., 287пр.
Буркгардт, Я., 13, 27, 37, 328, 329
Бухарін, М. І., 42, 58пр., 160, 194
Вайцман, К., 157пр., 227пр.
Валентинов, Н. (Вольський), 40пр.,
204, 248
Васильєв, В., 85пр.
Вебер, М., 14пр., 18, 36, 38, 44пр.
Венізелос, Е., 219пр.
Вентурі, А., 39пр., 64пр., 246
Вентурі, Ф., 101пр., 269пр., 302пр.
Верт, Н., 81пр., 82пр., 91пр., 260пр.
Вілсон, В., 112пр., 191
Вільгельм II, німецький імператор,
126
Віола, Л., 77пр., 80пр., 85пр.
Вітте, С. Ю., 110, 111
Вітфогель, К., 62
Вольпе, Дж., 76, 77пр., 127, 175,
183, 184пр., 186, 202пр.
Ворошилов, К. С., 91
Врангель, П. М., 188
Вульф, Б., 92пр.
Гаск, Ф. А. фон, 44пр., 72пр.
Галеві, Е., 13, 19, 37пр., 48, 63, 64,
71, 114пр., 128, 172, 173пр., 180,
182пр., 183, 184пр., 194, 203, 208,
209пр., 229, 242, 246, 247пр., 248,
274, 313, 317, 324, 335пр.
Гедлем-Морлі, Дж., 278пр.
Гелбек, Й., 87пр.
Гердер, Й. Г., 112пр.
Герцен, О. І., 206пр.
Гілі, Т., 334
Гільфердинг, Р., 38, 59, 60
Гінце, О., 14пр., 102, 104, 109
Гітлер, А., 23, 53пр., 84, 93,
225—227, 243, 246—248, 259,
261—264, 274, 301
Гобсбавм, Е. Й., 297, 298пр.
Голквіст, П., 87пр., 198пр., 233пр.
Гонов, А. М., 90пр.
Горбачов, М. С., 239
Горький, М. (Пешков, О. М.), 86,
207

- Гувер, Г. К., 54, 270, 272пр.
 Галлі делла Лоджіа, Е., 304
 Гелнер, Е., 295пр.
 Гершенкрон, О., 128
 Глісон, А., 14пр., 52пр., 62пр.,
 63пр., 73пр., 317, 331пр.
 Грамші, А., 61, 204пр.
 Гранді, Д., 79пр., 120пр., 179,
 304пр.
 Граціані, Р., 263пр.
 Граціозі, А., 11пр., 15пр., 18пр.,
 28пр., 35пр., 37пр., 41пр., 43пр.,
 50пр., 55пр., 80пр., 82пр., 87пр.,
 88пр., 128пр., 143пр., 160пр.,
 163пр., 178пр.—180пр., 182пр.,
 189пр., 193пр., 194пр., 196пр.,
 200пр., 204пр., 205пр., 207пр.,
 214—217пр., 223пр., 224пр.,
 226пр., 228пр., 229пр., 233пр.,
 243пр., 247пр., 250пр., 252пр.,
 255пр., 258пр., 262пр., 272пр.,
 273пр., 279пр., 298пр., 307пр.,
 312пр., 326пр., 334пр.
 Гренер, В., 35
 Грос, Й. Т., 88пр., 210пр., 280пр.,
 288пр., 291пр.
 Гросман, В., 227пр., 308пр.
 Данилов, В. П., 85пр.
 Де Амбрис, А., 64пр., 122
 Де Гаспері, А., 305
 Де Голь, Ш., 17
 Де Ман, А., 57, 251
 Де Феліче, Р., 14пр., 51пр., 60пр.,
 61пр., 64пр., 73пр., 77пр., 122пр.,
 185, 186пр., 203, 204пр., 224пр.
 Деа, М., 57, 251
 Деак, І., 210пр., 280пр., 288пр., 296
 Дейвіс, Н., 16, 29пр., 305пр.
 Джанніні, М. С., 107, 124пр.
 Джентиле, Дж., 52
 Джентиле, Е., 73пр., 186пр., 215пр.,
 247пр.
 Джилас, М., 290
 Джолітті, Дж., 61пр., 113, 175
 Дзержинський, Ф. Е., 233
 Димитров, Г., 294
 Діоклетіан, римський імператор,
 257пр.
 Дойчер, І., 62, 334
 Драгоманов, М., 156, 157пр., 159,
 163
 Дюркгайм, Е., 63
 Еліас, Н., 207
 Енвер-Паша, 177
 Енгельс, Ф., 56, 160
 Еренбург, І., 227пр.
 Зеленін, І. Є., 299пр.
 Земсков, В. М., 90пр.
 Зима, В. Ф., 88пр.
 Зінгер, І., 148пр.
 Зія, М. (Гек Альп), 222
 Зомбарт, В., 40, 114, 333
 Йосиф II, австрійський імператор,
 155, 159
 Каваллера, В., 264
 Калінін, М. І., 91
 Кантіморі, Д., 273
 Капелер, А., 174
 Кар, Е. Г., 39пр., 57, 115
 Карої, Г., 234
 Каутський, К., 47, 160пр.
 Квашонкін, О. В., 223пр.
 Кейнс, Дж. М., 187, 190, 194, 241
 Кемаль, М. (Ататюрк), 50, 185, 219,
 221, 222, 245, 251
 Кенан, Дж., 311, 331
 Кершов, Я., 14пр., 21, 52пр., 73пр.,
 74пр., 77пр., 78пр., 82пр., 83,
 84пр., 89пр., 114, 186, 188, 230,
 325пр.
 Кокурін, О. І., 82пр.
 Колаковський, Л., 328
 Кон, Г., 75, 83, 122, 261
 Конт, О., 162
 Конфіно, М., 107, 128пр.
 Коррадіні, Е., 121, 128
 Кошелева, Л., 81пр.
 Краксі, Б., 58пр.
 Крамер, М., 299пр., 311, 312пр.,
 327пр.
 Крицман, Л. М., 43
 Кромвел, О., 288
 Кузовков, Д. В., 44пр.
 Куйбишев, В. В., 245пр.
 Кулішер, Е. М., 282
 Кун, Б., 234, 235

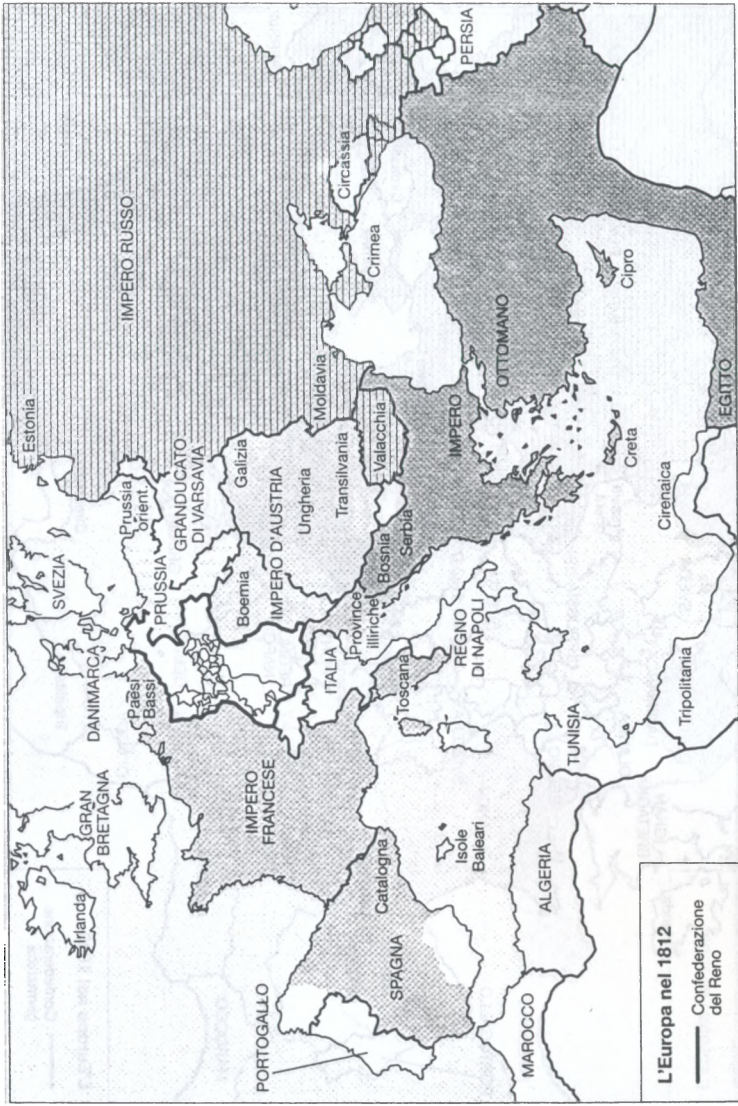
- Лабріола, А., 57, 115
Ланге, О., 255
Ларін, Ю. (Лур'є, М. З.), 38, 39, 41
Левенталь, Р., 60, 61пр., 115
Левін, М., 14пр., 21, 56пр., 62пр., 73пр., 74пр., 77пр., 78пр., 82пр., 84пр., 88, 89пр., 114, 186, 188, 204, 217пр., 220, 230, 246, 259, 260пр., 297, 299пр., 325пр., 329, 330, 332пр.
Ленін (Ульянов, В. І.), 38—42, 45, 47, 52, 63, 75, 77пр., 84, 88пр., 92, 113, 160, 175, 180, 181, 202, 215пр., 219, 228—230, 232, 260пр., 294, 295, 321
Ліст, Ф., 111, 112, 115, 307
Ліхтгайм, Дж., 121пр., 186, 187пр., 202пр., 248, 256пр., 266пр., 278пр.
Лойд Джордж, Д., 211
Луначарський, А. В., 201пр.
Людендорф, Е., 196, 206, 225, 243
Люгер, К., 225
Люксембург, Р., 160пр.
Мадзині, Г., 159
Маєр, А., 18, 107
Маєр, Ч. С., 106, 214пр.
Майнеке, Ф., 127
Маколей, Т. Б., 102, 103пр., 228, 272, 273пр.
Малер, Г., 224
Малиновський (Богданов, О. О.), 41, 47
Ман, М., 74
Манергайм, К. Г. Е. фон, 146
Мао Цзедун, 223, 332
Марінетті, Ф. Т., 201пр.
Маркс, К., 14пр., 56, 115, 333
Мартін, Т., 82пр., 86пр., 90пр., 165пр., 198пр., 230пр., 250пр., 258пр.
Мартов, Л. (Цедербаум, Ю. О.), 47, 48пр., 63, 207
Масарик, Т. Г., 126, 163, 164пр., 172пр., 180—183
Маттеотті, Дж., 242
Махно, Н. І., 189
Маяковський, В. В., 201
Метерніх-Вінебург, К. В. Л., 268
Микола I, російський цар, 141
Мізес, Л. фон, 11, 12пр., 14, 27, 36, 38, 41, 43, 44пр., 45пр., 48, 50, 54, 60, 71, 113, 133, 134пр., 135, 137, 139—141, 152, 161, 166пр., 180пр., 191, 208, 222, 224, 227, 231, 250пр., 256, 272, 274, 279пр., 331
Мільйоли, Г., 122
Мінгетті, М., 119
Молотов (Скрябін), В. М., 80, 91, 263
Мольтке, Г. Й. Л. фон, 182
Момільяно, А., 28
Монро, Й., 215пр.
Монтеск'є, Ш. Л., 215, 232
Мос, М., 48, 63, 64, 116, 203, 208
Мосе, Дж. Л., 77пр., 95, 185, 188
Мослі, О., 194
Муссоліні, Б., 52, 63, 84, 87пр., 122, 214, 215, 236, 244, 246, 247, 264, 265
Муссоліні, Е., 265
Надольний, Р., 182пр.
Нам'єр, Л., 14, 63пр., 79пр., 120, 134пр., 137—142, 146, 157пр., 161, 179пр., 210, 224, 250, 269, 296
Наполеон I Бонапарт, французький імператор, 104, 110, 183, 269
Нітті, Ф. С., 51, 61пр., 113, 182пр., 187, 241
Нойман, З., 18
Нойрат, О., 36, 38
Нольте, Е., 74, 266
Олександр II, російський цар, 141, 161
Орlando, В. Е., 235
Ортега-і-Гасет, Х., 269пр.
Пайпс, Р., 73пр., 78
Палацький, Ф., 160пр., 182
Парвус (Гельфанд, І. Л.), 45, 46, 175, 176, 178пр., 222, 251
Парето, В., 61пр., 87пр.
Пеллікані, Л., 58пр.
Петлюра, С., 164
Петро I Великий, російський цар, 103
Петров, В. М., 82пр.

- Піلسудський, Ю., 164
 Покровський, М. Н., 44пр.
 Полян, П., 90пр.
 Поміан, К., 260пр., 328
 Потресов, О. М., 48
 Преображенський, Є. О., 56, 233
 Прецоліні, Дж., 121
 П'янчола, Н., 243пр.
 П'ятаков, Г. Л., 11, 160, 179пр.,
 194пр.
 Радек (Собельсон), К. Б., 226
 Разгон, Л. Е., 91
 Ракоші, М., 293, 294
 Ранке, Л. фон, 102, 104, 109, 187,
 277
 Ратенау, В., 35
 Раушнінг, Г., 52, 64, 205
 Редліх, Й., 224
 Ренан, Е., 50, 102, 105, 113
 Ренер, К., 166, 225
 Ридль, Р., 36
 Ритер, Г., 223
 Різа, А., 162
 Ріцці, Б., 58, 59
 Рогаліна, Н. Л., 44пр.
 Родбертус, Й. К., 37пр.
 Рокко, А., 111, 113
 Россі, Е., 264
 Ростовцев, М. І., 207пр.
 Рузвелт, Е., 306
 Рузвелт, Ф. Д., 56
 Русо, А., 14пр., 73, 74пр., 186пр.,
 260пр.
 Саломоні, А., 38пр., 42пр., 44пр.,
 49пр.
 Салтиков-Щедрін (Салтиков), М.
 С., 50
 Сальвеміні, Г., 184
 Сенкевич, Г., 281пр.
 Сен-Симон, К. А. де Рувруа, 37,
 205
 Серж, В., 62
 Сесил, Г., 334
 Смирнов, В. М., 56, 57
 Смирнов, І. М., 62
 Сонніно, Дж. С., 235
 Сорель, Ж., 63, 87пр.
 Сорокін, П. А., 14пр., 48, 49, 50пр.,
 208
 Спенсер, Г., 14, 37, 48, 49, 208, 214,
 274, 304, 313, 323
 Сталін (Джугашвілі, Й. В.), 7, 19,
 56, 58, 62пр., 77пр., 80, 82—84,
 86, 88пр., 91—93, 204, 219, 222,
 230пр., 232, 234, 245—248, 251,
 254, 259, 261—264, 268, 287, 290,
 291, 297, 299—301, 308—310, 312,
 322, 328, 332, 334
 Стернгель, З., 57пр., 119, 120пр.,
 128, 186, 204пр.
 Стефан, митрополит болгарський,
 212пр.
 Страда, В., 48пр.
 Стурцо, Л., 53
 Сунь Ятсен, 173
 Суслов, М. А., 327
 Такер, Р., 326
 Талат-Паша, 199
 Таска, А., 60пр., 115
 Тито (Й. Броз), 295
 Тодоров, Ц., 209пр., 212пр.
 Тойнбі, А., 134пр., 220пр.
 Токвіль, А. де, 14пр., 102
 Тольятті, Р., 61, 71
 Троцький (Бронштейн), Л. Д., 43,
 45, 46, 58, 59, 62, 72, 175, 228,
 334
 Тураті, Ф., 184, 189
 Тьєрі, А., 37
 Устрялов, Н., 47пр.
 Файнер, С. Е., 37пр., 107пр.
 Фариначчі, Р., 264
 Февр, Л., 29пр., 102пр., 103, 305пр.,
 323пр.
 Феррі, Е., 202пр.
 Фіхте, Й. Г., 112
 Фішер, Г. А. Л., 217, 273, 274пр.,
 313, 324
 Фoa, В., 264, 265пр., 301, 302пр.,
 335
 Фoa, Л., 266пр.
 Фортунато, Дж., 184, 206, 209, 241
 Фош, Ф., 241
 Френкель, Е., 52, 331

- Фридрих Великий, пруський король, 105
Фридрих, К., 72пр.
Фройд, З., 209, 224
Фуко, М., 81пр.
Фуміан, К., 323пр.
Фюре, Ф., 186
Хлевнюк, О., 82пр., 83пр., 86пр., 223пр., 269пр.
Хрущов, М. С., 8, 19, 91, 92, 310, 311
Чемберлен, А. Н., 278пр., 313
Черненко, К., 92пр.
Черчил, В. Л. С., 72пр., 199, 241пр., 303
Чичерін, Г. В., 222
Шабо, Ф., 29пр., 102пр., 111, 122, 272, 273пр., 305
Шенерер, Г. фон, 225
Шмідт, К., 56пр.
Шміт, К., 53—55, 191, 271, 304
Шніцлер, А., 224
Шоу, Б., 123пр.
Шпорлюк, Р., 10, 112пр., 312, 331
Шульце-Ґеверніц, Г. фон, 334
Шуман, Р., 305
Шумпетер, Й. А., 107
Юнгер, Е., 55, 199пр., 256
Ahmad, F., 178n
Aktar, A., 220n
Andrew, C., 273n
Arena, C., 112n
Aronson, M. I., 148n
Audoin-Rouzeau, S., 188n, 199n, 201n, 207n
Baker, M., 281n
Bardet, J.-P., 30n
Bartov, O., 188n
Bauman, Z., 209n
Becker, A., 188n, 199n, 201n, 207n
Becker, J., 327n
Bell-Fialkoff, A., 144n, 165n, 284n
Benvenuti, F., 39n
Benzoni, M. M., 305n
Bettanin, F., 82n, 209n
Blum, A., 81n
Böhm Bawerk, E. von, 112n, 245n
Browning, C. R., 227n, 279n
Bushkovitch, P., 15n, 28n
Buttino, M., 219n, 243n, 280n
Cadiot, J., 230n
Caprioglio, S., 204n
Cassirer, E., 57n, 215n
Cattaruzza, M., 144n, 284n
Chaliand, G., 199n
Ciliga, A., 58n
Ciocca, G., 247n
Craveri, M., 312n
Dadrian, V., 14n, 150n, 199n
D'Alessio, G., 198n
D'Ann, R. P., 80n
Davidson, B., 16n, 124n, 173n, 306n, 335n
Davies, S., 85n
Del Boca, A., 263n
De Michelis, C. G., 149n
Deringil, S., 222n
Di Costanzo, G., 104n
Dogo, M., 144n, 284n
Dumont, P., 45n
Dupâquier, J., 30n
Erlich, A., 214n
Fedyshyn, O. S., 196n
Ferro, M., 305n
Flores, M., 55n, 92n, 273n
Garthoff, R. L., 329n
Gatrell, P., 183n, 198n
Gilbert, F., 104n, 109n
Guidice, G., 265n
Glantz, D. M., 309n
Glover, J., 209n
Gluchowski, L. W., 92n
Gori, F., 55n, 92n, 273n
Günther, H., 121n
Hardeman, H., 47n
Hessler, J., 89n
Hilberg, R., 227n
Hirsch, F., 230n
Hirschon, R., 219n, 220n
House, J., 309n
Inalcik, H., 178n
Judt, T., 210n, 280n, 288n

- Kann, R. A., 14n, 166n
 Keegan, J., 188n
 Klier, J. D., 148n
 Komjathy, A., 284n
 Kostantynenko, K., 281n
 Kotkin, S., 87n
 Kraus, Th., 284n
 Krawchenko, B., 250n
 Ladas, S. P., 220n
 Labroza, S., 148n
 Laqueur, W. Z., 116n
 Laue, T. H. von, 103n, 104n, 187n
 Leoncini, F., 293n
 Liebich, A., 48n
 Lupo, S., 61n, 73n, 122n, 201n
 Mace, J. E., 250n
 Madieviski, S., 91n
 Marie, J.-J., 90n
 Masoero, A., 39n
 Mazower, M., 266n
 Mervius, M., 294n
 Meyer, H. C., 14n, 36n, 135n, 227n,
 284n, 288n
 Mitrokhin, V., 273n
 Moulllec, G., 81n, 91n
 Myciek, B., 281n
 Naimark, N., 144n, 165n, 284n
 Noble, D., 195n
 Okyar, O., 178n
 Olcott, M. B., 243n
 Owen, R., 16n
 Pearson, R., 137n, 189n
 Pentzopoulos, D., 220n
 Petersen, J., 53n
 Pinter, W. M., 103n
 Pirjevec, J., 266n
 Pohl, O., 90n, 165n, 287n
 Pollard, S., 217n
 Pons, S., 18n, 42n, 269n
 Pritsak, O., 148n
 Pupo, R., 144n, 284n
 Rich, N., 226n
 Rimmel, L., 85n
 Roberts, J. M., 266n
 Romanelli, G., 234n
 Romano, A., 18n, 42n, 81n, 269n
 Rosdolsky, R., 160n
 Roshwald, A., 153n, 196n, 212n,
 222n
 Rossi, P., 20n
 Rossi-Doria, M., 184n, 207n
 Rossman, J., 85n
 Rothschild, J., 111n, 235n, 250n
 Rudnytsky, I. L., 157n
 Salomon, E., von, 200n
 Salsano, A., 58n, 272n
 Sapir, J., 89n
 Scharlau, W. B., 45n
 Schechtmann, J. B., 282n, 284n, 293n
 Scherrer, J., 121n
 Schiera, P., 104n
 Schwab, G., 53n
 Sen, A. K., 209n
 Seton-Watson, H., 174n
 Snyder, T., 160n, 280n, 281n, 293n
 Sorfi, G., 48n
 Spulber, N., 111n, 214n
 Stern, F., 63n
 Stockwell, R., 284n
 Sugar, P., 14n, 234n
 Şükrü Haniogly, M., 163n
 Suny, R. G., 198n
 Szűcs, J., 142n
 Tagliaferri, T., 134n, 137n
 Tarbuck, K. J., 194n
 Tarchova, N., 81n
 Temon, Y., 199n
 Tilly, C., 20n, 102n
 Treadgold, D. W., 92n
 Turner, H. A., 226n
 Valiani, L., 234n
 Vigezzi, B., 305n
 Violante, P., 104n
 Waite, R. G. L. 200n
 Wandycz, P. S., 211n
 Weber, E., 106n
 Weiner, A., 309n
 Wynn, C., 148n
 Zeman, Z. A. B., 45n
 Zhisui, L., 326n
 Zubkova, E., 89n, 309n,
 Zürcher, E.-J., 14n, 150n, 173n, 178n,
 199n, 217n, 222n, 223n, 246n
 Zveteremich, P., 45n

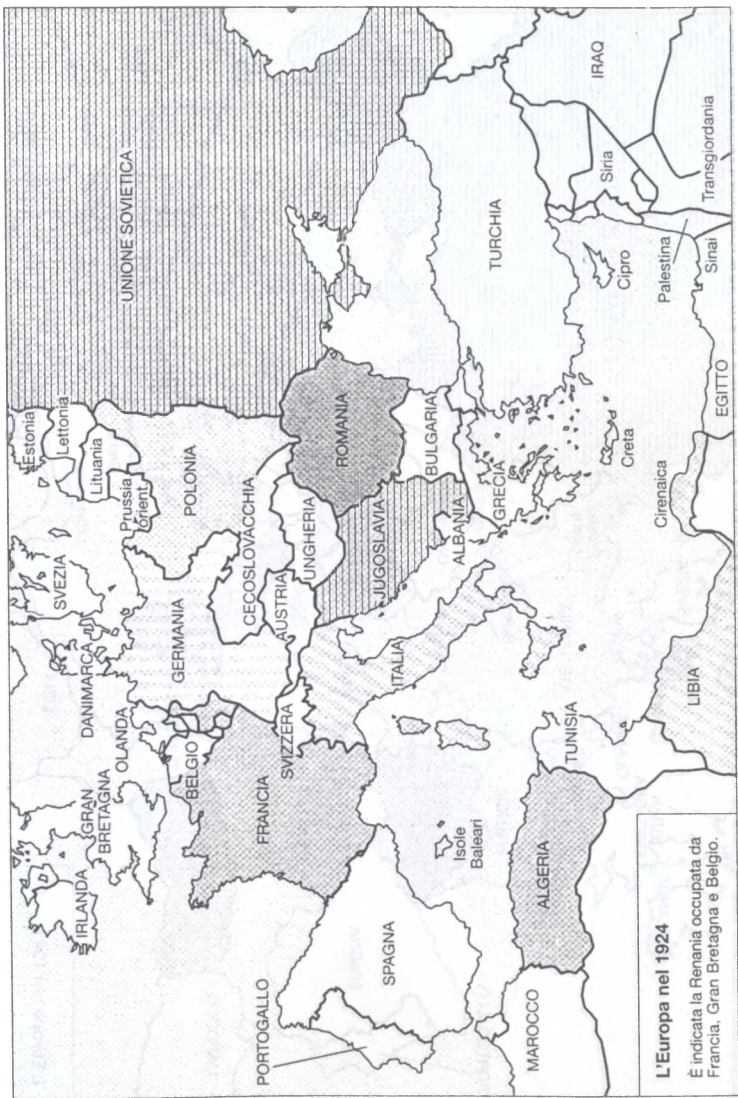

L'Europa nel 1880

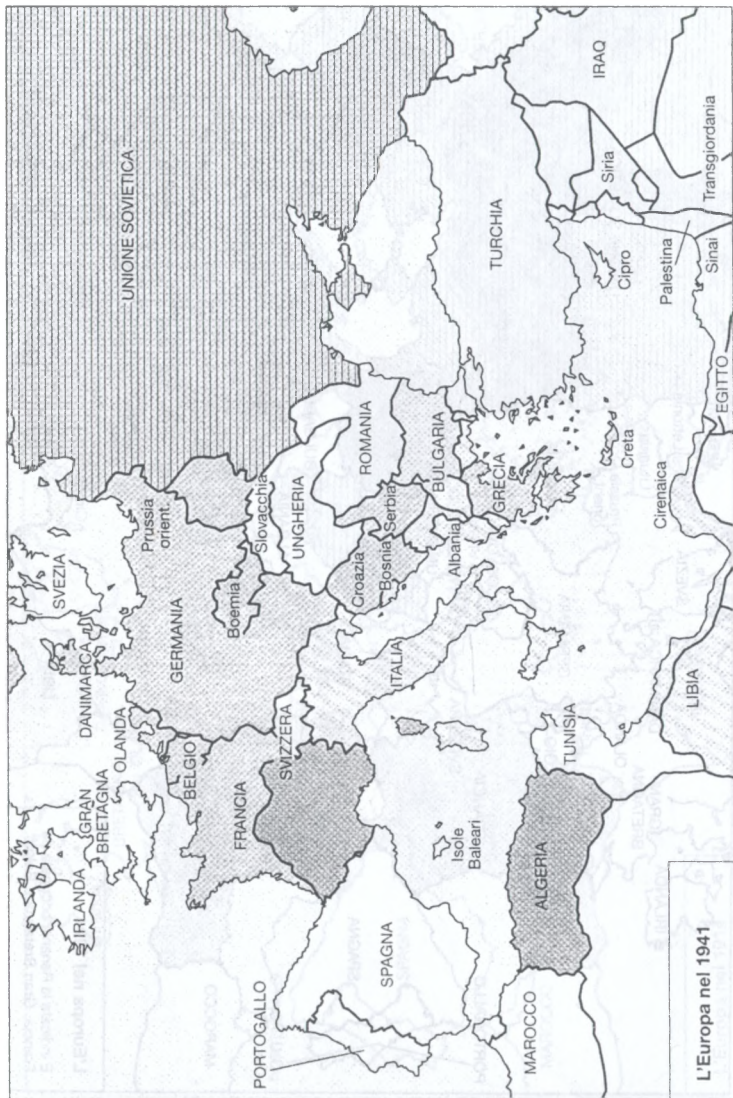
L'Europa nel 1914

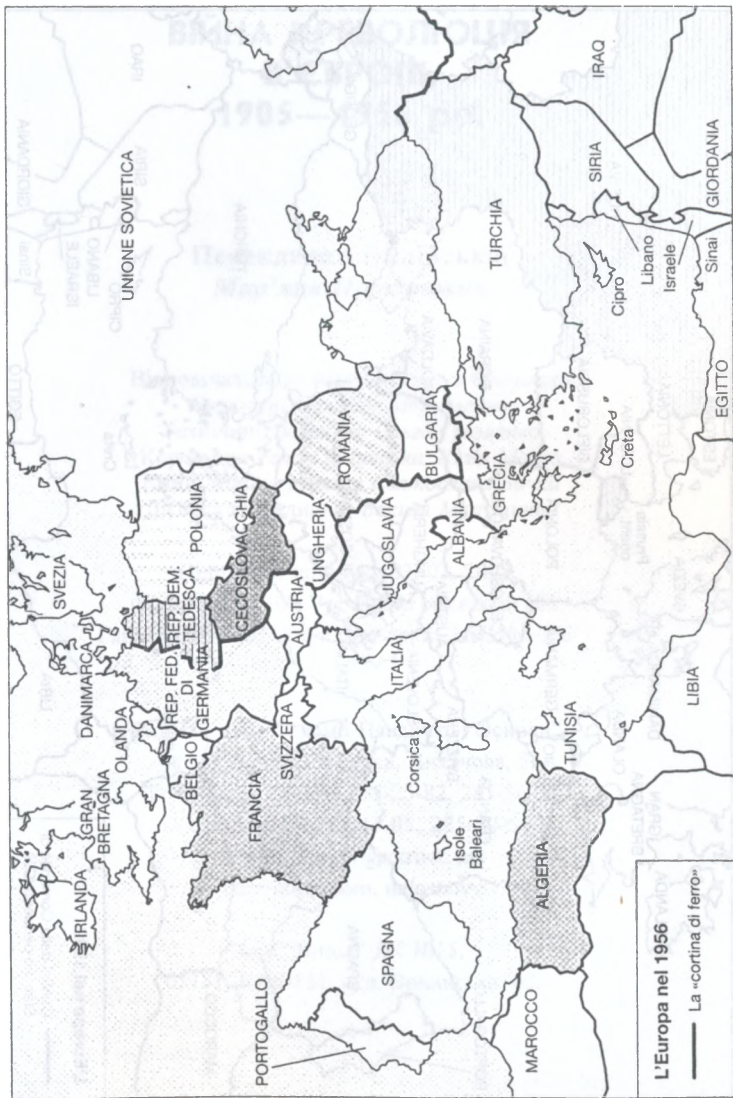
L'Europa nel 1924

È indicata la Renania occupata da Francia, Gran Bretagna e Belgio.

L'Europa nel 1941

Андреа Граціозі

**ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ
В ЄВРОПІ,
1905—1956 рр.**

**Переклала з італійської
*Мар'яна Прокопович***

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Редактор *Михайло Москаленко*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректори *Тала Грузинська, Юлія Мороз*
Комп'ютерна верстка *Святослава Бичка*
Дизайн обкладинки *Василя Маруциниці*

Підписано до друку 03. 03. 2005.
Формат 84 × 108 ¹/₃₂. Папір офсетний №1.
Гарнітура Times. Друк офсетний. Зам. №5-236

Видавництво Соломії Павличко “Основи”.
01133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.
Тел. /факс (38-044) 285-25-82, 285-86-36
Тел. (38-044) 285-43-05, 285-30-64
E-mail osnovy@ukrnet.net
<http://kipr.com.ua/osnovy>

ЗАТ “Віпол” ДК №15.
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Граціозі, Андреа.

Війна і революція в Європі, 1905—1956 рр. / Пер. з іт. М. Прокопович; Передм. А. Граціозі. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. — 350 с. ISBN 966-500-144-2

У своїй книжці професор сучасної історії Неаполітанського університету Андреа Граціозі пропонує цілісну інтерпретацію європейської історії ХХ століття, зосереджуючи свою увагу насамперед на теренах Центральної і Східної Європи. На тлі широкої панорами процесів державного та національного будівництва, починаючи з Французької революції аж до краху колоніалізму в середині ХХ століття, автор зосереджує свою увагу на періоді 1905—1956 років, драматичному періоді війн і революцій, який кардинально змінив обличчя Європи. Саме в цей період виникли і розвивалися тиранічні режими різних типів, котрі, попри спільність коренів та багатьох ознак, дуже відрізнялися між собою. Особливе місце автор відводить Україні, де ці проблеми проявилися з винятковою гостротою, адже її не оминув жоден з буревіїв, що пронеслися Європою у ХХ столітті.

